

ГУАЩХЪЭМАХУЭ

литературно-художественнэ
общественно-политическэ
журнал

1958 гъэ лъандэрэ кыдыокI

март **2** апрель

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм Цыыхубэ хыбарегъащIэ
IуэхущIаплэхэмкIэ, жылагъуэ, дин зэгухъэныгъэхэмкIэ и министер-
ствэмрэ КъБР-м и ТхакIуэхэм я союзымрэ кыдагъэкI

РЕДАКТОР НЭХЪЫЩХЪЭР

Мыкъуэжь Анатолэщ

РЕДКОЛЛЕГИЕМ ХЭТХЭР:

Ацкъан Руслан, БакIуу Хъанджэрий, Бещтокъуэ Хъэбас,
Хъэлупщы МуIэд (жэуапыхъ секретарь), Гъут Iэдэм,
Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид, Кхъуэлүфэ Хъэчим,
Тымыжь Хъэмыщэ, Уэрзэй Афлик, Хъэвжокъуэ Людмилэ

НАЛШЫК
2014

Псалъащхьэхэр

Цыхубзхэм я махуэм ирихьэлIэу

Тхьэгъэзит Зубер. Мамэ. Усэ.....	3
Бицу Анатола. «– Зэгүэр уи анэм и джэ макъ зэхэпхмэ...» Усэ.....	4
Ацкъан Руслан. «Хэт щыIэр кыдэушцIу дызыхуеймкIэ...» Усэ.....	5
Къэжэр Пётр. Лъагъуныгъэ. Усэ.....	6
Бештокъуэ Хьэбас. Си дахэкIей. Усэ.....	7
Тхьэзэплъ Хьэсэн. «Уэ сыкъэбгъанэу...» Усэ.....	7
Уэрэзей Афлик. Уэрэд кызыэрыгуэкI. Усэ.....	8
Мыкъуэжь Анатола. «Егъэлеяуэ мы щIыльгэм...» Усэ.....	10

ЖъантIэ

КIыщокъуэ Алим кызыэралъхурэ илъэси 100 щрикъум ирихьэлIэу

КIыщокъуэ Алим. Бгыщхьэ хужьым укъеплъыхмэ. ГукъэкIыж.....	11
КIыщокъуэ Алим. Усэхэр.....	18

ТхакIуэ Уэхъутэ Абдулхь кызыэралъхурэ илъэси 105-рэ ирокъу

Къантемыр Тыркубий. Лъэужь дахэ.....	29
Уэхъутэ Абдулхь. Теджэнокъуей къуажэ. Повестым щыщ.....	31

ТхакIуэ Мэлбахъуэ Елберд кызыэралъхурэ илъэс 75-рэ ирокъу

Уэрэзей Афлик. И Iуэху еплъыкIэри къэIуэтэкIэри щIэщыгъуэт.....	45
Мэлбахъуэ Елберд. ЩумыгъэпщцIуам щыльыхъуэ. Романым щыщц.....	46

УсакIуэ Къэшэж Иннэ кызыэралъхурэ илъэс 70 ирокъу

Бицу Анатола. УсакIуэ телъыджэ.....	81
Къэшэж Иннэ хужаIахэм щыщ пычыгъуэхэр.....	84
Къэшэж Иннэ. Усэхэр.....	86

Драматургие

Жылэтеж Сэлэдин. Пащтыхь хужьым и лыкIуэ. Пьесэ.....	91
---	----

Литературэ щIэныгъэ. Критикэ

Хьэвжокъуэ Людмилэ. СхуэмыIуатэ гуэр соус.....	143
---	-----

Тхыдэ

ХьэфIыцIэ Мухьэмэд. Хамэ къэрал щыщ шэрджэс цIэрыIуэхэр.....	147
---	-----

Культурэ

Тембот Санитэ. Джатэ зыгъабзэ нэхьрэ пшынэ зыгъэбзэрабзэ.....	157
--	-----

«Iуащхьэмахуэм» и псалъалъэ

Псалъэм и купщIэр.....	161
------------------------	-----

НафIэдз Мухьэмэд. Псалъэээблэдз.....	162
---	-----

ТХЬЭГЪЭЗИТ Зубер

МАМЭ

Къалэм тхылъымпэм зэрыхуэсхьрэ
Пхуэстхыну усэ сыщлохъуэпс.
... Сэ къыщысфлэщми гуауэм сихъу –
Ар имыгасэ уи зы нэпс.

Гуфлэгъуэ иным сызэщлиштгэу
Сэ къыщысщыхъуми сылътэн, –
Уи быным Iэнэ къыщыхуэпштэм
Уилэ гухэхъуэм пэслъытын?

Быдзышэм щлыгъуу къыслурьплъхъа бзэм
Сыхэщыпыхъу схьыми сэ, –
Уэрэд
Мы си гум убзэрабзэу
Пхуиусым сфлощыр хэмыт псэ.

Зэфызотхъыжри ар –
Аргуэру
Уи гъащлэм хуэфэщэн уэрэд
Хуэбамплэу
Си гурыщлэр уэру
Къоу сигуми –
Ари сщохъур нэд.

КъысхуигъэтIасэркъым си усэм:
Махуэл уи гъащлэм зэ щумыщл,
Уэ зебгъэщлауэ зыбгъэпсэхуу
Слээгъуакъым, сохъури илътэс плыщл.
Сыщыгъуэлъыжми я нэхъ класэу,
Сыжеижыху укъысщхьэщытщ,

Сыкбыщытэджми я нэхъ пасэу,
Жьэгум уцлэпцэу упэрытц.

... Иджы, си гугъэр хэсхыжауэ,
Усаклэу мы дунейм тетам
Щытар я анэм хуаусауэ
Зэхузохьэсри —
Мы сигу плъам
А уэрэд псори зэпелытыр, —
Зэм хохуэр си гур,
Зэми — хоцл:
Тхыгъэ нэхъыфлу ахэм хэтри
Уи закъуэ пхуауса къысфлюцл.

БИЦУ Анатола

* * *

— Зэгуэр уи анэм и джэ макъ зэхэпхмэ,
Ухэтми дэным —
Уэ зэщлэувылыкл.
Зэгуэр уи анэм и джэ макъ зэхэпхмэ,
Ажалу щытми къожьэр —
Къызэплъэкл.

Зэгуэр уи анэм и джэ макъ зэхэпхмэ,
Сэр ныкъуэкъыхмэ самплэм —
Ар илхъэж.
Зэгуэр уи анэм и джэ макъ зэхэпхмэ,
Шэ бутгыпщам —
Лъэщлыхьы къегъэгъэзэж...

Мафлэс, къурш лъалъэ,
Дунейр зыхъыж псыдзэ... —
Щымылэ, сянэ, сэ сызыубыдын,
Щызэхэсхам къыбжьэдэклауэ си цл.
Ар схульэклынщ сэ,
Сэ — уэ сурибынщ!

Ауэ сыныщожалэм щтэлэщтаблэу,
Дашцэщи хуэдэу,
Къызжелэ къудей:
«Сигу укъэклауэ арат тлэклу, си щлалэ...» —
Гуфлэгъуэм си псэр хэтклухьынщ абдей.

Семыжьэ Iей.
Ди Тхьэшхуэм имыухккэ
Къэхъуну яужь дыдэу сыщедджэж!
Итлани быдэу зызогъэлущыж:
Зэгуэр уи анэм и джэ макъ зэхэпхмэ —
И пашхьэм, псынщлэу нэси,
Сыну щыж!

АЦКЪАН Руслан

* * *

Хэт щылар къыдэупщлу дызыхуеймккэ,
дыкъэзылхуа ди анэ закъуэм флэкк.
Абы тфлэфл псори зэккэ хузэфлэкккъым,
а гуныкъуэгъуэр псэккэ кърехьэкк.

Йопщлыхьыр жэщккэ дянэр къытпэщылбьым,
блэклам щыщ лэджэ игуккэ егъэвыж.
Дэ, и шхын лэфлым дыхэлэбэу щытмэ,
хуэтщлауэ луэхутхьэбзэшхуэ къытщохъуж.

Дэ дыщиувэр, диувэххэнум, лыплэ
ди анэ закъуэр тлэщлэккэ нэужыщ.
Паупщла бынжэр илхэс лэджэ ипэ,
Кърилуэнтлыккыу, мис абдеж мэуз.

Жьэгу мафлэм хуэдэщ анэ лъагъуныгъэр.
Щылэм ущисым дежщ ар къыщыплыхъуэр.

КЪЭЖЭР Пётр

ЛЪАГЪУНЫГЪЭ

Бзухэм я псэр
Бзухэм я бзэщ,
Хэти ар зэхырещлыкI.
Уэщхьыркъабзэу,
Сэщхьыркъабзэу
Ялэщ ахэм зэхэщлыкI.
Бзухэ, бзухэ,
Къуалэбзухэ,
Зи уэрэд фэ жыфIэр хэт?
Гъатхэ пасэр
Месыр, къосыр,
ЖыфIэ сэри си гухэль.
КъысхуогуфIэ зы дахащэ,
Зы дахащэ дахэкIей.
Сыбгъэдохьэ,
СодэхащIэ,
Ауэ ар къызэплъ къудейщ.
Бзухэ, бзухэ,
Къуалэбзухэ,
Си гум желэ псалъэ куэд,
Ауэ зыми и чэзукъым,
Зи чэзури сымыгъуэт.
Псэр зыщыщIэу
КъысхуэмыщIэ
Дахэр
Аруэ къыщIэкIынщ.
Арыншамэ,
Арыншауэ
Щым гъэгъа къыхэмыкIынт.
ЩыгумащIэм
Жалэр мащIэщ,
ЩыгумащIэм жалэр пэжщ.
Пщащэм соплъыр,
Ар къызоплъыр, —
Сэ жесIэнут нэхъыбэж...

БЕЦТОКЪУЭ Хьэбас

СИ ДАХЭКІЕЙ

Уджыр кыбогъажьэ,
Сигу и щэху кьозгъащлэу,
Нэр зыхуэзгъэплъыз, си дахэклей.
Жэщыр хэклуэтами,
Мазэр хэклуэдактым,
Вагъуэ нитклэ зэ кысхудэплъей.

Пшыно лэпэр лъалуэу,
Пшыно гъуагъуэр щатэу,
Уи лэм хуэжылэщлэу кыдолъей.
Си нэм укъеплъаклуэу,
Сигу иль псор къэпщлатэм,
Си псэр псэхужынт, си дахэклей.

Хышхуэ лъагъуныгъэр
Къэукъубияуэ
Си гур, кхъуафэжьейуэ, кьрехуэкл.
Дуней сызытетыр
Схуэмыгъэбэяуэ,
Уэ сызэрыпщыщлэр кызыелуэкл.

Уджыр уогъэклащхъэ,
Си гур зи гъэр пщашэм
Кыпхуээш планэпэм уогъээж.
Уи лэр соутыпщыжыр,
Соплъми — умыжыжьэ,
Ауэ шэчыгъуейуэ согъээш.

ТХЪЭЗЭПЛЪ Хьэсэн

* * *

Уэ сыкъэбгъанэу
Нэгъуэщл улъыхъуэнуми,
Зыри жумылэу,
Сщыбзыщл.

Си гур иужьклэ,
Иужьклэ закъуэнуми,
Фыгуэ сыкъэпльагъуу зыщI.
Жылэ:
«Уэ зырщ мы дунейм
Сыщытетыр,
Пщыхьхэм щыслъагъур
Уэ зырщ.
Си гум щызгъафлэ,
Щыгъагъэ уэрэдыр
Уэ ныпхуэсхьыну хьэзырщ».
Сощлэ,
Си лъэлум зыри къыкынукъым –
Лъэлуклэ хэт фыгуэ
Пльагъун?
Итлани
Псэм къомылъалуу
Лъэкынукъым,
Флэфлщи мы си гур
Пщыгъун...
Уэ сыкъэбгъанэу
НэгъуэщI улыхъуэнуми,
Зыри жумылэу,
СщыбзыщI.
Си гур иужьклэ,
Иужьклэ закъуэнуми,
Фыгуэ сыкъэпльагъуу зыщI.

УЭРЭЗЕЙ Афлик

УЭРЭД КЪЫЗЭРЫГУЭКИ

Сщлэркъым а уэрэдыр
Нэхъ къыщыхэпхар,
Лейуэ удихьэхьу
Сыт къыхэбгъуэтар?
Зыри щлэуэ хэлькъым

Къызэрыгуэкл псалъэхэм.
Хэти еуэфынуц
Тыншу а пшыналъэм,
Хэти хужылэнуц
Тыншу а уэрэдыр:
Пщэцэм, цызэрихъэклэ
Хуэму цылъэпэдыр,
Щауэм, цызэпичклэ
Хы къэукъубияр,
Анэм, цыщлупсклэклэ
Гуцэм хэль сабийр...
Мафлэр хъэкум йоцлэр,
Щылэр щыбым дэтц,
Укъызэрыушрэ
Уи дзапэ уэрэдц
Къызэрыгуэкл псалъэхэр.
Хэтыг ар зытхар?
Сщлэркъым а уэрэдыр
Нэхъ къыщлыхэпхар.
Сэри сыкъотэджыр,
Пэшыр хуэбэжащ.
Гуапэу укъызэплъри,
Адклэ пыпщэжащ.
Уи макъ гуаклуэм хуэму
Унэм къыщеклухь.
Дыгъэр ди щхьэгъубжэм
Щыму къыхотклухь.
Япэ бзий зырызхэр
Пэшым къыщлидзащ.
Уэ сыныбдежьюуэ
Сэри къыхэздзащ.
... Сщлэркъым а уэрэдыр
Нэхъ къыщлыхэсхар,
Лейуэ сыдихьэхыу
Сыт къыхэзгъуэтар?

МЫКЪУЭЖЬ Анатола

* * *

Егъэлеяуэ мы щыльгэм
Фыуэ цыхуитI щыслъэгъуащ,
А тлуми
Сахуэмыныкъуэу,
А тлуми
Сахуэмысакъыу
Сыщыпсэуа къэмыхъуа.

Сэ гуауэм сигу щыхигъэщым
СыздэкIуэр
Ахэм я дежщ.
Си щхьэр иралъхьэм
Я куэщым,
Я Iэр къыздалъэм —
Сохъуж...

Зыр —
Си анэ дыщэ гумащIэрщ,
Фыуэ слъагъу пщашэрщ
Адрейр,
Тлуми яхуэсщIэр
СфIэмащIэщ:
Зым къызитащ сэ си гъащIэр,
Хуитщ къыпищэну
Адрейм...

КIыщокъуэ Алим кызыэралъхурэ илъэси 100 щрикъум ирихъэлIэу

КIЫЩОКЪУЭ АЛИМ

БГЫЩХЪЭ ХУЖЪЫМ УКЪЕПЛЪЫХМЭ

ГукъэкIыжхэм щыщц

ДИ ЖЫЛЭР

Щхъэлыкъуэ псыхъуэ щхъэл мывэ щыхахьрти, ди жылэм и цIэр абы теIукIащ. Щхъэл мывэм нэмышI, сын дахэ, мывэ шы фIэдзапIэ, гуэдзыр щаIуэкIэ кыагъэсэбэп быргуэ-быргуэхэр зыщI мыващIэ Iэзэ куэд дэсащ ди къуажэ.

Къуажэр щхъэлыкъуэапсым и Iуфэм щыIутIысхъа гъэр белджылыкъым. Къуныжхэ, Даутокъуэхэ, Щэрданхэ, Къундетхэ абдеж щетIысэхри, жэмышхэтиплI зэрыгъэхъуащ. Жэмышхэт къэс щхъэж я мэджыт, я кхэ, я щхъэл дэтащ, ефэнды зырызи яIащ. Зы илъэскIэ щеджэ еджапIэ кызыэIуахауэ щытати, абы зыри кIуэртэкъым: щIалэ цIыкIухэр здагъакIуэр мыдрисэрат, хьыджэбз цIыкIухэр щIантIэм дагъэкIыртэкъым.

Жылэм щIыр къемэщIэкIырт, гъатхэ къэс зэхуагуэшырт: япэщIыкIэ жэмышхэт-жэмышхэткIэ, итIанэ – унагъуэ-унагъуэкIэ. Вы, шы, пхъэIэщэ зиIэхэр дзейуэ зэгухьрти, щIыр явэрт, ясэрт.

Сагу щашIыр Налшык бэзэрырат. Ящэни кызыэращэхуни зимыIэхэри зэрыхьырт бэзэрым: хэт иш, хэт и щIакIуэ-бащIыкы, и дыжын къамэ ягъэлгъагъуэурэ загъэщIэгъуэн папщIэ.

Жэмышхэтхэр щызэгуремыIуэ куэдрэ къэхъуми, хамэ къахэлэбэмэ, зэкъуэувэжырти, лей зрырагъэхьртэкъым. «Щхъэлыкъуэ Iэнэежэ» дзыр теIукIати, ар ягу техуэртэкъым жылэм. «ХъэщIапIэ кIуамэ, зэрыхъэщIэр ящогъупщэри, шхыным йопхъуэ» жари, арат а дзыр

щIателукар. Ар ящIэрти, хьэщIэ Iэнэ пэрытIысхьамэ, щхьэлыкьуэдэс-хэм нэхъ нэмысыфIэрэ нэхъ зыхуэсакьыжрэ гьуэтыгыуейт.

КьуажэкIэм зы чэщанэ дэтащ, пасэрейхэм кьызыэранэкIауэ. «Жин щIэсщ» – жари, абы щыщтэрт жылэр, зыри щIыхьэртэкьым. Чэщанэм нэхъри щышынэ хьуахэщ, молэмрэ ТIашэрэ я хьыбар Iуа нэужь.

Ди жэмыхьэтым зы лIы цIыкIу дэсащ, ТIашэ жари. ТIашэ кьахуи-мышэурэ кьыдэнэжат. Кьишэнуми, мылгыку иIэтэкьым: зэрысабий лъандэрэ лIыщIа щхьэкIэ, кьулейсыз джафэт. ЩIы тIэкIу кьыхупачми, зэриуэн иIэтэкьым – выи пхьэIэщи. Зигу кьыщIэгьум вырэ пхьэIэщэрэ кьритми, щIым кьытрих щыIэтэкьым – пщIэным ихьыжырт. Сэджыт зыхитыкIын кьыщемыхьулэкIэ, дэнэ кьрихынт? Арат молэр кьыщIешхьэдэр. Ар куэдэрэ хуэшэчакьым ТIашэ: джэдыгу зэгьэдзэкIа зыщитIагьэщ, кIуэри, чэщанэм итIысхьащ, молэр блэкIрэ пэт чэщанэм кьыщIэлъэтри, кьыжьхэлъащ.

– ТIашэ тхьэмыщкIэм и ужь уимыкIмэ, фIы щIэпхынкьым! – жиIащ «жиным».

Абы и ужькIэ молэм кьыхигьэзыхьыжакьым ТIашэ...

ДжэгуакIуэ гуэр кьрагьэблэгьэгьащ ди кьуажэ, Дыджэш Хьэжумар уэрэд хузэхрагьэлъхьэн папщIэ. Дыджэш Хьэжумар лIы цIэрыIуэт, урыс-япон зауэм лIыгьэ щызыэрихьауэ.

Сэри сцIыхуу цыгащ Хьэжумар. И зы льякьуэр топышэм пихауэ, лъашэт. Унэ ищIын хунэсатэкьыми, щIыунэм ист, пкIэлъейкIэ ехьурэ. «Шы дохутыр» зыфIищыжауэ, арат жылэр зэреджэр. Шым дамыгьэ тридзэ, хакIуэр иугуэщхьу фIэкIа, нэгьуэщI хузэфIэкIыртэкьым «шы дохутырым». Шыдыгьухэм кьыIэщIагьэкIыжа шыхэр кьыхуашэмэ, шыр зыяр, ар кьызыфIадыгьуар кьыбжиIэфынут Хьэжумар: зи дамыгьэ имыщIыху лъэпкъ исакьым Кьэбэрдейм. Арат кьуажэ старшынэм щIичэнджэщэгьур. Хьэжумар нэгьуэщI IуэхукIи чэнджэщэгьу ищIырт старшынэм. Псалгьэм папщIэ, мыпхуэдэ гуэр кьэхьумэ...

КьэшэнкIэ «зызымыгьэнщI» гуэр дэсащ Щхьэлыкьуэ. Илгьэс пщыкIуплI хьуа кьудейуэ кьишэри, кьуитI кьыхуалъхуауэ, фызыр иригьэкIыжащ. ИригьэкIыжамрэ и кьуитIымрэ щхьэл яритащ, ирипсэунщ, жери. ЩIалитIыр балигь хьуащ, шыи зэрагьэпэщаш. Я адэм и кьэшэн зэпигьэуакьым, кьишэр иригьэкIыжурэ, жьы хьуащ. Иужьрей фызыр езыр фIикIыжащ: «ЛIыжь кьулейсызым сыбдэпсэунукьым», – жери. Аргуэру кьишэжынути, щIитын уасэ иIэтэкьым лIыжьым. ИIа япэ фызым хьхьэжын мурад ищIащ итIанэ. Фызым зыхигьэхьэжакьым, и кьуитIми кьадакьым. Кьыщамыдэм, дауэ ярищIылащ: «Фи шызакьуэгур кьызыэфт абы щыгьуэ е зэгуэр кьыфхуэзгьэнауэ щыта щхьэлыр кьызыэфтгыж», – жери. Шызакьуэгур е щхьэлыр уасэ хуэхьункIэ гугьэрт, кьишэжын мурад ищIати.

Фызымрэ щIалитIымрэ кьуажэ старшынэм хуэтхьэусыхащ. ЛIыжьым кьыщхьэщыжыни кьыдэкIащ кьуажэм: лъэныкьуитI зэрыгьэхьуащи, зодауэ.

Кьуажэ старшынэр Дыджэш Хьэжумар ечэнджэщаш: «Сыт хуэдэ унафэ яхуэсцIмэ нэхъ пфIэзахуэ?» – жери. Хьэжумар ечэнджэща нэужь, старшынэм щIалитIыр кьриджэри, яжриIащ: «ЛIыжьыр нэджэIуджэ хьуху фубэрэжь, игьащIэкIэ зыри кьыдэмыкIуэжын хуэдэу. АдэкIэ сэ си Iуэхущ». ЩIалитIым я адэр яубэрэжьащ. ЛIыжьыр старшынэм хуэт-

хьэусыхащ: «Мыращ кызащІар», – жери. Старшынэр «шы дохутырым» ечэнджэщ аргуэру. Лыжьбымрэ щІалитІымрэ кыриджащ старшынэм. «Шызакъуэгури щхьэлри щІалитІым къахузогъэнэж», – яжриІащ старшынэм. Лыжьбым жриІар нэхъ гъэщІэгъуэныжщ: «ДяпэкІэ къэпшэну-мэ, шызакъуэгум уэ зыщІэщІи, фызышэ кІуэ». Ар захуагъуэ кьалгытащ жылэм. Лыжьбым и къэшэным абдеж кІэ щигъуэтащ.

Урыс-япон зауэм щызэрихьа лыгъэм папщІэ Дыджэш Хьэжумар Георгий и жорыр кыратауэ шытащ, ауэ зыхилъхьэртэкъым, ефэндым фІэлІыкІырт. «УлІэмэ, ущІэтлхьэжынкъым, жор пхэлъу уэрамым укьыдэмыхьэ», – кыжриІат. Хьэжумар жорыр лыгъэкІэ кызэрихьар куэдым ямышІэми, джэгуакІуэм хуиуса уэрэдыр цІэрыІуэ хьуауэ шытащ.

ДИ ЛЪЭПКЪЫР

«КІыщым и къуэ» – аращ ди унагъуэцІэм лъабжъэ хуэхьуар. НэгъуэщІу жыпІэмэ, «ГъукІэм и къуэ». Ди унэцІэр кызэрежъам теухуа хьыбар гъэщІэгъуэн къаІуэтэж. Зы тхыль хуэдиз хъунуц а хьыбарыр.

Къетыкъуэпщым и пщІантІэм зэшиплІ дэтащ. Плыри гъукІэ Іээт. ЗэшиплІри гъукІэхэм я тхьэ Лъэпщ игъэсауэ жалэрт. Къетыкъуэпщыр ирипагэрт зэшхэм я ІэщІагъэм – абыхэм я Іэдакъэм кыщІэкІа къамэм е сэшхуэм хуэдэ шыІэтэкъым, кызыхахщІыкІыр Щам кыраш жыр гуащІэт, бгъуэнщІагъыр я кІышти, жырыр абы езыхэм цагъавэрт.

Зыгуэр щхьэкІэ зэщыІейри, Къетыкъуэпщым езэгъыжакъым зэшхэр, я щхьэр щІахьащ. Пщыр езыр къакІэлъыпхьэращ зэшхэм. КъащІыхьа щхьэкІэ, пщым екІужар тІуц: Гушрэ Мэшрэ, а тІум пщым деж ягъээжри, кІыщым щІэувэжащ. Андрей тІум – Мырзэбэчрэ Етэчрэ – пщым деж ягъээжын ядакъым: пщым ІэщІэкІри хыхьэжащ. Хыхьэжа щхьэкІэ, куэд ирагъэкІуакъым: яубыдри, Брамтэ дагъэтІысхьащ. Брамтэр Налшык пэгъунэгъу жылэщ, пщыхэм къаІэщІэкІхэр дагъэтІысхьэу шытауэ. Налшык быдапІэм и Іэтащхьэм хуит кыщІри, Мырзэбэчрэ Етэчрэ Щхьэлыкъуэ Іэпхьуащ, абы щІы кыщратащ, чы-бжэгъу унэ зэфІагъуэвэри, я щІапІэр къуацэкІэ къахухьащ. Аращ зэшитІым я чы-бжэгъу унэм къуацэкъалэкІэ щІеджар. Ар унэцІэ яхуэхьункІэ хъунут зэшитІым, кІыщ ямышІамэ. ЗэшитІыр я ІэщІагъэм цІэрыІуэ ирихьуащ, къуацэкъалэр ирачыжри, я щІапІэр бжыхькІэ къахухьащ, уни ящІащ. Я унэцІэри къахуэнэжащ Мырзэбэчрэ Етэчрэ – КІыщокъуэ.

ДИ АДЭР

Мырзэбэч къуиплІ иІащ. Абыхэм ящыщ зыр, Пщымахуэ, си адэращ. Си адэшхуэр гъащІэ кІыхь хьуакъым, и лыфІыгъуэу дунейм ехы-жаш. Си анэшхуэм, Нанэ, гуэгуш игъэхьурт: щІыр я мащІэти, абы и закъуэкІэ псэуа хъунутэкъым.

ГъукІэ ІэщІагъэм зыхуигъэсэн мурад иІащ ди адэм – и насып хэмылты кыщІэкІащ. Сатуми еплъащ – ари къехьулакъым. ЩІэныгъэ зригъэгъуэтын мурад ищІащ итІанэ: и нэ кыыхуикІырт писыр ІэщІагъэм.

Зыгуэр ирагъэтхьунумэ, къалэм кІуэурэ писыр къащтэ я хабзэт абы шыгъуэ. Писырхэм пщІэ яІэт, Іуэхуншэ хьуртэкъым, «тхыль» зытхыр

ахэрат, старшынэм и к'алэныр писырхэм ятхам мых'ур триг'эуэн к'удейрт. Писырхэм х'эрэм зышх мащIи яхэтаг'энк'ыым – хамэм игу к'ыпщIэг'унт? Жылэм яIэн хуейтэк'э езым ящыщ писыр, ауэ дэнэ к'ыпхынт, к'уажэм щIэныг'эа зиIэ дэмысмэ? Щх'элык'уэ и зак'уэ-тэк'ыым щIэныг'эншэр – зэры-К'эбэрдейуэ арат...

Еджэн мурад ищIри, Пщымахуэ Джылах'эстэнейм кIуаш, итIанэ КIахэм щеджащ. Абы мыдрисэ к'ыщиухри к'ыг'эээжащ, ефэндыщIэ к'ыилэж'уауэ. К'ыг'эээжа щх'экIэ, ефэнды к'улык'ур к'ылысак'ыым. Ар к'ылысыхуи щысак'ыым – х'эсэпэх'умэу еж'ащ. КIахэм щыщеджам щыг'уэщ ди адэм к'ыщишар.

Ди адэм щIалищ к'ыхуальхуати, сэ сранэх'ыщIэт. Нэх'ыж'ыым Рашид фIащаш, абы кIэл'ыкIуэм – Iэмин. Iэмин зы ил'эсщ зэрыпсэуар. Сэ сык'ышал'хуар 1914 г'эм бадзэуэг'уэм и 22-рщ, ди анэм и гук'экIыжхэм тесщIых'урэ, абы щытезубыдар нэх' иуж'кIэщ.

Щх'элык'уэ дэт мэжджытхэм ящыщ зыр ефэнды хуей щы-х'ум, а к'улык'ур Пщымахуэ к'ылысаш, ауэ куэдрэ яг'элэж'ак'ыым: х'эж зыщIа гуэрым фIэнэри, ефэнды к'улык'ум к'ытекIыжаш абы и зэранкIэ.

1917 г'эм щх'элык'уэдэсхэм зэхашаш пащтых'ыр зэрытрадзари ре-волюцэр зэрытекIуари.

Налшык бэзэрым цIыхур щызэхуэсурэ зэрыг'экIийрт: «Бгыр к'ы-гуэуауэ, псыдзэ к'ох: х'эм и кIэр бубыдмэ, псым уитх'элэнщ, шыкIэр бубыдмэ, псым узэприхынщ».

Совет властым щыщIээум щыг'уэ ди адэр партизанхэм яхэтащ. К'эбэрдейм совет власть шаг'эува нэуж', Пщымахуэ ди к'уажэ ревко-мым и Iэтащх'э х'уаш. Ди адэм и Iэблэм щэкI пл'ыж' бзых'эхуэ ищIауэ зэрыщытари, зы щх'эх'умэ щIалэ зэрыщIыг'уари сощIэж. Фочыр г'эпкIауэ иIыг' зэпытт щIалэм, х'ыбар Iэджэ к'ызжиIэрт – бандитхэм зрезэуа, фочыр зэратриунэщIа, к'ынэмыщI Iэджи. Си фIэщ мых'уэщэу гу л'ытамэ, пистон к'ызитырт: «Мис ятезунэщIа шэр», – жиIэрти. Пэ-жыр жыпIэnumэ, щIалэж'ыым фоч шиг'ауэр х'эг'уэлIыг'уэрт – унэишэ е шауэишыж шащIкIэ...

Большевик зак'уэтIак'уэт Щх'элык'уэ дэсыр, парт ячейкэ жыхуаIэри яIэтэк'ыым, парт собранэ шащIыр ди г'унэг'уэ к'уажэрт – Шэджэм. Абы кIуэн хуей щых'укIэ, ди адэм г'уэмылэ хуаг'эх'эзы-рырт. Зауэм Iух'э фIэкIа пщIэнтэк'ыым: фочыр узэдауэ и плIэм ирил'х'эрти, шэсырт. Парт собранэ жыхуаIэм жылэр зэхых'ауэ шыг'ажэ шащI, нэщанэ щызэдеуэ к'ысфIэщIырт сэ, ди адэр к'ызэрытежынуми нэх' шэрыуэ к'ызэрых'эмыкIынуми шэч к'ытесх'эртэк'ыым. Ди адэр Шэджэм к'ыкIыжыху, жэщыр х'уамэ, ди анэр жейм езэг'ыртэк'ыым, х'э банэ мак' к'эIуамэ, к'аскIэрти, к'ызэфIэтIысх'эрт...

Пщымахуэ и х'ыбар куэд к'ыдэнащ Щх'элык'уэ. Абыхэм ящыщ зыщ мыр. К'уажэм Совет власть шаг'эувын щх'экIэ, жылэр зэхуэсаш. Iэ Iэтыным щынэсым, Iуашх'эм теувэн хуейуэ яжриIащ Пщымахуэ. Ар зымыдаи к'яхэкIаш:

– Сыт Iуашх'эм дытеувэн щIыхуейр? – жаIэри.

– Г'уэгу утех'эн и пэ, Iуашх'эм утеувэрэ зупл'ых'ымэ, узытех'эну г'уэгур зыхуэдэр нэх' IупщI к'ыпщох'у.

Мыри ягу к'ынащ Щх'элык'уэм. Пщымахуэ ди г'унэг'уэ л'ы гуэ-

рым ехьурджэуаш: «Уи псалгьэр дыггьэл щхьэкІэ, уи Іуэху кІуатэргкьым», – жери.

(ЛЫр жьэрэІурэ гуэрт, утыкум иувамэ, и жьафэр кьехыртэкьым, ауэ Іуэху гуэр и пщэ далгьхамэ, пабжьэм хэлгэдэжырт).

ЛЫм жэуап кьритыжаш:

– Уэри аракъэ? Колхозым дыхыхьэмэ, жэнэтым дихьауэ кьыдженІаш: жыг хадэ зэщІэггьэгьауэ, жэнэтбзухэм уэрэд кьыщрашу. Дэнэ щыІэ жыг хадэри жэнэтбзури?

– Зы жыг хэпсамэ, бзури кьэлгьэтантэ, кьыпытІысхьэнт. Жыг щы-хасэм уи ІитІыр уи щІыбкІэ щызэрыдзауэ уэрамышхьэм утеташ.

Мыри щыжаІэ Щхьэлыкьуэ. Фызабэ гуэрым и жэмыр Іуэм икІри кІуэдаш. Фызыр гузэвэнтэкьэ: бжыхьэ кІасэщ, жэщ мазэхэщ, пша-гьуэщ – апхуэдэм дежкьэ хьэр щыятэр. Пщымахуэ деж кьакІуэри, фы-зыр кьелгьэІуаш:

– Уэ КьурІэн уеджаш, Пщымахуэ. Зэчыр уошІэ. Дыгьужьыр хьэпэ-щыпхэ схуэщІ, – жери.

– Дыгьужьыр хьэпэщыпхэ пщІы нэхьрэ фи Іуэбжэр бгьэбыдамэ, нэхьыфІт, – жиІаш Пщымахуэ.

И ныбжь нэсу кьулыкьум кьыхэкІыжами, ди адэр унэм изагьэр-тэкьым. Налшык – Псыхуабэ гьуэгуи и Іуфэм щІы кьыщыІыхри, хьар-быз хисаш, чы-бжэгьу унэ цІыкІуи гьуэгу Іуфэм ІуищІыхьаш. БлэкІри кьыблэкІыжри хуитт Пщымахуэ и пщыІэм щепсыхьыну. Епсыхамэ, хьар-бызри хьэуанри зыми япиубыдыртэкьым ди адэм – гьуэгурыкІуэрат щІиггьэкІыр.

Кьалмыкь БетІали зыбжанэрэ кьрихьэлІэггьаш ди адэм и хьарбыз хьэсэм, кьыщытхьуаш ар гукьэкІ зэрищІам щхьэкІэ.

ДИ АНЭР

Ди анэр Хьэкурынэхэ япхьуш. А унэцІэми хьыбар гьэщІэгьуэн кьыдокІуэкІ. Мыпхуэдэуш ар кьызэрежьар. КІахэ кьуажэ гуэрым бий кьытеуаш. Бийм кьуажэр зэрызэтриггьэсхьэнум шэч кьытрахьэртэкьы-ми, жылэр мэзым щІыхьэжаш. Зы фыз уэндэгьуш кьыдэнэр. Кьуажэр шаггьэсым, бийм залэрымгьэхьэн щхьэкІэ, фыз уэндэгьур хьэкум ипщ-хьаш. Хьэкум илгьухьаш фызыр. Бийр ящхьэщыкІа нэужь, жылэр кьы-дихьэжаш, фызыр мафІэм исауэ кьрихьэлІэжаш, ауэ сабийм и псэ пытт.

Хьэкум иралгьухьа щІалэ цІыкІураш Хьэкурынэхэ кьызытехьукІар.

Хьэкум иралгьуха щІалэм и пхьум, си анэшхуэм и анэм, илгьэси-щэрэ пщыкІушрэ кьыггьэщІаш. Езы си анэшхуэм илгьэсищэм нэблаггьэ кьыггьэщІати, зы махуэ етІысэхакьым. ЩылІам щыгьуэ абы щхьэкІэ жаІэггьаш: «И Іэм япэ и гур кьэувыІаш». Си анэшхуэм хьыбар куэд сриггьэдэІуаш сэ. Абыхэм ящыщ зыщ «Тисей» поэмэм лгьабжьэ хуэсщІар.

ЦІыхум цІэ лей фІащын яфІэфІт щхьэлыкьуэдэсхэм. Си анэм кьракуакьым – кьыфІэлІыкІами кьыщышынами. ХэхэскІэ кьыще-джэ щыІэт – зэрыкІахэ адыгэм щхьэкІэ. «Хэхэс» кьыхужаІэ щхьэкІэ, пщІэшхуэ кьыхуашІырт, езыми цІыхур зриггьэдэІуэфырт, цІыхугьы якІэлгызэрихьэрт. Ди анэм КьурІэныр гукІэ ищІэрт, хьэрыпыбзэкІэ кьеджэфырт – арат пщІэ нэхьри кьыщІыхуашІри кьыщІыпакІухьри. Ди кьуажэ цІыхубзхэм пашэ яхуэхьуауэ, ди анэм и псалгьэм псори

къедауэрт, фЫуи къалъагъурт.

Щыхубз хахуэт ди анэр, къыщлгъэзэн щылэтэкъым. Щлэныгъэ зимылэ нэхъыжхэр иригъэджэн цхъэклэ, ди адэр пщыхъэщхъэм щежъэклэ, ди анэри гъусэ хуэхурт, и пллэм фоч иридзэрти. Абы щыгъуэми клакхуэ зэрыщлгъац ищлэртэкъым.

Ди адэм иригъаджэхэр щызэхуэсыр пщыхъэщхъэм гувауэт – я махуэ лэжыгъэр зэфлгъэклэ нэужыт. Пэшым щыблэр зы уэздыгъэти, и клэмклэ щысхэм зыри ялъагъуртэкъым, ара хъунт и клэ тлгыснлэхэр щлызэпаубыдыр – емыджэн, мытхэн, уеблэмэ зэран хъун цхъэклэ. Пылэ къуацэ къраутлгъыщурэ уэздыгъэр цагъэункылфл и къэхурт, уэздыгъэр ункылфлэмэ, аратэкъэ нэхъыбэр зыхуейр: зэрызехурт, зэрызе-къуэрт. Зэгурэм уэздыгъэр ягъэункылфлауэ къамэ къыщыхурахым, ди адэр лэнкун къэхуащ. Ди анэр яхуиклуэтакъым, япэуври еджаклуэ жъаклгъацэхэм фочыр ятриубыдащ:

– Зы лъбакъуэ къэфчыт: фл нэвагъуэр фэзгъэлъагъужынщ. Фл гъащлэр фужэгъужа? – жери.

Нэмыщэр Щхъэлыкъуэ къыдыха нэужь, си шыпхъухэм ящыщ зы хъэлсым иридзаш къуажэ бургомистрым. Ар зэрауклгъыным шэч хэлтэгъкъым. Злгъэпсклщ, щыгъын хужьклэ зыхуапэри, ди анэр управэм клуащ, езыри и пхъум зэрыдагъэклгъуэнур ищлэрэ пэт (арат зыщлгъэпскларл, щыгъын хужьклэ зыщлхуэпэри – мащэм зэрырахъэхынум зыхуищлауэ арат). Я уахътыр къэса хъунтэкъыми, зэанэзэпхур къелащ, я насыпыр къеклэрэхуэклри.

Илъэс бгъушлгъым цхъэдэхаш ди анэр – Кылщокъуэ Куэз. Апхуэдиз ныбжь илэми, и акъылыр бзыгъэщ, куэд ещлэж: и нэгу щлэклауэ хуэари, пасэрей уэрэдыжхэри, хыбархэри. Ещлэж, псалгъэм папщлэ, пащтыхъым и къуэш Константин Урыс-Япон зауэм и пэклэ Псыжъ къэклауэ зэрыщытар. Хъэщлэм пежъэфынтэкъэ адыгэ уэркъхэр: адыгэ джэгу хуащлгъащ, хэкум зы пщащэ дахэ къранакъым – джэгум хагъэтын папщлэ кърашэллгъащ. Абыхэм яхэхуащ Куэзи.

Джэгум къахэувэри, хъэтияклуэм жилгъащ:

– Ди хъэщлэм и пхур гъэр хуащи, хэт къыщэхужын?

Хабзэ зыщлгъэхэм ящлэрт хъэтияклуэм и псалгъэм къыкклар: пщлэ щлэтауэ, «гъэр» хуа пщащэ хъэщлэр (Константин и пхур) «къэщэхужын» хуейщ. Адыгэ пщащэтэмэ, зы сомри къэщэхужыпщлэ хъунут, «гъэр» хуар хъэщлэ лъаплгъащ – пащтыхъым и къуэшым ипхуш. Зыр зым еплуэ зэхэтыху, Къэбэрдейм щыщ зы уэркъ щлалэ еклу утыкум ихъащ. Абы адыгэ уанэ зытель адыгэш къудан илгъыт. Шы-уанэ зэ-тельым итхэкъуауэ йопл псори. Уэркъ щлалэм шыр армыгъуейуэш зэрызэтрилгъэр – шыр йохуэ-йоль, шхуэлум йозауэ.

Хъэтияклуэм жилгъащ:

– Шы-уанэ зэтель щлат ди пщащэ хъэщлэм. Хэт нэхъыбэ игу пыкклар?

Къэбэрдейм щыщ уэркъ щауэм пеуэн зыри тегушхуакъым. Пащтыхъым и къуэшыр щлэупщлгъащ, хэт ар, жери. Шы-уанэ зэтель зытар урыс-сыдзэм къулыкъуэ щызыщлэ офицер Щэрдан Бердт, Щхъэлыкъуэ щыщт.

Куэз гуфлэнтэкъэ абдежым: фЫуэ илъагъу щлалэри, Кылщокъуэ Пщымахуэ, Къэбэрдейм, Щхъэлыкъуэ щыщт!

Куэз и дэлъхуитл и щлэст Пщымахуэ зыщеджэ мыдрисэм. Абыхэм я унэ ихъэрейт Пщымахуэ, Куэз и дэлъхухэм ирагъэблагъуэрэ. Хъэщлэмрэ бысым щлалэхэмрэ щызэпеуэ къэхурт: сурэ нэхъыбэ гуклэ

хэт ишIэрэ, хьэрыпыбзэм хэт нэхъ хуэшэрыуэ, хэт нэхъ жьакIуэ? Пшы-
махуэ щатекIуэр нэхьыбэт, ауэ аратэкъым и напщIэ телъыр – зэшхэм я
шыпхьур нэфIкIэ кьызэреплъырт. Апхуэдэуц зэрызэрыщIыхуар Куэзрэ
Пшымахуэрэ.

ЗэрыщIыхуа нэужь, мазитI-щы дигьэкIри, Пшымахуэ Куэз и дэль-
хухэм я унэ ихьащ, и кIэрахьуэр стIолым трильхьэри, щIалитIым
яжриIащ:

– Фи шыпхьур модрей пэшым щIэсщ, си кIэрахьуэр фи пащхьэ
илъщ. Фи шыпхьур кьызэфтмэ, си кIэрахьуэр фыфейщ.

Абы пэплъатэкъым зэшитIыр. Куэз и шыпхьухэри гужьеящ:

– Уцымыуэ, кьыплъыхьур пщIыхурэ? – жари. Куэз и шыпхьухэм
зэхахат Пшымахуэ зэрыхуэмыщIар, унагьуэм жэми выи зэрамыIэр –
апхуэдэм удэкIуэ хьурэ, ари Кьэбэрдэим нэс!

ЯхуцIегьуэжакъым Куэз. ЯжриIащ:

– Дэ зэшыхьуих дохьу. СыдэкIуэмэ, зы фхэлIыкIауэ флъыти, сигу
нывэбгьэнкъым.

ЗэшитIым сыт ящIэжынт: я дамэр драгьэуея фIэкI, захьунщIакъым.
ДэкIуасэмэ, арат нэхьыкIэр – игьащIэкIэ кьрахьуэнын щIэшхьут.
УасэкIэ ущIыпэувыни щыIэкъым: щIалэм и анэм гуэгущ фIэкI, нэгьуэщI
бгьэдэлыгьэкъым. Езы щIалэм зы кIэрахьуэ иIэти, Куэз и дэльхухэм я
пащхьэ ирильхьакIэт.

Унафэр я анэм ирахьэлIащ.

Куэз и анэр фызабэт, и щхьэгьусэр дунейм пасэу ехыжауэ. Фыза-
бэм, пхьэлэщэкIыр иубыдырти гьатхэм щIыр ивэрт. Гьэмахуэм гуэдзыр
иIуэрт, мэкьу еуэрт, Iэнэ иштэрти, Iэтэ ищIыжырт, мээ кIуэрти, пхьэ
кьишэрт – цIыхухьум закьыкIэригьэхуртэкъым.

ЗэшитIым кьажриIащ Куэз и анэм:

– Бзум и дамэр жамэ, абгьуэм йолъэтыкI, и лъэр пхуэубыдыну-
къым. Алыхьым дыкьелъагьу: фыкьэслъхуащ, фыспIащ, фи ныбэ згьэ-
ныкьуакъым, фэ фхуэдэм фезгьэхьуэпсакъым. Фи дамэр жащи, щхьэж
и абгьуэ фыльыхьуэ.

Куэз кьишэри, Пшымахуэ Щхьэлыкьуэ кьэкIуэжащ. КIыщокьуэхэ
унагьуэ зыбгьупщI хьууэ арат абы щыгьуэ. Куэз нэхьрэ нэхъ нысэфI
КIыщокьуэхэ я лъэпкъым кьахэмыхьауэ арат жалэр псоми. Езыми,
гушыIэурэ, и нысэгьухэм захуигьэщIагьуэрт: «Фэ нартыхуц фщIатар,
сэ кIэрахьуэ сщIатащ», – жиIэрти.

Ди адэр дунейм щехыжам, абы езыри бгьуральхьэжыну унафэ
ищIауэ шытащ ди анэм. Абы лъандэрэ илъэс плъыщI хьуащи, ди анэр
кхьэм щIэх-щIэхьурэ йохьэ, и щIы Iыхьэр яубыдарэ ямыубыдарэ
зригьэщIэн щхьэкIэ. Жэмыхьэт лыжьхэм яхуэарэзыщ ди анэр: «щIы
арщынищыр» иджыри кьэс хуахьумэ. ЛIэныгьэм щышынэркъым езыр:
дунейм ехыжмэ, зы кьуэ дэкIыу нэгьуэщI кьуэ дыхьауэщ кьызэры-
щыхьунур.

И пхьур кьыIэщIихьыжын щхьэкIэ, нэмыцэ бургомистрым деж
кIуэн и пэ, ди анэр кхьэм дыхьэри, и IэльэщIыр ди адэм и кхьащхьэм
трильхьауэ шытащ. Абы кьригьэкIырат: сынэкIуэжынуц, кьыспэплъэ.
ЛIэныгьэм зэрыщымышынэм кьару кьыхилхьэрт ди анэм.

Ди анэм кьуйтIрэ пхьуйтхурэ дипIащ. Сысабийуэ си гущIэм усэм и
IэфIыр кьыщыушамэ, ар зи фIыгьэр ди анэрщ.

СИ ЩЫНАЛЪЭ

Псы къуэклийуэ игъуклакъым —
 Дыркъуэ защлэщ къэбгъэщлар.
 Уи гум къеуэр сэ къызэптри,
 Стхар псы уэри уэрщ зыщлар.

Мазэ нурхэр къодэхащлэу,
 Уи псыр мэхэм блыбогъэж.
 Уи къуэу зауэм хэклуэдахэм
 Я кхъэр уэри умыщлэж.

Жейм уэ жэщкли уемызэгъыу
 Жъыбгъэ ябгэм уракъанщ,
 Уи мэкъуплэм удзу къиклэм
 Я нэхъыбэр сэшхуэ жанщ.

Гузэвэгъуэу узезыхуэр
 Си фэм дэклыу си гур хощл,
 Къурш уэс щыблэу къуэм къыдэуэм
 Сыкъальхуауи зэм къысфлощл.

Дыркъуэ къомыр пхутеслъащлэу,
 Пхуэсщыфакъым сэ сэтей.
 Ауэ вагъуэр данэм хэсу
 Пхузэлуащэ уэ дуней.

Пшэ хужь инхэр уи нэмысу
 Уэ къыпхуещлыр уафэм щлыхь.
 Уи псы уэру хэкум иклхэм
 Схуэщл нэхъ жаныр сэламышь.

* * *

Мывалъэ щлыплэу дапщэ щылэ,
 Ауэ яхэткъым ппэслъытын.

Сэ уае кѣэхѣум сыпоувыр, –
 Си гуапѣу хадѣр пхуѣсхѣумѣн.

Уи кѣалѣ зыми хѣгѣуѣщѣнкѣым,
 Кѣуажѣ жыпѣлѣнци, апхуѣдѣжщ.
 Псым уекѣуѣлѣамѣ, псы еѣапѣлѣм
 Бжѣнымѣ тѣлѣкѣу кѣыщыпщѣхѣхѣж.
 Пщыхѣхѣщхѣхѣ дыгѣгѣр жѣмхѣм бжѣакѣуѣм
 Нур лѣплѣу фѣлѣу кѣагѣѣзѣж.

Жѣщыр мазѣгѣуѣм – мазѣ нурыр
 Ди дадѣ лущхѣм кѣалѣолѣс,
 Я жѣакѣлѣр мазѣм хужѣ кѣищѣлауѣ
 Я гум кѣѣкѣлыжхѣр Дахѣуѣсщ,
 Нѣху ягѣѣщыхукѣли, мес, зѣхѣсщ.

Уи вапѣлѣм сыти кѣытегѣакѣлѣ,
 Тепсѣр угуфѣлѣу лупхыжынщ.
 Луѣхушхуѣ цѣыхум ящѣлѣхункѣлѣ,
 Уѣ ухѣку цѣыкѣлуу уамыбжын.

Дунейм псы сефѣу сытетыхукѣлѣ,
 Уѣ зыр гуфѣлѣгѣуѣу узилѣнщ.
 Бзур зы уѣрѣдым щѣлѣпѣыкѣлѣщи,
 Нѣгѣуѣщѣлѣ зѣхилѣхѣуѣ жимылѣн.

Сѣри сахуѣдѣщ кѣуалѣбзуми,
 И фѣлыщѣлѣ хѣкум сщымыкѣлуѣд,
 Сѣ гѣащѣлѣр сухми, схуѣухынкѣым
 Си хѣку нур хадѣм и уѣрѣд.

* * *

Уи хѣку жыг закѣуѣ фѣлѣкѣ имытми,
 Дунейгѣѣдахѣщ, уисыжыху.
 Адѣцѣлѣр ди кѣуѣм яфѣыдощри,
 А цѣлѣр зѣяхѣр гум имыху.

Адэжь щыналъэм сыт щыкӀуэдми,
ФӀы хуэпщӀэ тӀэкӀур щымыкӀуэд.
Дунейм тетахэр ехыжами,
УальэщӀыхъэныр, зи, мыкуэд.

Адэ щӀэину сыт дгуэшыжми,
Я лыгъэр ноби мыгуэша.
Я нэгү нэщӀэбжьэу сыт щӀэкӀами,
Яхэткъым гухэу къэхэша.

Гуэдз пхыр къэхауэ яхуэмыӀуэм,
Зэтралъхъакъэ — ящӀырт щэдж.
ГуфӀакӀуэ кӀуакъэ — нэжэгужэт,
ӀэнатӀэ Ӏутмэ, жьырытэджт.

Чэнджэщү псалъэ щыжалэnum,
КупщӀэ зэрылъыр я гунэст.
Я гъуэгу зырызу зэбгрыкӀми,
Щыгузэвэгъуэм, зэльӀэст.

Зи цӀэ зыхъуэжи яхэтакъым,
Хэт сыт фӀащами я гурыхът.
Иджы адэжьхэм я цӀэ тӀэкӀум
Къуалэбзу хужьу къальэтыхь.

Абгъуэншэ бзухэр хадэм къихъэм,
Хуэзыгъэдалъэм зи къурагъ,
Ӏыхълыншэу губгъуэм къинэ щӀалэу,
ЗэхуищӀыжакъэ и щӀыбагъ.

* * *

Ныжэбэ жэщи, нэхур щыху,
Си къуажэ жыжьэр пщӀыхъэпӀащ.
Ди жыг хадэшхуэм сихутауэ
Балий къапыхур къэсщыпащ.

Цыкы сыхъжуаэ кысфлэцлауэ,
Сэ кысфурыхуэр згъэлъэпаш.

Ди псыр кыуарэ, псыхъэлъахуэр
Къуэм шызэхэслъхъэу зэзупсейрт.
Си вакъэ тлэкфур зылысхауэ,
Сошэс толькъуным, сьдосей.

Я нур вагъуэбэм кълъэлъэхмэ,
Ар кълъэщыпыни схузэфлэкф.
Ликбезым кфуауэ сэ си адэр,
Шыжалэ псори зэхегъэкф.

Я ныбжь еджакфэм хэкфугаши,
Я кълъэрэндащыр ялэцлоху,
Хърф ятхыр тлэкфуй кълъуаншэбыншэу
Тхылъымплэр хълъэу зэбгроху.
Увэныр куэдкфэ яфлэпсынцлэщ,
Зэхахыр куэдым я гум йоху.

Си кълъуэш нэхъыжьбыр лэпцлэлъапцлэт,
Сьддж игъэвууэ кълъыщым цлэтт,
Сэ шей сефэну сьтфысамэ,
Кълъызамытыххэт зы шейцлэт.

Шымахуэр кълъыхъши, кфэ имылэ,
Ди бом цлэт шитфыр мэгумэщф.
Дьпоплъэ гъатхэм ди нэр кълъикфугу,
Я джабэр ди шым худолъэщф.

Тхылъымплэм хуэдэу пшэр гълъуэжьыбзэщ,
Нэхъ ехужьэкфыр алыфбейщ.
Тфлэлэффугу хэти дэ хуабаплэр
Еддзащ дэ уафэм зы пклэлъей.

Си жэщыр, махуэр сфызэпеуэу
Тфурытфугу дапцэ кълъызгъэщф?

Адыгэ уафэр си насыпу
Ди щыльэм и гум хэзгъэщІа?

Си нэгү щІэкІари сщыгъупщакъым,
Ар гъуэгү гъуэмылэу къызохъэкІ.
Си адэ-анэм сырабынщи,
А тІум я дежкІэ сыкъоплъэкІ.

Си къуэш и кІыщри къутэжакъэ,
Мытхъуауэ зыщи стемытыж,
Сытетщ итІани си гъуэгуанэ,
Стельями хьэлъэ, стемылъыж.

Зыгуэрым ди псыр Іуигъэуащи,
Къуэм дэт псы цІыкІум къимыгъэш.
Сэ си бзэр сэри сщыгъупщакъым,
Уэрэд си гуапэу хузогъэш.

ГУЩЭКЪУ УЭРЭД

(Гуццэм сыхэлъу си анэм схуиусащ)

Лау-лаур, си щІалэ шыри,
Уареда.
Лау-лаур, си шырэ нэхукъэ,
Уареда.
Уэрэдыр зыхуэзусу, жи,
Уареда,
Си щІалэр Тхьэм къигъэхъукъэ,
Уареда.

Ар къэхъунущ жыслэурэ,
Уареда,
Си щІалэм сыццогуфІыкІри,
Уареда.
Ар гуфІэгъуэ нагъуэщи,
Уареда,
Угъурлыфэ натІэщ, жи,
Уареда,

Ныбжьэгъубэр и гъусэу,
Уареда,
Ар зытесри шы къарэу,
Уареда.

Унэм къыхьэ-нихьэми,
Уареда,
Си щІалэм Іулыдж къыхуащІри,
Уареда.
Си щІалэм Іулыдж хуэзымышщІри,
Уареда,
Псым и куупІэм хырехуэ, жи,
Уареда,
КІэлъыхыхьэр ирихьэхыу,
Уареда.
КІэлъыхэкІэр екІыхыу,
Уареда.

Уи анэжь тхьэмышщІэри,
Уареда,
Уэрэдым ныдогызри,
Уареда,
Тенджызышхуэм хуэдэуэ,
Уареда,
Насыпышхуэ угъуэти,
Уареда.

Дыгъэ нэбзий дахэри,
Уареда,
Уи лъэрыгъым телэбэу,
Уареда,
Узэлэбым псэ хэплъхьэу,
Уареда,
Си щІалэр Тхьэм укыигъэхъуи,
Уареда.

Пщакцэ кьеплэмэ, кьехъуапсэу,
Уареда,
Хъуэпсаплэшхуэ щлалэуэ,
Уареда.
Уи анэм игу хэбгъахъуэурэ,
Уареда,
Хъуэхъуу жалэр кьохъулэу,
Уареда.

Аслъэныфэр уи чылу,
Уареда,
Чылу шылэр уи пщылэу,
Уареда.
А уи пщылэ щлагъми,
Уареда,
Сагъындакъыр шыреуэ, жи,
Уареда.

Уи жагъуэгъу псэм кьелэмэ,
Уареда,
И нэм уелэу ипщлырэ,
Уареда,
Афэ джанэр уи лыгъэу,
Уареда.
Узильэпкъыр мыгъуащэу,
Уареда.

Лау-лаур, си щлалэ шыри,
Уареда,
Лау-лаур Тхьэм укыигъэхъуи,
Уареда.

СИ АНЭМ ХУЭЗУСЫЖАР

А си анэ дыщэуэ,
Уареда,
А си дыщэ кланэ, жи,
Уареда.

Уи ешанэ лъхуэгъуэуэ,
Уареда,
Уэрщ сыкъэзылъхуари,
Уареда.

Дыгъэр къыщыщлэкккэ,
Уареда,
Дыжбын щылым телэбэрти,
Уареда.

Уи клэшымыр бостейри,
Уареда,
Бостейккэ кыхьти,
Уареда.

Жыжьэ къыккыр къыплъыхъурт,
Уареда,
Къыплъыхъуам удоклуэ, жи,
Уареда.

Уи насып ухуэклуэрэ,
Уареда,
Адэжь хэкур лэщыбти,
Уареда.

Дыщэ пылэр щхьэрыгъыу,
Уареда,
Хэку уздэклуэр умыщлэу,
Уареда.

Узинысэ лъэпкъми,
Уареда,
Хэгъуэгу нысэр ямыдэж, жи,
Уареда.

Зауэм клуа щхьэгъусэми,
Уареда,
Уи къуэр клэлоклуэжри,
Уареда.

Сабиибгъуи уиЛэти,
Уареда,
Уи шыритІ щІолъхъэжри,
Уареда.

ЩІэзылъхъэн уимыЛэуэ,
Уареда,
УатегуЛэу ущысти,
Уареда.

Быным дэпшэчари,
Уареда,
ЩІаЛэуэтэж уимыхуэуэ, жи,
Уареда,
Махуэ гуауэ къыпхуохуэ, жи,
Уареда,
Уи щхъэгъусэр аргуэру, жи,
Уареда,
Зэхэзехуэн ящІыжри,
Уареда.

Уи щхъэгъусэр гумащІэми,
Уареда,
ДэбгъэщІар зымащІэкъэ,
Уареда.

Нобэ кхъэм сыноклуэри,
Уареда,
Сызыхуэклуэр сымьщІэ, жи,
Уареда.
Мрамор хужьу уи сыным,
Уареда,
Уи сурэтыр тетыжи,
Уареда.

А си анэ дыщэуэ,
Уареда,

А си дыщэ кІанэ, жи,
Уареда.

КъэзгъэщІар нэхъыбэми,
Уареда,
СыфлэщІыхъэжынукъэ,
Уареда.

Ди щхьэр зэхуэмызэми,
Уареда,
Ди псэр зэхуэзэнукъэ,
Уареда.

* * *

УцІыкІуу уи гум ибубыдэр
Дунейр бухыхукІэ имыхун.
Си анэм ноби и джэ макъыр
Зэхэсхмэ, гъуэгур жыжьэ схунщ.

Бжьыхъэм къесакъэ япэ уэсыр,
Ар си щІэщыгъуэу сэ къэзжихьт.
СылъапцІэу, щІыІэм лъэр писыкІыу,
ВакъитІ, сыжеймэ, сэ си пщІыхьт.

Седжэну жыжьэ сыщагъакІуэм,
А махуэр ноби сэ сощІэж,
Си анэр гъыуэ ныздэкІуатэрт,
«Уядэжь и унэ къэгъээж», —

Арат жиІэфыр къыскІэлъыплъу.
Зауэр къохъейри, шым сошэс.
Аргуэру сянэр ныздокІуатэр,
Къысхуимыгъазэу, станцым нэс.

«Тхьэм укъыхыжтэм бэлутІэлуншэу», —
Ар нэмэзыбзэу къибж зэпытт.
Иджы сыщежьэм, сэ си анэр
НыскІэлъыкІуатэм яхэмыт.

Ди адэ уни согъэээжыр,
Ди пщлантѣ нэщІми сыдохъэж.
«Къохъусыж, си щІалэ», – зым жимыІэ,
Гухъу цыкІукІи сянэр мыужьгъэж.

Сихъыным хуэдэу псы уэрари,
Псыхъуэм сыдыхъэм, игъукІащ,
Псы кІэнтхъ къинамэ, – куэдрэ? – ари
ИгъущыкІынщи – упыкІащ.

Си анэр гъыуэ къыскІэлъыкІуэу:
«Уядэжь и унэ къэгъэээж», –
ЩыжиІэм, сщІакъым и лъапІагъэр,
Иджы ІэфракІэм содзэкъэж...

Тхаклуэ Уэхьутэ Абдулыхь кызыралъхурэ илъэси 105-рэ ирокъу

ЛЪЭУЖЬ ДАХЭ

Уэхьутэ Абдулыхь шэрджэс литературэм и зэхэублаклуэхэм ящыщ зыщ. И ІздакъэцлэкІ купцлафлэхэмкІэ абы лъэкІащ лъэпкъ проземи усыгъэми заригъэужьын. Цыхубэ Іуэрылуатэр зэхуэхъэсыным, ар зэулу щлауэ кыдэгъэкІыным зи гуащІэ хэзылхъа Уэхьутэм къехьулащ Іуэрылуатэр и творчествэм Іэклуэ-лъаклуэу кыщигъэсэбэпынр. Абы и цыхъэтиц адыгэ Іуэрылуатэр и лъабжьэу кыдигъэкІа «Джатэ гъуээзджэ», «Шэрджэс таурыхъхэр» тхылъхэр.

Уэхьутэ Абдулыхь Нащхъуэ и къуэр 1909 гъэм мазаем (февралым) и 25-м Хъэбзз районым щыщ Бесплъэней (Тхъэстыкъуей) къуажэм кыщалъхуащ. Зи сабиигъуэри зи щІалэгъуэри зэман гугъусыгъум хиубыда Абдулыхь тыншакъым. Пасэу адэншэу къанэри, «Вы зимылэм шкІэ щІещІэ» жыхуалэу, зи Іэпкълэпкъыр иджыри зэрымыубыда щІалэ цыкІум и пцэ кыдэхуащ унагъуэ Іуэху хъэлъэхэр. Махуэм лэжьыгъэм сымт хуэдизу иримыгъэшми, абы зы гурыфІыгъуэ иІэт – ар пщыхъэщхъэкІэрэ дадэ жьакІэхухэм ялуатэ таурыхъхэм, хъыбарыжь телъыджэхэм, зэпадзыжу жалэ уэрэдыжьхэм щІэдэлунырт. ЩІэдэлу кыщымынэу, ахэр и гум ириубыдэрт. Шэч хэмылъу, а зэманырщ Абдулыхь лъэпкъ Іуэрылуатэр гукІи псэкліу цызыхищІар, фІыуэ щІлъээгуар.

Уэхьутэ Абдулыхь пэщІэдзэ классхэр кыщичухар я къуажэ еджаплэрищ. ИужькІэ езыр-езыру зи щІэныгъэм хэзыгъэхъуа щІалэр, дзыхь кыыхуащІри, а еджаплэм и пэщІэдзэ классхэм егъэджаклуэу ягъэуэ.

Пасэу тхэн щІидзами, Уэхьутэм и тхыгъэхэр кыитрадзэу щыщІадзар 1934 гъэрщ. Шэрджэс тхаклуэхэм я тхыгъэхэр щызэхуэхъэсауэ а гъэм кыдэкІа «Ди къарур догъэунэхуж» сборникым ихуат

абы япэ дьидэу и къалэмыпэм къыщлэкIа «Алий» рассказыр.

Тхэным дихьэха щIалэщIэм егъэджакулэ лэжьыгъэр къегъанэри Черкесск къалэм къолэпхуэ икIи «Шэрджэс плъыжь» газетым мэув. Абы цыгъуэщ Абдулхь и тхаклуэ зэфлэкIым зыкъыщызэкъуихар. Газетым ар иригъэсащ набдзэгубдзаплъэу гъащIэм хэплъэу, дэтхэнэ къэхьукъащIэми хуэфэщэн цытыкIэрэ еплъыкIэрэ хуиIэу икIи ахэр бзэ шэрыуэкIэ къилуэтэжу. Адыгэ газетыр Уэхьутэм къыхуэ-хьуащ егъэджакулэ щыпкъэ, чэнджэцэгъу акъылыфIэ.

1934 гъэм Уэхьутэ Абдулхь СССР-м и Тхаклуэхэм я союзым хагъэхьащ. Ар цытащ республикэм и тхаклуэ организацэм и унафэщIу, щIэныгъэ-къэхутакулэ институтым и лэжьакулэу, «Черкес пэж» газетым культурэмкIэ и отделим и унафэщIу.

1939 гъэм Абдулхь урысыбзэкIэ къыдигъэклащ адыгэ шыпсэхэр цызэхуэхьэса «Волшебная сабля» тхыль гъэщIэгъуэныр. ИужькIэ и Iэдакъэ къыщлэкIащ жанркIэ зэхуэмыдэ тхыгъэ хьэлэмэт куэд.

Уэхьутэм и щIыхьыр лъагэу иIэтащ «Хужьэ и къуэладжэ» поэмэ уахьтыншэм. А тхыгъэмкIэщ шэрджэс поэмэр къэрал утыку зэрхьар. Абы къыкIэлъыкIуащ «Сэфралыкъуэ и бгъуэнщIагъ», «Мэрем къыщалъхуа махуэ», «Хьэтхым и къуэ Мыхьэмэт» поэмэхэри.

Уэхьутэр Хэку зауэшхуэм цыгъуэ щхьэмыгъазэу бийм пэщIэтащ, генерал Доватор и шуудзэ цIэрылуэм хэту.

Уэхьутэ Абдулхь япэу щыслъэгъуар, сыщыхуэзар институтым сыщыщIэсаращ. Абы и творчествэр дджыти, ди нэ къыкIырт тхаклуэшхуэр зэдгъэцIыхуну. Ар ди насып къыхьащ, «Iэсият и мывэ» тхыгъэ цIэрылуэмкIэ еклуэкла щIэджыкIакулэ конференцым Абдулхь къыщрагъэблэгъам. Иджыпсту слъагъу хуэдэу си нэгум щIэтищ тхаклуэшхуэм и теплъэр. ЛIы щхьэпэлъагэтэкъым икIи цIыкIутэкъым, и нэгум зэлъылухам угъурлыгъэ иплъагъуэрт, зы фIыцIагъи хэмыту и щхьэцыр зэфэзэщIу тхьуат.

Студентхэм упщIэ куэд иратащ Уэхьутэм. Нэхь жьиджэру къытхэтыр иужькIэ «Черкес хэку» газетым и редактор нэхьыщхьэ хьуа Дэбагъуэ Мухьэмэдт. Нобэр къыздэсым сщыгъупщэркъым тхаклуэ IэщIагъэм и щэхухэм теухуауэ Уэхьутэм къыджиIэгъахэр. Илъэсхэр дэкли, «Iэсият и мывэм» Дэбагъуэ Мухьэмэдрэ Абдокъуэ Маталиорэ спектакль къытращIыкIащ, икIи ар зэман кIыхькIэ ди театрым цагъэлъэгъуащ.

«Iэсият и мывэм» хуэдабзэу, тхылъеджэхэм псынщIэу къапхьуэтат, хуабжьуи гунэс ящыхуат «Теджэнокъуей къуажэ» повестыр. Ар Абдулхь и иужьрей прозаическэ тхыгъэхэм ящыщ зыщ. Повестыр 1975 гъэм адыгэбзэкIэ Черкесск къыщыдэклауэ цытащ, «Къуощхьэ псынэ» сборникым иту.

ФIыуэ сощIэж Уэхьутэ Абдулхь дунейм щехыжар. Ар 1971 гъэм июным и 6 махуэрт. А зэманым сэ сыщылажьэрт «Ленин нур» газетым. Дэ зэрыгупу областной филармонием цызэхэта цыгъуэ пэклум деклуэлат. Тхаклуэм пщIэ ин къызэрыхуащIым и щыхьэту, а пэклум цIыхушхуэ къыщызэхуэсат.

Уэхьутэ Абдулхь и анэр къэрэшейти, а лъэпкъым къыхэкIа куэд и ныбжьэгъут. Абы и лъэныкъуэкIэ я цIэ къылуапхьэщ Хьубий

тхаклуэ зэкьюэшхэу Уэсмэн, Мыхьэмэт, Назир сымэ. Карачаевск къалэм клуауэ абыхэм я деж шымыхьэщлэу Абдулыхь къэклуэжыртэкъым.

Шэрджэс литературэм хэлъхьэныгъэу хуищлэм папщлэ Уэхьутэм кыхуагъэфэщэщ дамыгъэ лъаплэхэр: «Гуащлэдэклым и Бэракъ плъыжь», «Шыхьым и дамыгъэ» орденхэр. Черкесск езыр шыпсэуа унэм клэралъхьащ фзеплъ пхъэбгъу, и цлэр щыплэ еджаплэм флэащэ, и фзеплъи къуажэм цагъэуащ.

Тхаклуэшхуэр къызэралъхурэ илъэси 100 щрикъу махуэр лэауэ цагъэлъэлауэ цытащ езыр къыщалъхуа къуажэм. Абы къэклуэлэхэм яхэтащ къэбэрдэи тхаклуэхэу Кхьуэлүфэ Хьэчим, Хьэх Сэфарбий, Джэрыджэ Арсен, Налшык щыпсэу ди лъахэгъу, цлэныгъэллэ Баклуу Хьанджэрий сымэ.

Шэрджэс тхаклуэ нэхъыжьыфлым щлэджыклаклуэхэм къахуигъэнащ адыгэбзэкли урысыбзэкли къыдигъэкла тхыль зыбжанэ: «Усэхэмрэ поэмэхэмрэ», «Къуэшыгъэм папщлэ псалъэ», «Насып», «Хужьэ и къуэладжэ», «Лэсият и мывэ», «Джатэ гъуээзджэ», «Сэтэнейр къыздэгъагъэм», «Жэщ мазэгъуэ», «Псыхьуэ гъагъэ», «Шыхульагъуэ», «Тхыгъэ кыхэхэхэр», «Шу щыпкъэ», нэгъуэщлэхэри.

Уэхьутэм и тхыгъэхэр триухуащ лъэпкъым и гъащлэр къызэрэклэуэлэр зэрыщыта дьдэм хуэдэу пэжу икли убгъуауэ къэгъэлъэгъуэжыным, цыхугъэ лъагэмрэ Хэкум и щыхьымрэ гъэлъэплэным, лъэпкъэхэм яку дэль зэныбжьэгъуэгъэр гъэбыдэным.

Уэхьутэм и лэдакьэщлэхэм пщлэшхуэ хуащлэ тетхыхьащ Бэчыжь Лейла, Хьупсырокъуэ Хьызыр, Пцыбий Инал, Абымлэ Светланэ сымэ, нэгъуэщлэхэри.

Уэхьутэ Абдулыхь и тхыгъэхэмклэ къыпищащ Абыкъу Хьалид, Дыщэкл Мухьэмэд, Тобыл Талъустэн, Темыр Сэлихь сымэ литературэм щыхаша лъагъуэ узыншэм.

КЪАНТЕМЫР Тыркубий,

Урысей Федерацэмрэ Къэрэшей-Шэрджэсымрэ щэнхабзэмклэ щыхь зилэ я лэжьаклуэ

УЭХЪУТЭ Абдулыхь

Теджэнокъуей къуажэ

Повестым щыщц

Ныбжьрей адыгэ щыналъэм, Кавказ къуршхэм щыщылэщ зы ауз дахэ дьдэ. Ар ихьуреягьклэ къаувыхьащ зи нэкли задэхэр мэз мычэ инклэ сея бгы плъыжьыфэ щэджащэхэм. Бгъэщлэгъуэу уоплъ апхуэдэ жыг абрагъуэхэр бгы лъагэ задэхэм зэрыклэрытым. Мыбдеж сыт шыгъуи уафэр къащхьуэщ, уэмщ. Къыпфлэщлэ мы аузым дыгъэр кыхуэгуапэу, абы кыхэхьыуи, уеблэмэ щымамуэ махуэ клэщлэхуэ щылыэ уаем ныбжьрей псей жыгхэр щигъачэми уэсутэ инхэр щэлүүрэ гурымыжу бгым къыщехми, мыбдеж дыгъэ бзийхэр гуапэу, хуабэу къодэхащлэу.

Аузым уизышэ гьуэгур къуэладжэ зэвым докл, абыклэ дауш ин ищл, лэлу дож Хуэдз псыр. Зы луашхэкъым къэбухын хуейр, зы къуэладжэкъым къызэбнэклынур, псыкъельэ инхэм уахуэзэн папщлэ, абыхэм унэса нэужьы къуршхэм флыуэ къыщыпклухын хуейщ, асфальт гьуэгу лыдыжым гу лъумытэххэу ауз зэв дыхьэплэм ухуишэн папщлэ. Мис абдежым, бгъэр здэлъатэ лъагагъым уиту уплъэмэ, лэгум илъым хуэдэу, зэуэ улуплъэнуш Теджэнокъуеищлэ къуажэм – дунейм и къэрал куэдым къикл туристхэм флыщэу ялъагъу щыплэм.

Уэ пфлэгъэщлэгъуэн хьурэ: «Дэнэ щылэ атлэ «Теджэнокъуеижьыр»? – жыплэу ущлэупщлэмэ, а узэупщлар уи нэм къыщлэплъэнуэрэ и лэр ищхьэрэклэ ишинущ. Абы къригъэклри мыращ: «Щылащ мес мобыклэ зэгурым, щылэжкъым, ди гьэпщыллаклуэу щыта Пщыкъани абы и блыгущлэт уэркъхэри зэрыщымылэжым хуэдэу». Апхуэдэ жэуапым арэзы уримыхъумэ, щлэрыщлэу ущлэупщлэну умыплэщлэ. Ди къуажэм хэгъэрей ущыхьурэ, абы дэс цыху щхьэхуит насыпфлэхэм нэлуасэ уахуэхъумэ, лыжь жьаклэ уэсхэм жалэу зэхэпхынуш Теджэнокъуеищлэ къуажэр къыздиклам, абы и япэрей бжэгъур хэзысахэм ятеухуа уэрэдхэмрэ хьыбархэмрэ.

Уэ къэпцыхунущ Угъурлы дадэрэ абы и пхъурылху Сэтэнейрэ, къэпщлэнуш апхуэдэ уэрэдгъуо щыпкъэхэр куэд зыщлэ, къэхьунур къэзыщлэф цыхуу зэрыщытар, илъэс куэдклэ узлэбэклыжмэ, я щхьэхуитыныгъэм щлэбэну зыкъэзылэта лэжьаклуэхэм ягъэжа я лъыр пщлэншэу зэрымыклуэдар.

Цыху гьэщлэгъуэныщэхэщ Теджэнокъуеищлэм дэс адыгэ лыжьхэр! Ахэр сыт щыгъуи кууэ, я нэр плъызрэ жыплэу, хогупсысыхь, Теджэнокъуэ Пщыкъан и пщлантлэм нысашэ хьэгъуэллыгъуэ щыщыла бжьыхьэ махуэ жыжьэхэм я хьыбарыр мыгузавзурэ кърагъэжьэным и пэклэ.

Махуэхэр уэфлт, хуабэт, жэщклэ мазэ изым Хуэдз уэрым и лүфэхэр апхуэдизклэ къыгъэнэхурти, мастэ плэпыхуамэ, къэпщтэжынт. Пщым и къуэм къыхуишат. Жэщих-махуих хьуауэ зэпымычауэ нысашэ джэгур еклуэклырт. Пщыкъан лэл арэзыт: нысэу къашар пщы лъэпкъ цлэрылуэм щыщт. Къехьуллам ирипагэу, и щхьэр ину лэтауэ зыщытхьуж Пщыкъаным унафэ ищлащ джэгум къэклуэну хуей псори пэрыуэгъуэншэу къыдагъэхэну. Къыдрехьэ хэти, ирелъагъу абы и беагъыр, къуажэ гьунэгъухэми, жыжьэхэми къыклауэ илэ хьэщлэ куэд дыдэр. Унэлутхэмрэ лъхукьэллхэмрэ Пщыкъан и пщлантлэм къыдалъафэ тлы щэджащэ зыгъанэхэр, жэмышлэ пшэрхэр, джэдхэр, гуэгущхэр; ахэр пщлантлэм щыфлагъэж, псынщлэу зэлахри къэкьуалъэу пылъ шыуанышхуэхэм лыр халхьэ. Зыми щысхьыркъым ахэр, пщыр арэзы ящлэмэ, нобэ зыхуэлэжыр ирагъэлъагъумэ, аращ зыхуейр.

Ауэрэ къэсащ ебланэ махуэр, нысашэм и клэ махуэр. Хабзэмклэ, а махуэм зэхэтын хуейщ шыгъажэ, джэгухэр, нысэгъэлъагъуэр. Нысэ дахэ зэщыхуэпыклар и лэгъунэм къыщлэшынурэ пщлантлэм къыдашэ-

нуш. Ар ириклуэнуш фэ льяплэхэм, къэдабэм иуфэбгъуа гъуэгум. Абы фочхэр шхэпрагъэунуш, уэредадэ ин хуагъэлунуш.

Пщыкъан и зауэлхэм яхэту щытщ, хьэщлэхэр зепеплтыхь. Абы гу лъытащ нысашэм и иклэрей нобэ махуэм и пщлантлэм щызэхуэсахэм Угъурлы лыжьбыр зэрахэмытым.

Зи ныбжьыр илъэс блыщл хъуа Угъурлы адыгэ хэку псом цлэрылуэ щыхъуа уэрэдусщ, уэрэдгъуош. А уэрэдхэр абы къуажэ куэдым щыжилэрт, и шыклэпшынэр дежьууэ. Угъурлыр хэкум джэгуаклуэу исым я джэгуаклуэжт, и цлэр жыжьэ луат, ныбжь инрэ пщлэшхуэрэ зилэт, икли абы и лыггэм, и щыпкъаггэм, гуеиггэм теухуа таурыхъхэр зэлэпахыу ялуатэрт. Ар и закъуэу псэурт, и пхъурылху Сэтэней цыклу бггэдэсу. А пщашэ цыклури илъэс пщыклупллэхэм иту хэку псом цлэрылуэ щыхъуат и лэщлаггэклэ: сыт хуэдэ щыгынри идыфырт, дыщэклэ хидыкырт, хьэлыуэ ищфырт. А псомкли абы къылъэщлыхьэн зы физи, зы пщаци адыгэ къуажэхэм дэстэкъым. Ауэ цыхубэ псалъэжь щылэщ: «Бажэм и фэр и бийщ». Араш Сэтэней пщаци къыщыщлар.

И ныбжьыр илъэс пщыклуийм иувэу, зи хуэдэ къэмыхъуауэ дахэ щыхъум, цлэуэ Дахэ флэшат. Угъурлы имыламэ, думп ящлэнт Сэтэней – сыт хэлъ пщашэ ибэр бггэбзэхыным, ауэ, насып илэщи, къыщхьэщыжын лъэщ илэщ! Армырамэ, ар луэхутхьэбзашлэу пщы унэм къыщыхутэнт...

Езы Угъурлы клуакъым нысашэм, ауэ Сэтэней имыггэклуэн хузэфлэклакъым. Абы и пхъурылху цыклуфлэщэу илъаггурт, икли къылъытащ пщашэр джэгум яыхыэу и нэгу зриггэужьыным лей лъэпкъ хэмылэу. Иреклуэ, яхрехэ цыхум, кърефэ! Абы уфлэкыжынщи, а нысашэм хэтынуш Сэтэней и ныбжьэгъу Ажджэрий. Угъурлы ищлэрт, хуей хъумэ, Ажджэрий и пщашэм къызэрыщхьэщыжыфынур.

Махуихклэ джэгуащ, къэфаш. Сэтэней пщлантлэм дэт псоми ягу ирихьырт. Джэгур щеклуэкырт пщы унэ бжэлупэм.

Ебланэ махуэм, нысэр яггэлъэгъуа нэужь, къэфэну къыщлэклаш хьэщлэ нэхъ льяплэ дыдэхэр. Абыхэм утыкур яубыдаш, къадэфэхэри уэркъ пщашэхэрт, унэлут пщашэхэр утыкум ихьэну хуиттэкъым. Къуажэ гъунэггум щыщ джэгуаклуэр, и ныбжьыр зэрыхэклуэтари, и щхьэр зэрытхъуари щыггупщэжауэ, къижыхъу утыкум итт, пщыхэм гунэс захищлыным хущлэкъуу. Абы уэрэд жиэрт, и макъ икламклэ къыхэклиикуу, къамылым къилукл къафэм ин дыдэу зимылэтми, къэжэна лы гуп абы ежьум я макъыр щлхъумэфырт.

Пщыкъан лъэныкъуэклэ щытт, тхъуггэ зыхидза и жьаклэм лэ дилъэу, зи шыггуплэстэ берычэтыр лэнэм телъ дэтхэнэ бысым хьэлэлым зэрищл хабзэуи, зыми хэпсэлтыхьыртэкъым. Ауэ цей хужьыр зипкъ зэклужым хуэфлу щыгг Талъустэн пщы фафлэр къэфэну къыщытехьэм, Пщыкъан хуэшылакъым, ипэклэ къэклуэтэри къуажэ гъунэггум къикла джэгуаклуэм нащхэ хуищлэщ, нэхъ ину гуо, нэхъ ину щытхъу жыхуилэу. Ауэ адрейми езым къыгурылуэххэрт ищлэн хуейри, клэрахъуэ зэдэуэм хэту, къуажэ псор къыггэдалуэу клилуэ щидзащ:

– Цыхухэ, Лабэ псыхъуэ къыкла пщышхуэу Къанокъуэ къофэ! Абы къыдофэ Жанокъуэхэ ящыщ гуащэу дунейм гуащэу тетым я нэхъ дахэр!

Къэфэн иуха нэужь, Къанокъуэм и жыным зы тхылъымплэу сомищэ кърихри пщы фэрэкинапэ къуэгъу гуэрым хуишиящ, джэгуакиуэм иритыну. А ахъшэр езым и лэклэ джэгуакиуэм лэщилъхьэныр Къанокъуэ и щхьэ ирипэсакъым. Иужьклэ щхьэщытхьуу и лэхэр илэтащ. Цыыхухэм хуабжьу ягъэщлэгъуащ пщым и жумартагъыр. Абы и пэклэ джэгуакиуэм кърату щытар мащлэт: сомитхут. Пщым кърита сомищэр – ар шиплэ уасэщ.

Абы хэту къэфаклуэхэр зэныкъуэкъуу, зэпеуэу щладзащ. Зы къыизэдэфэгъухэм адреихэр пщагъэгъупцэу, мафлэхьым хуэдэу, загъэджэрэу утыкум итт. Къэфаплэм къохъэ Ажьджэрий. Абы цей клэщлэ цыгът, хьурыфэ пылэ флыцлэ щхьэрыгът, мест зэфлэлъ лыгът. Дыжьын къамаплэм илэу клэрыщла къамэр мащлэу и гупэклэ къригъэкиуэтэклэщ, абдеж и бгырыпхым тес дыщэ метхэр лыдащ, иужьклэ Ажьджэрий и цейщхьуэклэ жыным илэбаш, сомищэ кърихри джэгуакиуэм хуишиящ. Абы ищлар псоми ягъэщлэгъуащ, лэнкунахэщ, къамылапцэм къамылыр и лупэм къылуихри и нэр кыкылауэ щлалэм еплэащ. Талъустэн и блыгущлэт уэркъхэм ящыщ зы губжьым къыхыхьуу киящ, пщы куэдым я къамаплэхэм я макъ къэлуащ, ауэ шылэныгъэр теклуащ. Ажьджэрий, жьы клэрахьуэм хуэдэу, утыкум кыхутащ. Зэуэ, абы къыхуэклуэу, къыдэсыкылащ Сэтэней. А тлур апхуэдизклэ дахэу къафэрти, псоми ялэмыкылуу лэгу еуэн щладзащ. Къамылапцэм зэрылээкыкыкы къригъэки къафэ дахэм абыхэм зыдащлырт.

Талъустэныпщыр лээбакъуэ псынщлэклэ бгъэдыхьащ фагъуэ дьдэ хьуауэ щыт бысымыллым, икли и бэуэныр къыизэфлэзэрыхьауэ щлэупщлащ.

– Хэт ахэр?

– Джатэгъажэ лэапкъым щыщ Ажьджэрийщ, – жиладщ зи фэр пыкыла Пщыкъан. – Пщащэм и цлэр Сэтэнейщ, Угъурлы и пхьурылгъуш.

– Уи пщылгъхэр хабзэншэщ, напэ ялэкъым, – щылуэу, гуауэу жиладщ Талъустэн. – Уэракъэ уи къуажэм деж тепщэр?

Дыгъэм иригъэзыхат. Ар бгыпэм щытетлысхьэ дьдэм, нысэм и чэзур къэсаш: фэхэм, къэдабэхэм тету ар ирашэжьащ. Дыжьын ахъшэ жьгъей куэд кърапхьыхащ. Пщэфлаплэм деж нысэм и лупэм фо щыщахуащ. Абы къыщлэшэжри, апхуэдэ къабзэу ялэту, лэгъунэм яшэжащ. Абы и ужьклэ шурылгъэсым щидзащ. Зыкъомым шыхэм зрадзри унэм щыхьэну еуэу щладзащ, адреихэм къурагъхэр къащтэри абыхэм къапэуващ. Куэдрэ зэпеуащ ахэр. Къурагъхэр къутэурэ баш клэщлым хуэклиуащ. Иклэм-иклэжым шурылгъэс еуэхэм ящыщ зы пщыкъуэ гуэрым пхитхьури нысэмрэ абы и ныбжьэгъухэмрэ зыщлэт пэшым яфлыщыхьащ. Шыр лэгъунэм къыщлэнэу езыр къыщыщлэклэжым, псоми ялээгъуащ абы и къэптал щыбыр ехьу къурагъклэ зэрызэгуаудар. Лэгъунэм къыщлэна шым и сокум пщащэхэм хашлащ кхьуакилэ ин зылуэ лэпэщлэ, лентлэхэр. Шыр щыбырым къыщлэшэжэ нэужь, пщлантлэм дэт псоми я нэхьыжьым жиладщ:

– Цыыхухэ, хьэщлэр дэ къытхуэклиуащ къэптал щлэрыпс цыгъыу, ар зэгуэтхьащ, ди къуажэ пщащэхэм ар ядыжын хуейщ. Абыхэм ар ямыщлэфмэ, хэт ахэр зышэнур?

Къэпталыр дыжыныр ауэ къыизэрыклиуэ луэхутэкъым. Я нэхь цыыху

хэзыщыкыры еплъамэ, дыплэр кымыгъуэтыфыну дыжын хуейт.

Сэтэней къэпталыр хьэщлэм зэрыщыгъым хуэдэу псынщлэу икли дэгъуэу идыжри, щлэгуфыкылы пщыкьуэм жрилащ:

– Фыклэ зыухьэ!

Ауэ пщы, уэркъ щхьэзыфлэфлхэр я плэ къызышыпар Сэтэней нэш-хуэгушхуэу утыкум къыхьэу ищларакъым. Ахэр игъэгубжьащ шыгъа-жэм къащытежа щлалэм: ар езыр пщыкьуэу щыт пэтми, псом япэ иригъэшу пщлэ хуищлащ Сэтэнейм. Шыгъажэ бэракъыр къафлхьри, занщлэу Угъурлы дадэ и пщлэнтлэмклэ иунэтлщ, бгъэдэлъадэщ, и шыр клэбдзклэ игъэтлысу къэувылэри, бэракъыр пщлэнтлэм дидзащ:

– Мыр ууейщ, Сэтэней дахэ! – жилэри.

Шыгъажэм къащытежым хуитыныгъэ илэт езыр зыхуей дыдэ пщачэм, нэхь дахэ дыдэу къилгытэм, бэракъыр хуихьыну. Абы зыри тепсэлъыхь хабзэтэкъым. Теджэнокъуей къуажэм дежи зыми шэч къытрихьакъым а щлалэм тэрэз зэрищлэм, Пщыкьан закьуэт зэгуэным ихузэр. лупэ къудейклэ щлэгуфыкылы щыт Талъустэныпщым бгъэдыхьэри абы жилащ:

– Къэсынщ си махуэри, сэ а Ажьджэрий и псэр щезгъэнэнщ. Сэтэнейр си унэлут сщынщ, Угъурлыри къезгъэувэлэнщ уэрэдклэ си щытхьу игъэлуну. Апхуэдэу хьунуш, аращ зэрыхьун хуейри, сыту жыплэмэ аращ сэ сфлэфыр!

* * *

Пщыкьан зеклуэ къыкыжащ щымахуэ пщэдджыжьу. Теджэнокъуей къуажапщэмклэ зы фочауэ макъ къыщылуащ, Хуэдз псыхьуэр къыгъэпсалъэщ, хьэуа диям ирижэри клуэдыжащ. Ар къэлуащ уафэгъуагъуэ жыжьэм ешхьу, къуажэдэсхэри мышхьэусыгъуэншэу къыхэщтыклащ. Итланэ гъуо Хьэнэф-лъашэ уэрамхэр къызэхихьы-хьащ. И лъакъуэ лъашэмклэ хэуэу, жэщым къеса уэс лувым хэнэу, ар клуэрт икли и макъ лъэщым къызэрихьклэ гуорт...

Сыт щыгъуи хуэдэу, цыклухэр унэхэм къызэрыщлэхат, ауэ нэхьыжьхэр зэрынэщхьейр щалъагъум, куэбжэхэм флэмыкылы къызэтеувылэжащ. Абы къыхэкыуи, Хьэнэф-лъашэ и закьуэ дыдэу уэрамхэм дэтт, уэрамыпэ къэс а жилэр щыжилэу. Абы къыфлэщлащ къуажэдэсхэм я бжэхэр нэхьри быдэу ягъэбыдэу, пщыр къызэрыклуэжам и хьыбарыр зэхахьыну хуэмейуэ.

Абы хэту уэркъхэм я шагьдийхэм уанэхэр тралъхьэри къуажэ гъунэгъухэм щлэпхьуащ, Пщыкьан унафэ зэрищлэм тету, пщыхэр ешхэ-ефэм къраджену. Лабэшхуэ дэс Талъустэныпщым деж клуащ уэркъ нэхьыжьы шууищ.

Дыгъэр бгыхэм къакъуэкылы Хуэдз псыхьуэм къыдэпса нэужь, пщы пщлэнтлэ хуитышхуэм, бжыхьхэм ядеклуэкылы мафлэщхьэ инхэр къыщызэщлэнащ. Пщыллхэм апхуэдэ мафлэхэм брус псохэр хадзэрт, мафлэр нэхьри уэр хьурт, гъуаплъэ лэгъупышхуэхэм я джабэхэм мафлэ бзий инхэр ебзейрт. Лыжь жьаклащхьуэхэм лэгъупхэм ярылъ лыр клэлъыплъурэ ягъавэрт. А лыжьхэм пхьэ дзасэ инхэмклэ лы ты-

къырхэр къыхахырти, къамэ маисэхэмклэ къыгуагъэжурэ, вамэ епльырт.

Пщым и гъунэгъухэм лэнэхэр зэтрагъэувэрт, бзылхугъэхэм хьэкъушыкъумрэ шхын лэфлэхэмрэ трагъэувэрт, унэлут бзылхугъэхэр а лэнэхэм бгъэдагъэхьэртэкъым, ирагъэлэбыртэкъым. Абыхэм пщлэнтлэр япхъэнкырт, пхъэ къахьырт, гуэгуэн щхъэ зэвхэмклэ псы къыдахырт. Пщыкъани, езым и хьэщлэхэм яхуэдэ къабзэу, абыхэм ящымэхъашэрт: унэлутыр елэбыну хуиттэкъым шхынми хьэкъушыкъуми. Арат пщыхэм къызэралъытэр.

Беипхъу пщашэхэм луэху я куэдт, ешхэ-ефэ джэгум зыхуагъэхьэзырырт, щыгъын нэхьыфлэхэр щатлагъэрт, я щхьэцхэр яхуэнырт, дыщэ, дыжбын лэлъынхэр, лэпщэхъухэр, бгъэрылхэр зыклэралхьэрт.

Ешхэ-ефэм зыхуигъэхьэзырырт Угъурлы дади. Абы къищэхуа шыклэ нэхьыфлэ дьдэхэр и шыклэпшынэм триукъуэдиери, мэз фо шэху иригъэфэжащ. Апхуэдэ къабзэу хуэсакъыу игъэхьэзыращ шыклэ пшынэкъури. Абы и ужьклэ джэдыклэ цыинэ заул ирифаш, и макъыр дахэу лун папщлэ. Пщэдджыжьышхэу ишхар фо тлэклурэ бжэнышэ кхъуей тыкъыррэщ. Абы трифыхьыжащ езым флэклэ нэгъуэщлэ зыми имыцлэху удзхэм къащлэгъэвыклэ псы. Уэрэдгъуом куэд ишх хъунукъым, тыншу бэуэн папщлэ.

Зэи хуэмыдэу, егугъуу Угъурлы зыхуигъэхьэзыращ Пщыкъан хуиуса уэрэдым. А уэрэдыр абы махуэ къэс дыгъэр къыщлэмыклэ щылыклэ къэтэджурэ, иусаш, иусаш гъатхэ псом, гъэмахуэ псом, бжыхьэ псом. Лыжьым къыгурылуэрт абы и уэрэдым уэрам гъунэгъухэм дэуу цыхур къызэредэлэунур. Пщыхьэщхьэм пщлэнтлэм щызэхуэса цылахуэм къахыхьаш Пщыкъанрэ абы и гъусэу къэклуа уэркъэхэмрэ. Ахэр зэуэ, зэрымышлэклэ къыдыхьаш. Пщыкъан и шым къепсыхри, и лэцэхэм даущ ящлэ, псынщлэу щылахьаш хуабжьу гъэщлэрэщлэ хьэщлэщым. Дакъыкыэ зытлущ нэхъ дэмыкыу, хабзэм тету, къэсащ Къанокъуэ Талъустэн пщышхуэр. Хьэщлэщ лэнэм бгъэдэсхэт щылахь зилэ лыжьхэр, ахэр Пщыкъан зэпиплтыхьаш, Угъурлы нэклэ къилгыхъуэу. Ауэ джэгуаклуэр щылэтэкъым. Ар Къанокъуэ пщышхуэм и ужьклэ къыдыхьаш, зэрыхуамкли, езы Пщыкъани, адрей пщыхэри Угъурлы къригъэблэгъакъым, атлэ а псоми кърагъэблэгъар езы джэгуаклуэращ. Хуабжьу егугъуу игъэхьэзыра шыклэпшынэ цлуужыр илыгыуу лыжьбыр къызэрыклуар Пщыкъан езым и теклуэныгъэу къилгытащ. Угъурлы иджы япэ дьдэу пщы бжэщхьэлэу ебакъуэрт, къызэрелъэлэу уэрэдыр жылэну. Куэдрэ ар ираджащ нэгъуэщлэ пщыхэми, ауэ зэи яхуэклуакъым. Ауэ мис иджы, и жышхьэ, ар къэклуаш адыгэпщу щылэ псоми я нэхъ бей, нэхъ лъэщ Пщыкъан и щытхъу игъэлуну...

Цылахуэр нэжэгужэмэ, зэманыр псынщлэу маклуэ. Щымахуэ жэщ кылахьыр зы наплэдэхьейгъуэу блэлъэтащ. Нэху щыщым, тхьэмадэр къэтэджри, пщлэ хуищлэ, Угъурлы жрилащ:

– Щылахь зыхуэтщлэ, куэд зи нэгу щлэклауэ куэд зыцлэху Угъурлы, Къанокъуэ пщышхуэр къолъэлэу шэхущлэ егъэфэ уи шыклэпшынэ налэхэм уи лэпэхэр ялэбгъэлэсыну, уи уэрэдыщлэр жыплэну.

Уэрэдусым арэзыуэ и щхьэр ищлэщ, щлэс псоми я нэгум уардэу

иплъащ, итІанэ тхъэмадэм и нэр триубыдащ. Тхъэмадэм абы кыикыр кыгурылуащ, икІи унафэ ищІащ пэш псоми джэгур цагъэувыІэну, пщІантІэм дэт, уэрамхэм тет псоми иджыпсту Угъурлы уэрэд зэрыжІэнуmkІэ хъыбар ирагъэщІэну. Гъуо Хъэнэф-лъашэ и тэмакъым щымысхъыжу «Уэуи-уи! Уэуи-уи!» – жиІэри ину гуоуати, бгым уэсутэ къехщ, Хуэдз псым хэуэри гъатхэм нэгъунэ мыл зэфэзэщкІэ ІуищІащ.

– Уэуи-уи! – кийрт Хъэнэф. – ЦІыхухэ, фэдэлу Угъурлы и уэрэдыщІэм икІи игъащІэкІэ фигу ивубыдэ.

ИхъурегъкІэ щым щыхъум, лыжъым и пшынэкъур шыкІэ налъэхэм иришащ, шыкІэпшынэр кІыхъу зэпишу Іуащ, итІанэ Угъурлы уэрэдыр кыхидзащ. Абы уэрэдыр мыпхуэдэ псалъэхэмкІэ кыщІидзащ:

– Мы уэрэдыр сэ Пщыкъан хуэзусащ, абы и цІэр адыгэ лъэпкъым зэи щымыгъупщэжын, Хуэдз псыр мывэ хъууэ, псыхъуэдэлъ мывэхэр псы хъууэ ежъэжыхукІэ, абы нэхъэллат ирахын папщІэ!

Губжъ ин зыхэлъ и уэрэд кІыхъыр Угъурлы мыпхуэдэ псалъэкІэ Іухащ:

– Яаллхъ, сэ уэ сынолъэлу, Теджэнокъуэхэ я лъэпкъыр кызытехъуклауэ жалэу ягъэлу дыгъэмрэ мазэмрэ кІэщІу бгъэункІыфІыну!

ИужкІэ псори щым хъуащ. Япэ дыдэу къэпсэлъари джэгуакІуэращ. Абы Пщыкъан зыхуигъэзащ:

– Уэ укызызэлъэлуат Хуэдз псыр мывэ хъууэ, псыхъуэм мывэу дэлъыр псы хъууэ ежэхыху уи цІэр ящымыгъупщэн папщІэ, уэрэд пхуэзусынуи, пхуэзусащ. Си псалъэ сепцІыжакъым. Уэ уи цІэр, Пщыкъан, цІыхухэм зэи ящыгъупщэжынкъым. Абыхэм уэ ену нэхъэллат къуахынущ!

– Угъурлы, сэ зэи себэкъуэнкъым ижъ лъандэрэ къэгъуэгурыкІуэ хабзэм, сыту жыпІэмэ итІанэ адыгэ псоми я Іэщэр кърахынущ. Ауэ уэ зы Іуэхугъуэ цІыкІу пщыгъупщаш – уэ къолусэ щымыхъунур уэрэд щыжыпІэм дежщ. Уеблэмэ, уи уэрэдыр згъэщІагъуэу сыкыыхэгуоукІыу узгъэгъуащэ, узэпызуд хъунукъым. Ауэ уэ уэрэд жыІэн бухащи, иджы си ІэмыщІэм уильщ. Къамболэт, пхы ар. Ешхэ-ефэр зэфІэкІмэ, сэ абы укыкІэ хъэлэч кыхуэзгупсысынщ, а укыкІэр зылъагъу бгыхэр тхъуэнщи ткІууэ щІадзэнщ, си лъэпкъыр кызытехъукла дыгъэм и бзийхэм уэсыр зэрагъэткІум хуэдэу!

ХъэщІэхэр зэбгридзу, Къамболэт лыжъым жъэхэпкІащ, уэрэдгъуом кыщхъэщыжынуи зыми таучэл ищІакъым. Ауэ Угъурлы зэуэ щІэгуфІыкІри, и шыкІэпшынэр аргуэру къэпсэлъащ, езым уэрэд къридзащ. Къамболэт Іэнкуну къэувылащ, лыжъым уэрэд желэ: «Фефэ, фыджэгу, сэ уэрэд жыслэурэ сыдэкІыжынщ, сэ си къарури си Іэщэри уэрэдырщ. Сэ уэрэд жыслэнущ, си псэр пытыху. Сэ уэрэд щыжыслэнущ къуажэ псоми – зым сыдэкІмэ, адрейм сыдыхъурэ. Сэ сахуэусэнущ цІыху кызызэрыгуэкІхэм, – нартыху телъыджэ къэзыгъэкІхэм, Іэщ зыгъэхъухэм, унэхэр зыщІхэм, икІи ахэр сэ кыхуезджэнущ пщыуэ, уэркъыу щыІэ псоми ебэнынхэу».

Угъурлы къуажэ уэрамым ирикІуэрт, и унэм хуэкІуэжу, Пщыкъан и блыгущІэтхэр, я Іэщэр гъэпкІауэ, абы и ужъ кІэщІу итт. Абыхэм ящІэрт

джэгуаклуэр зэгуэр зэрешынур, гува-щлэхами и уэрэдыр зэрызэпиггэунур, итланэ ар япхынурэ яхьынуш.

* * *

Пщэдджыжьым щаклуэ кыкыжа нэужьщ, а псор Ажджэрий щызэхихар. Щаклуэм щезэша и шым уанэр кытрихщ, ильэсклэ узэлэбэклэжмэ, и Къэбэрдей благъэм кърита хаклуэм ар трилхъэри, гузэвэгъуэклэ Угъурлы и унэмклэ щлэпхъуаш. Абдеж абы щилгъэгуаш жэщитл-махуитл хъуауэ зэпымычу уэрэд жызылэ джэгуаклуэмрэ ар къэзытлысыхъауэ щыс уэркхэмрэ. Сэтэней щылэтэкъым. Ар абы и пэлуэклэ унэм щладыгъуклат, щлаклуэ фыцлэм клуэцлагъэджэразэри, бжьэдыгъу къуажэ жыжьэм яхъат, иужьклэ кърым хъаным иращэн мурадклэ.

Ажджэрий и шыр дыгъуасэ щаклуэ здэщыла кършхэмклэ иунэтлащ, ауэ здэклуэн хуей лъэныкьуэр, дыгъухэм я лъэужь техъа зэрыхъунур ищлэртэкъым. Ауэ жалэ: «Лъагъуныгъэ зилэм мывэхэри, псыхэри, бжьохэри, бзухэри, дыгъэри, жыбгъэри кыдолапыкьу». Етланэ жэщым нэхулэ кыщищым, шууейм кыгъуэтащ Сэтэней щагъэпщкыла къуажэр.

Ажджэрий бжьэдыгъу къуажэм пщыхъэщхъэр хэклуэтауэ дыхъаш икли гу лъытащ зы хъэщлэщ гуэрым и щхъэгъубжэр зэрыкыфлым. Ар егупсысаш: «Мы ллым хъэщлэ илэкъым», ар и щхъэм илъуи, пцлэнтлэм дыхъаш. Шыр шы флэдзаплэм ирипхаш, ар имыщлами хъуну пэтми. Сыту жыплэмэ, къэбэрдей хаклуэм езыр зейр мыхъумэ, зыри зыбгъэдигъэхэртэкъым, ефийми кыпэдджэжырт. Ажджэрий хъэщлэщым щыхъэри уздыгъэр пигъэнауэ, бысымым поплъэ.

Зызаул дэклауэщ бысымыр кыщцеклуэлэжар. Псом япэ абы гу лъытащ пцлэнтлэпсым зи цыр зэклэригъэпщла шым. Хъэжрэт – арат бысымым и цлэр – и ныбжьыр хэклуэтат, гуп зыльэгъуати, кыгурылуаш хъэщлэр жыжьэ кызэриклар. Ар сабыру хъэщлэщым щыхъэри щлалэ хъэщлэм сэлам ирихаш:

– Сэлам алейкум!

– Уалейкум сэлам! – жэуап итащ Ажджэрий.

– Дауэ ущыт? Укызыхэкла уи къуажэри дауэ щыт?

Ажджэрий лэдэб хэлъу жилад:

– Алыхъым и фыщлэклэ псори дыфлщ, дыузыншэщ.

Абы и ужьклэ и цлэр жрилад. Итланэ бысымыр щлэкыжаш. Ахэр хабзэм тету зэпсэлъаш, зэбгъэдэклэжаш: зи ныбжь хэклуэта бысымыр хъэщлэ щлалэм куэдрэ бгъэдэсыну, куэдкли еупщыну кьеклуркъым. Хъэщлэм и луэхур зытетым, кыщлежъа луэхур зыхуэдэм ущлэупщлэ щыхъунур жэщищ-махуищ дэкла нэужьщ. Сыт ищлэнт, а зэманым адыгэ хэкум щыщылар апхуэдэ хабзэщ. Ажджэрий шылэныгъэ илэу ежьэнуш. Ауэ абы бысымым гуригъэлуаш къуажэдэхсэм кьалъагъуну зэрыхуэмейр. А жэщищ-махуищым хъэщлэр бысымми унагъуэм ис псоми ягу ирихъаш. Ар адыгэ щауэ щыпкъэщ, лэдэбщ, псоми яхуэгуапэщ.

– Фи унагъуэр шыгъуластэ шымыщлэну! Фи хьэщлэщыр цыхуншэ мыхъуну! Сэ куэд къысхуэфцлаши, ар зэи сщыгъупщэнкъым, фэри физбгынэнкъым. Сэ Хуэдз псым лус Теджэнокъуей къуажэм сыщыщц, Джатэгъажэхэ сарейщ, Джатэгъажэ Шумахуэ срикъуэщ...

Адэклэ Ажъджэрий Хьэжрэт и къуэ Абдулыхьым жрилащ езым и къуажэм иужьрей зэманым къыщыхъуахэр, и псалгэри мыпхуэдэу иуащ:

– Угъурлы къару илэжкъым, ерагыу къреш и уэрэдхэр. Абы и уэрэдыр зэпымыауэ Пщыкъан и уэркъхэр елусэну хуиткъым. Сэ фыуэ слъагъу Сэтэней къадыгъури фи къуажэм цагъэлцкыуащ. Къыздэлэпыкъу а пщашэ тхьэмыщклар къэзгъуэтыжыну, сэ си закъуэщ. Пщыкъан щошынэ си лъэпкъэгъухэр, абыхэм къыздэлэпыкъуну сачыгугъыркъым. Ныбжьэгъу къысхуэху!

Ажъджэрий жила псоми гупсэхуу едалуэри, Абдулыхь щлэклащ, и адэ Хьэжрэт дежи кыуащ. Ар куэдрэ къэтащ, иужьым къыщыхьэжри жилащ:

– Сэ сыкъыщлэгувар мыращ: си адэр ди лъэпкъым и нэхъыжьым ечэнджэщыну кыуат, уэ дызэрыбдэлэпыкъуну нэхъыфл щыклэмклэ. Жэуапу кыхьари мыпхуэдэщ: ди лъэпкъыр зэи зыгуэрым дэмылэпыкъуу къыгъэнакъым. Ди ллэужьым зыл! закъуэ нэхъ имысыжми, дэ хегъэм дыщлэбэнынущ. Уэ уи луэхур, Ажъджэрий, луэхушхуэщ. Сэ си пщэ къралъхьащ Сэтэней-дахэ и дэлъху сыхъуну. Сэ куэду силэщ къуэши ныбжьэгъуи, абыхэм я лыгъэми шэч къытумыхьэ. Ахэр дэ къыддэлэпыкъунщ...

Луэхур зэуэ зэфлэклащ. Абдулыхь и ныбжьэгъухэр зэшэзэлэу пщы унэм теуэри пщашэр къыщлахьащ, шэ цывауи къуршхэм ихьэжащ, уаклэлъыпхьэркли мыхьэнэ илэжтэкъым. Пщэдджыжь нэхущым деж щлалэхэр шыхэм къепсыхщ, зи къудамэхэр уэс лувым къришэх мей баринэ ин гуэрым и щлагъым цызэхэувэри, Абдулыхьыр утыкум къыхьащ, икли Сэтэней зыхуигъазэри жилащ:

– Нобэ щыщлэдзауэ, Сэтэней, дунейкли ахьрэткли узишыпхьущ!

Сэтэней жэуап къитащ:

– Уэри дунейкли ахьрэткли узидэлъхущ. Фэ, щауэхэ, сыволъэлу: къызэфт мыдэ сэшхуэ!

Абы къратащ дыжын самплэм илгу сэшхуэ. Пщашэм, сэшхуэр къару хэлгу зэуэ самплэм кърипхьэуэтри, жилащ:

– Адыгэ пщашэхэм я гур фэ лыхэм фыфейхэм нэхрэ нэхъ къэрабгъэкъым. Къуаншагъэмрэ леигъэмрэ дащезауэм деж, ар фи нэрылъагъу хъунщ. Иджы къафщтэ мыдэ шы!

Абы къыбгъэдашащ шы псоми я нэхъыфлыр. Ар шым шэсащ.

– Икърар соцл, си псэр пыту си лъакъуэхэр лъэрыгъхэм къызмыхыну! Иджы, си псэм и хъуахуэу Ажъджэрий, си дэлъху Абдулыхь, фынеуэ, фынакыуэ Теджэнокъуей къуажэм. Дэ къыззетедгъэнэн хуейщ адыгэхэм я уэрэдус ин дыдэр, си адэшхуэр.

Шууищыр бжьэдыгъу щлалэ хахуэхэм сэлам ирахыжщ, шэсхэри мээ лъагъуэм тету бзэхахэщ...

Джэгуаклуэ лыжь Угурлы и гьащлэ армырми хьэлъэм и нэхъ хьэлъэ дьдэ махуэр кышыхуихуам апхуэдизклэ уаети, лупсыр бдзамэ, щыым нэмысу мыл хьурт. Хуэдз псым бахъэ щхьэщытт, дыгъэр фагъуэт, щылылэ ллэ хуэдэу, ар хуэмурэ кьыдэклуэтейрт. Абы и бзий кьарууншэхэми яхуэгъэхуабэртэкъым кьуажэ гьунэ уэс гушчылым куэдэ тес вындыжхэр. Мэзри нэхъ лъахъшэ хьуа кьыпфлэщырт – ар уаем хипытлат.

Апхуэдэ уае кьуршхэм кьызэрышыхур зэзэмызэ дьдэщ. Ар кьышыхур кьущхьэжыр жэщ ныкьуэм кьыщидзэу шэджагъуэ пщлондэ кьыщепщэрщ. Кьуажэдэсхэри уэрамым кьытехьэртэкъым, я тхьэклумэ, е я пэ уаем пимысылын папщлэ, икли абыхэм ящлэртэкъым жэщибл-махуибл хьуауэ зэпимыгъэуауэ уэрэд жызылэ Угурлы кьарууншэ дьдэ зэрыхуар. Цыхугур зыгъэгущуэ абы и уэрэдыр нэхушым зэпыуащ, абдежми ар зэуэ уэркъхэм япхаш...

– Упсэуну ухуей?

– Ае, – макъ икляклэ жилад лыжьбым.

– Щыыхъ зыхуащ! Угурлы, сэ гушчлэгущуэ силэу сыщыхуш, сыхьэлэлщ, уэ сигу хэбгъэщлэ щхьэклэ, уи луэху зытетыр кьызгуролуэ. Жылэт, сыт упсэуну ушчыхуейр?

– Си уэрэдхэр жыслэн щхьэклэ, пщы дуней нэху.

– Атлэ, жылэ, уэ зыми уи гугъу кьыщыныкьым. Кьамболэт, кьет абы шыклэпшынэр!

Кьамболэт зыри жимылэу джэгуаклуэм и шыклэпшынэр кьритащ, адрейм ар и лэпхуамбэ дияхэмклэ сакъыу ищтащ, ауэ пшынкьур и лэпхуамбэ дияхэм тыншу яхуэлыгыжтэкъым.

– Плъагъурэ, – кьэдыхьэшхаш пщыр. – Уэ уджэгуаклуэкъым, атлэ бзаджагъэ зыщлэ упщылщ. Фшэ ар мыл пхыудам деж!

Мылыр пхыудагъащлэт. Ар Угурлы щхьэклэ ящлат. Абы уиплъэмэ, плъагъурт Хуэдзым и псы фыщлэр дауш ищлу зэрежэхыр. Уэркъхэм ящыщ зым лыжьбым жрилад:

– Дэ унафэ кьытхуащлэщ пцлэнабзэу уттлэщлу мы мыл пхыудам уедгъэувэхыну. Пщым кьызэрилъытэмклэ, уэ абы теухуа уэрэдыр махъсымэм кьуита чэфырщ жозыгъэлар, абы кьыхэклыуи уи чэфыр пщхьэщыхун хуейщ.

Лыжьбыр мыл гьуанэм ирагъэувэхащ.

Абдеж Угурлы уэрэд кьыхидзаш, и гьащлэ псом зэи зэрыжымыла макъ жыгъыру кьабзэ дахэклэ. Абы и уэрэдыр кьуажэм щхьэщылъэтырт, кьурш щыгухэм нэсырт, бэнэныгъэм кьыхуриджэрт, пщыхэмрэ уэркъхэмрэ нэхьэлэат ярихырт. «Дыгъэри мазэри иреунклыфл, дунейм гьэпщыллаклуэхэр щытетклэ, – жилэрт лыжьбым уэрэд. – Сэ абыхэм нэхьэлэат язох. Сэ дунейм сохыж, ауэ солъагъу, лупщлу солъагъу цыхухэр щхьэхуит хьужу зы бын зэкъуэту дахэу псэу щыхьуну махуэр».

Шыклэпшынэ тлорысэм и шыклэхэр, накъырэм хуэдэу, ину лурт, зауэм хураджэрт.

Пщыр, губжь иным кьыхихыу, ебэкуащ Кьущхьэхуэ бгыжь-

хэм я ныбжь адыгэ хабзэм: абы клэрахъуэхэр чэзуурэ кьипхъуатэрт, джэгуаклуэ ерыщым еуэрт, еуэрт...

– Дадэ, дадэ, – зэрыгъэгуоуащ цыхухэр, – щлэпхъуэ! луж, дадэ!

Фызыжьхэм я бостейхэр зэлатхъри, я бгъэ гъужахэр кыщлагъэщ. Бзылхугъэ ныбжьыщлэхэм я лэлэщлэхэр зытрадз. Абы нэхъ лъэлу иныж адыгэхэм ялэкъым икли ящлэркъым. Къуршхэм щызеклуэ хабзэхэмклэ, а лъэлу умыгъээщлэным сыт хуэдэ кьущхъэдэсым дежкли гъащлэ псом хуэмыпшыныжын емыклуш. Ауэ Пщыкъан делэ хъуам хуэдэщ. Клэрахъуэшэхэм уэрэд жызылэ лыжьым и хъурегьклэ мыл щхъуантлэр кърауд, драпхъей, ауэрэ абыхэм ящыщ зы занщлэу тохуэ лыжьым и гум. Къуажэм лыуэ дэсыр хэт шууэ, хэти лъэсу, хэт гуахъуэ, хэт хъэнцэ, хэт джыдэ, хэти бжэгъу ялыгыу псымклэ кызырэ-хьырт. Ауэ ахэр зэуэным хуэщла, лэщэклэ узэда пщыхэмрэ уэркъхэмрэ кърагъэклуэтырт, уэсым хагъэджалэрт, сэшхуэклэ яупщлатэрт. Абдеж зэуэ кыщыхутащ Ажджэрий, Сэтэней, Абдулыхъ. Абыхэм сэшхуэхэр, клэрахъуэхэр кърапхъуэтащ икли, наплэзыплэм эклуэщлатхъри, нэсахэщ Пщыкъан зытет щлаклуэ фыщлэм. Ажджэрий и сэшхуэр фийри, пщыр уэс хужьым хэджэлащ. Апхуэдэу зэхэубла хъуащ зэхуэ хьэлэчыр, икли ар пщыхъэщхъэ хъуху еклуэклащ. Пщыхъэщхъэм ирихьэллэу пщым кыхуэнэжа и дзэр нэхъри мащлэ хъуащ, псэууэ къэна уэркъхэри щлэпхъуэжащ. А зэхуэм хэклуэдащ пщым и лъэпкъым лыуэ иса псори, а лъэпкъыр езыри интэкъым – унагъуитхут зэрыхъур. Пщылу, лъхукъуэллу хуэдэ куэдклэ нэхъыбэ хэклуэдащ. Куэдрэ ягъеящ Теджэнокъуей къуажэм и хуитыныгъэм зи щхъэр щлэзытахэр, иужьклэ кызырагъэпэщащ езыхэм я дзэ гуп икли абы и пашэу ягъэуващ Ажджэрий. Жылэ зэхуэсам деж унафэ кыщаштащ Угъурлы лыжьым уэсят зерищлам тету – зы бын зэкъуэту, зэрылыгыу, пщырэ уэркърэ щымылэжу псэуну.

Теджэнокъуей къуажэдэс щхъэхуитхэм кърагъэщлащ Талъустэн пщышхуэ абыхэм къатеуэу псори зэтриуклэну мурад зерищлар. Хуэдз лүфэ кыщыхъуахэм хуабжьу ягъэплейтеящ, ягъэгушхуащ адыгэ хэкум и къуажэ куэдым дэс пщылхэмрэ лъхукъуэллхэмрэ. Ягъэпщылхэмрэ яхъунщлэхэмрэ къагурылуащ пщыхэмрэ уэркъхэмрэ уазэрыпэщлэуэфынур, уеблэмэ абыхэм уатеклуэу псэуклэщлэ зэрыбгъэпсыфынур.

Ажджэрий фыуэ кыгурылуэрт бэнэныгъэ зыхуэклуэм хури-къун къару къуажэм зэрымилэр. Ар клуащ Джатэгъажэхэ я лъэпкъым и нэхъыжь лэдэмей деж. Ар пщлэшхуэ зилэ, зи ныбжьыр илъэсищэм нэса лыжь лүшт.

– Адэклэ ди псэуклэ хъунур сыт хуэдэ, дадэ? – щлэупщлащ щлалэр.

Куэдрэ щысащ лэдэмей, и жьаклэ псыгъуэ кыхъым лэ дилгъэу, гупсысэу. Итланэ жилащ:

– Къуажэр зэхуэгъэс. Къреклуаллэ лыхэри физхэри, псоми жралэ ягу илпыр!

Куэдрэ зэхэтащ жылэ зэхуэсыр. Иныкъуэм жалэрт унагъуэклэрэ зэбгрыклауэ, щхъэж зэрыхуээфлэклэ Талъустэн и дзэм зыщыхуэмэн хуейуэ. Андрейхэм жалэрт къару зилэ бжъэдыгъу пщым деж клуауэ къашхъэщыжыну елъэлун хуейуэ.

Псэлъэну хуея псоми жалам едэлуащ Іэдэмей, итланэ цыхухэм яжрилащ:

– Бжьэдыгьухэм я пщым деж фыклуэну фымыплащІэ, девгъэдалуэ Ажджэрийрэ джэгуакуэ иным и пхъурылхумрэ жалэnum.

Ажджэрий жылэ пащхьэм кьиувэри жилащ:

– Адыгэ хабзэжхэмкІэ сэ кьуажэ зэхуэсым сыкыщыпсалтэ дэнэ кьэна, абы сыхэтыну сыхуиткьым. Сэ сыщІалэщ. Ауэ сыпсэлъэну хуит сащІащ Іэдэмей дади адреихэми. Мыращ сэ Іуэхум сызэреплъыр: дэ дипщри абы и уэркхэри щытеддзар бжьэдыгьухэм я пщым е нэгъуэщІыпщым дыхуэпщыллыну аракьым. Пщыхэмрэ уэркхэмрэ дэни щызэхуэдэщ, аращ си гугьэр. Итланэ кызыжефІэт, дгъеижурэ мащэ щыІэхэм едгъэтылхэха ди адэхэм, кьуэшхэм, шыпхьухэм я гьащІэр зыщІатар? УнагъуэкІэрэ зэбгрыкыныри ари хэкыпІэкьым. Жалэркьэ: «Дзыгъуибгьур здеІэмэ, чеищхьэр трач». Дэри быдэу дызэкьуэувэу Кьушхьэхьу жыжьэм дыдыхьэжын хуейщ. Абы щыІэщ цыху льякьуэ здынэмыса, зэкуэлІэгъуей щыпІэ дэгухэр, абдеж дэ хуиту зы унагъуэ зэкьуэт ину дыщыпсэуфынуш, кьыттеуэхэми дапэлъэщынуш. Фэ зэхэфхакьэ псы мылым хэщтыхьу хэту Угьурлы жиІа уэрэдыр: «Пщыхэр кызытехьука дыгьэмрэ мазэмрэ иреункыфІ. Итланэ кыкьуэкынуш тхэмыщкІэ псоми, ягъэпщылІ псоми я дыгьэмрэ мазэмрэ!»

Іэдэмей абы кьеупщІащ:

– Иджы Сэтэней дедалуэмэ, хьункьэ?

Адыгэ пщашэм а зэманым зэрихабзэу, Сэтэней лъэныкьуэкІэ щытти, упщІэр шрахьэлІэм, Іуэхум зэреплъыр лыхэм ящыщ зым кыжрилащ. Ар пщашэм жиІам едэлуа нэужь, кьахуиІуэтэжащ: «Кьуажэдэсхэ, куэд щІащ мастэуданэр зэзгъэтылхьэкыу Іэщэ кызырэыщтэрэ. Сэ слыгь Іэщэр улъиинкьым. ДяпэкІэ дэ тщІэн хуейр сощІэ, сэ жыслэну сызыхуеяри ар жиІэну зытехуэм жиІагьэххэщ».

Лыжьхэми фызыжьхэми я щхьэхэр ящІащ. Абыхэм ягу ирихьащ адыгэ пщашэ щыпкьэ Сэтэней и Іэдэбыгьэр. Адыгэ хабзэжхэм ину пщІэ яхуищІырти, ар езыр жылэ пащхьэм кыхьакьым. Абы и цІэкІэ лыр псэлъащ.

Ауэ мис иджыргуэрым кьэтэджащ Іэдэмей лыжьыр, жылэ зэхуэс пашхьэм кьиуващ, Ажджэрий зыбгъэдишэри абы и щхьэм Іэ дилъэурэ жилащ:

– И ныбжьым хуумыгьэфэщэну акьыл кыкьуэкІащ Ажджэрий. Ар иреув Кьушхьэхьу жыжьэм щІэуэ щытІысыну ди кьуажэм и Іэтащхьэу!

Лыжьым жиІар игьуэу кьалъытэу, цыхухэр зэрыгъэдаушащ, Ажджэрий жилащ:

– Фи дзыхьыр згъэщыпкьэну алыхьыр кыздреІэпыкьу, лыжьхэм я Іушыгьэр щІэгьэкьуэн схурехьу!

Зэхуэс нэужьым махуэ хьэлъэхэм, ІуэхукІэ гьэнщІахэм, щІидзащ. Гьуэгуанэ жыжьэ зэхэмыщІыкІам егугьуу икІи щэху дыдэу зыхуагьэхьэзырырт. Кьуажэ кыдыхьэпІэхэм жэци махуи хьумакуэхэр щытт, гу льямытэу Теджэнокьуей кьуажэ зы гьуэгурыкІуи кыдыхьэфынутэкьым. Іэщэ зыІыгыфыну псоми Іэщэ ІэщІалхьащ. Бзылхугьэ

ныбжьыщлэхэмрэ пщашэхэмрэ зыхэт гупым и пашэу Сэтэней дахэ уващ.

Лэщыр нэхъ пасэу гьуэгу траутыпщхьаш, абы и ужь иту зэклэлхьэужьу гухэр гьуэгу техьаш, лыжьхэр, сабийхэр ярысу, гьуэмылэрэ хьэпшыпхэмрэ зытепха шы хьэлъэхьхэр ящлэыгуу. Псом яужь кьуажэ ябгынэм дэклащ лэщклэ зэщлэузада лыхэр. Ахэр дэклыным махуэ заул нэхъ имылэжу, зыплыхьаклуэхэм хьыбар кьахьаш Кьанокьуэ Талгустэн пщышхуэ и дзэ фыцлэр кьежьауэ кьызэрыклуэм теухуауэ.

Хьэщхьэрылуэу губжьа Кьанокьуэ пщыр пылгаш ежьэжахэм я лъэужь техьэну, ауэ зыри хузэфлэклакьым. Кьуажэр зэрыщыту, дэлыи дэси кьэмынэу, клуэцлрыхуа пфлэщынт. Зызылэта кьуажэм Хуэдз псыхьуэ псори иклуш, луашхьэ куэд кьызэринэклири, ауз куэди зэпиупщлаш, епщланэ махуэм псыкьелгэ иным нэсащ, абдеж куэдрэ кьуршхэр щлащыклаш, иужькли кьагьуэташ Ажьджэрий флэкла зыми имыщлэ ауз зэвым дэзышэ гьуэгу щэхур. Щымахуэр пасэу кьэсри уэс ин кьытрилхьати, дэклыплэ зэвыр уэсым икудат, хьэнцэклэ гьуэгур ягьэкабзээрэ клуатэрт. Тхэмахуэм щигьуклэ дэклаш а ауз зэвым. Цлыхухэр езэшати, тхэзусыхэу щладзаш.

– Ажьджэрий щлалэжь цыклум кьуршхэм бгьуэнщлагь кьыщыдегьэтл. Ар псори дызыщлалхьэжын кхэ тхуэхьужыну кьыщлэклынщ.

– Мы уэс блыным адэклэ зы аузи щылэкьым. Ар щылэуи зэхахакьым уеблэмэ, ди адэшхуэхэм я адэжхэм.

Ауэ жьыгьэм зи пллэр иухуа лэдэмей кьазэрыбгьэдыхьэу, цлыхухэм псэлъэныр зэуэ зэпагьэурт. Ар Джатэгьажэхэ я лъэпкьым и нэхьыжь дьдэт, икли унафэщл пщэрылгьыр зыщхьэщиха пэтми, абы и псалгьэрт нэхьыщхьэу кьанэр. лэдэмей езэшахэр игьэгушхуэрт, гужьея хэм еушиерт, я гур фы яхуищлырт. Ауэрэ яхэташ, и кьарур щлэклиу гьуэлгьыху. Еханэ махуэм, нэху щыгьуэм лэдэмей лгаш. Щэхуу, нэщхьейуэ зэхуэсри ар щлалгьхьаш, уэсутэм щлиубыда щлалитлыр здыщлалгьхам деж. Лыжьыр зэрылгам куэдым халгьэгуаш насыпыншагьэ, нэцэнэ лей. Иужьрей пщэдджыжьым кьэлуакьым уэс блыным лэжьаклуэ еклуэллэну псори езыджэ Хьэнэф и макьыр. Хьэнэф лыжь гуп и гьусэу, нэхъ гувауэ кьэклуаш, а лыжьхэми жагаш бынунагьуэ заулым залэту зрагьэзэжар икли кьыщлагьуаш:

– Ажьджэрий, Талгустэн пщышхуэм зеттмэ, нэхьыфлш, мыбдеж дьдэклуадэ нэхьрэ. Еплгь, фызыжьхэр, сабийхэр игьуэлгьыклаш, сымаджэ хьуаш, куэд мыщлэу зэтэллэу щладзэнуш. Гьэзэжын хуейш!

Ныбжьыщлэ пашэр гупсысащ, хэплгаш, ауэ кьэклуахэр зэригьэгушхуэн псалгэ кьарууфлэ, лъэщ игьуэтыртэкьым. Абы кьыгурылуэрт унагьуэ заулым ягьэзэжмэ, луэхур зэрылгьэлэнуур, сыту жыплэмэ ауз здэклуэм и щэхур пщыхэмрэ уэркьхэмрэ яцлыхунут.

– Хуит сыфщл, щлхьэ зилэхэ, шэджагьуэ пщлондэ жэуап фэзмытыну, сыгупсысэнэу, – жилагш Ажьджэрий. – Дыгьэр ди щыгум кьиувэмэ, си жэуапыр зэхэфхынщ.

Лыжьхэр клуэжаш, Ажьджэрий уэздыгьей баринэ иным и щлагьым щэзэхуишэсащ и ныбжьэгьу нэхьыфл дьдэхэр. Абыхэм яхэтт

Сэтэнеи абы и дэльху Абдулыхи.

– Сэ жыслэр мыраш, – кьэпсэлъащ Абдулыхь. – Шэуэ, гыну дилэ псори зэхуэхьэсауэ, уэрдыхъу зытелъ жыгей фэндырэ цыклум иклутэн хуейш. Ар куууэ уэсым шлэтлауэ мывэ тегьэщэцэжамэ, мафлэм и кьарум ищлэнщ ди лэ езэшахэм ялыгъ хьэнцэхэм ялъэмыкыр.

Абы жилам псори кьигьэгушхуащ икли зыжьэу зэдаштащ. Уэс блыныр кьэгьэуэным зыхуагьэхьэзыру шладзащ. Сэтэней Угьурлы и шыклэпшынер кьыщтэри бэнэныгьэм хуезыджэ уэрэдыр кьыхидзащ. Абы мыпхуэдэ псалъэхэр хэтт: «Хуэдз и псыр нэхъ шлэх мывэ хьунщ, Хуэдз псыхьуэ и мывэхэр нэхъ шлэх псы хьунщи ежэжьэнщ, Теджэнокъуей кьуажэдэс хуитхэм псэуклэжьым хуагьэзэжыным нэхьрэ, пщыхэмрэ уэркьхэмрэ я бжьым шлэувэжыным нэхьрэ».

Сэтэней и уэрэдыр бгыхэм ящхьэщытщ, абы аузхэр кьелъэтыхь. Куэд мыщлэуи ар кьыхадзащ псоми: лыхэми, физхэми, сабийхэми.

Шэджагьуэм, дыгьэм лъагэу зилэту, зэмызэгъ блыныр кьыщигьэнэхум, кьуаклэбгыклэр кьигьэпсалъэу, уафэгьуагьуэ ину кьэуащ, цыхухэми кьалъэгьуащ апхуэдизу зыхуела ауз хуитыр...

Илъэс куэд дэклаш... Иклэм-иклэжым кьэсащ кьуажэ лыхьужьым и аузыр псоми шахузэлуиха зэманыр...

Теджэнокъуеищлэ кьуажэм зэгуэрым фыдыхьэмэ, фымыгьэщлагьуэ абы дэсхэм я щхьэр лэтауэ, пэжымрэ пцымрэ, фымрэ леймрэ псынщлэу зэхашыкыуэ зэрыщытыр. Флэкыплэ имылэуи федалуэ лыхьхэм жалэжым, джэгуаклуэ цлэрылуэ Угьурлы и хьыбарым. Абы и дежу плэрэ псори кьыздежьар? Жэщибл-махуиблклэ зэпыту абы уэрэд жимылауэ плэрэ?

– Хьэуэ, араш, араш зэрыщытар, – ерыщу жалэнуш лыхьхэм, цыкыхэми ар ягьэщыпкьэнуш. Ар шлэшлэри сытри я флэщ хьууэ аракьым, атлэ ар апхуэдэу шлыщытыр, езыхэр зэрэплъымклэ, цыху щыпкьэм, икьрар зилэм и лыгьэм кьыпэлъэщын кьару дунейм теткьыми араш...

ТхакIуэ Мэлбахъуэ Елберд кызыэральхурэ илъэс 75-рэ црокъу

И Iуэху еплъыкIэри къэлэутэкIэри щIэщыгъуэт

Мэлбахъуэ Елберд 1939 гъэм мэлъжсбыхъым и 2-м Грознэ къалэм кыыщальхуащ. Курыт еджапIэр Налшык кыыщеухри, 1956 гъэм МГУ-м журналистикэмкIэ и факультетым щIотIысхъэ. Ар 1961 гъэм къеух. Уни-верситет нэужьым Мэлбахъуэр «Кабардино-Балкарская правда» газетым, Къэбэрдей-Балъкъэр телевиденэм щолажъэ, цужькIэ – 1969-1978 гъэхэм – ТАСС-м КъБАССР-мкIэ и корреспондентц. Журналист IэнатIэм зэфIэкIыфI кыыщызыгъэлъэгъуа щIалэр «Известия» газетым и корреспонденту Омскэ областым ягъакIуэри, илъэситхукIэ абы щолажъэ.

Журналист лэжыгъэм кыдэкIуэу, прози етх. 1979 гъэм ар СССР-м и ТхакIуэхэм я союзым хагъэхъэ, 1984 гъэм КъБАССР-м и ТхакIуэхэм я союзым и консультант къалэныр кыхуагъэфашцэри, ар дагъуэншэу 1990 гъэ пщIондэ ирехъкI.

Мэлбахъуэр «Литературная Кабардино-Балкария» журналым и редактор нэхъыщхъэу 1991 гъэм ягъэу икIи а журналыр тэмэму зтеухуэным къаруушхуэ ирехъэлIэ.

Елберд зэуэ куэдым кызыэрацIыхуар, цIэрыIуи зыщIар «Iуащхъэмахуэ кIуэ гъуэгур шынагъуэт» романырщ. Ауэ абы и пэкIи рассказ купщIафIэхэр итхашц. Апхуэдэщ, псалъэм папцIэ, «Цакиуэхъэм и гукъэкIыжхэр» тхылъым иухахэр.

Мэлбахъуэр зэдзэкIын Iуэхуми хуэлэрыхуэт – адыгэ, балъкъэр тхакIуэхэм я рассказхэр, новеллэхэр урысыбзэкIэ зэридзэкIашц. Абыхэм къадэкIуэу, ар икIи сурэтыщI хьарзынэт. Псом хуэмыдэу Мэлбахъуэ-сурэтыщIым фIыуэ къехьулIэрт ди лъахэм и теплъэр кыыщыгъэлъагъуэ сурэтхэр.

«Iуащхъэмахуэ кIуэ гъуэгур шынагъуэт» романым и ужькIэ 1990 гъэм дунейм кытехьащ Елберд и «ЩумыгъэпщIуам щылъыхуэ» етIуанэ романыр. Мыри зытеухуар адыгэм и тхыдэрщ, Къэбэрдеймрэ Урысеймрэ гъусэ щIызэхуэхуам и щхъэусыгъуэхэрщ.

Художественнэ ухуэклэ, образ зэгъэпэщыклэ я лъэныкъуэклэ романитыр збгъапцэмэ, языныкъуэхэм къалытэ «ШумыгъэпцкIуам щыльыхъуэ» романыр япэрейм ефIэкIуы. Езы Елберди апхуэдэ еплъыкIэр фIэкъабылт. Романыр адыгэбзэкIэ зэдзэкIыным дыщытепсэлыыхым, абы мыпхуэдэу къызжылэгъащ: «Къыздэзымылыгъхэр щыIэм, сэ къызэрыслытэжымкIэ, етIуанэ романыр нэхъ къызэхъуллащ, ауэ сошынэ ар япэм и жьауэм къыщIэмкIыфынкIэ». Пэж дыдэу, и зэхэлыкIэкIу, образхэмкIу «ШумыгъэпцкIуам щыльыхъуэм» нэхъ узыIэпешэ, удехьэх.

Псом хуэмыдэжу цIэщыгъуэщ Цукъарэ-къупщхъэщыжж, Хьыжсьэ-щIыкъэпц, Брат сымэ я образхэр. Цукъарэ щIэныгъэшхуэ бгъэдэмыльми, дохутыр Iээщ, Хьыжсьэ вагъуэхэм я щытыкIэмкIэ Iэджэ къээыхутэф астроном бэлыхъщ. А образхэмкIэ тхакIуэм къыджилэ хуэдэщ адыгэр пасэм щIэныгъэншэу зэрыщымытар. Дэнэ-тIэ а щIэныгъэр здэкIуар, дауэ ар зэманым и архъуанэм зэрыхэкIуэдар? Апхуэдэу дызоупщыжж, романым и пэщIэдзэм деж щыIэм игъэдыкъауэ псы цIыкIуэм и Iуфэм Iульу зыкъээыщIэжэ Хьыжсьэ къигубзыгъыж мащIэхэм дыщригъэдэлуэклэ: «Сыхэт сэ? Сыт къысщыщлар? Ухуеймэ, къызэуу сыукI, зы къысхуэгубзыгъыжыркъым, зыри сщIэжыркъым. Си акъыл зэкIуэклэм пычыгъуэ-пычыгъуэурэ теплъэгъуэ гуэрхэр си нэгу къыщIегъэуэвэж: къыр шэжыпсыфэхэр, тенджыз къэукъубияр, унэшхуэ зэгъэпэщахэмрэ куэдэу къызэхуэса цIыхухэмрэ. Ауэ псом нэхърэ нэхъыбэу, нэхъ IупщIу, нэхъ бзыгъэу си нэгу къыщIохъэж бгъэжхэм къыщалъэтыхъ щыгу лъагэм сыкъытету слъэгъуа мээхэр, тафэхэр, гуэлхэр...» Мыбдежым мыпхуэдэу гум къэмыкIынкIэ Iэмал иIэкъым: «Хьыжсьэ къыщыщIам хуэдэ гуэру IIэрэ ди лъэпкъ тхыдэм и къекIуэкIыкIару?»

Ди тхакIуэ куэдэм лъэпкъым и теплъэр, хьэл-щэныр, дуней тетыкIэр лыхъужьым щатIагъэ фащэмкIэ къагъэлъэгъуэну хэтц. Псалъэм папщIэ, лыхъужьым адыгэ цейр щатIагъэмэ, пылэр щхьэрагъэсмэ, къамэ кIэращIэрэ шым ягъэшэсыжмэ, ар адыгэ нэс хъуауэ къащохъуж.

Мэлбахъуэм къыгъэщI образхэм апхуэдэхэр ядэпIагъуркъым. Лыхъужьыр зыхуэдэри зыщыщ лъэпкъри къызэригъэналуэр абы и хьэл-щэн, Iуэху зехьэкIэ, цIыху хэтыкIэкIэщ.

Мэлбахъуэм къыщIэна литературэ лэжсьыгъэр куэдыщэ хъууи пхужыIэнукъым. Ауэ лъэпкъ щэнхабзэм щилэ мыхьэнэмкIэ ар нэхъыфI дьдэхэм зращыщым шэч хэлькъым.

УЭРЭЗЕЙ Афлик

МЭЛБАХЪУЭ Елберд

ШумыгъэпцкIуам щыльыхъуэ

Романым щыщц

... **З**диунэтIынур дэнэкIэ, нэхъ шынагъуэншэр дэтхэнэ лъэныкъуэр ара? Гъуэгум щышхынури сыт? Тэтэрхэр КърымкIэ зэджэ мы пащты-хьыгъуэу фIеймрэ бамэмрэ якудам Цукъарэ ицIыхуу зы пси щыдымыркъым. Къупщхъэщыжым хузэфIэкIамэ, Кърымтэкъым мыбы фIищыну, атIэ Тотрэш ябгэ и къэралыгъуэ фIищынт, нарт хьыбарыжхэм хэт Тотрэш ябгэ и щIыхькIэ.

Нэхь зэхэеклуаплэ, абы кыхэклыуи нэхь гьуэгу шынагьуэр Кьаффэ* ухуишэу кьуэклыпэмклэ маклуэ. Кьаффэ Кьрымым и тенджыз куэбжэшхуэщ. Абы нэхь ин мы льяхэм шылэкьым. Шыфл утесмэ, умыпашлэу абы махуишкклэ, уплашлэмэ – махуиткклэ унэсыфынуш. Кьаффэ унэсамэ, адэклэ Кавказым и тенджыз луфэр жьжэжкьым. Керчь клуэфамэ, абыклэ нэхь гьунэгьужт. Ауэ Керчь зыщыбгьэлэгьуэнри цыхухэр зэбгьэплэу бээзырм утетынри зыщ: адыгэ шлэпхьуэжам и теплээр, шыфэллыфэр дэтхэнэ зы хьумаклуэми, сатуушлэми, бзэгухехьэми зэрырагьэщлам, ар кьээыубыдым ахьшэфл иратыну кьызэрагьэгугьам шэч хэлькьым.

Кьухьэплэмклэ е гупэмклэ бунэтлынри щхьэпсыншагьэщ: а льяныкьуэмклэ цыхуншэ тенджыз луфэ пцланэщ. Ищхьэрэклэ ебгьэ-зыхмэ, зы бдзэжьеящэ хьэблэжь цыклу Джалитэклэ** еджэу шысци, иджыпсту ар нэхьыбэм зэрацыхур пасэ зэманым а щыплэм ита псэуалэ хьарзынэхэм я кьутахуэ гьуэрхэр кьызэрынамклэщ. Ар зыхуауэ щытар гьунээхэр арауэ кьыфлосщыж. Кьухьэплэмклэ уклуэнуши – тэтэр шуудзэ хьумаклуэхэм уаблэкыфынукьым, тенджыз луфэр жыплэнуши – абы пэмыжыжэу Гезлев быдаплэр щытщ. Клэщлу жыплэмэ, цыху шлагьуэ щызэхэземыуэ а щыналээхэм зыщыбгьэпщклуфынуш, ауэ, зыбгьэпщклу щхьэклэ, абыхэм уиклы Кьэбэрдейм уклуэжыфыну угугьэ хьунукьым.

Ищхьэрэ гьуэгуи гугьу умыщыыххэ. Зауэлхэм сакьыу яхьумэ Перекоп щхьэдэхыплэр гу кьыплэамытэу кьызэбнэкыфми, кьум псыншэхэм дауэ уазэрызэпрыхьынуур? Ар зыхульэкьынуур гьуэмылэрэ псыклэ еклуу зэгьэпэща шуудзэщ.

Гьуэгу псоми хэплыхьщ-хэплыхьри, Цукьарэ Кьаффэрэ Керчрэ уахуэзышэр кьыхихащ. Ауэ мурад ишлэщ цыхухэр уэру зытет гьуэгушхуэхэм темыхьэу, лэщ зеклуаплэрэ щаклуэ льягьуэклэ клуэну. Шы гуартэхэмрэ мэл хьушэхэмрэ щагьэхьу щыплэхэм шхын щхьэклэ ущылэнукьым. Уеблэмэ зытетыхьхэн шы кьылууэнклэ мэхьу.

Бэлутлэуншэу, жэщ кьэрэгьулхэмрэ заставэхэмрэ гу кьыльамытэу, кьалэр кьызэринэклэщ. Мулэзиным пщэдджыж нэмэзым зэрыхуриджэ азэн джэ макьыр Цукьарэ и тхьэклумэм кьызэрилуар жьжэ дьдэ кьылукл аргьуей ву макьыуш: а зэманым Кьупщхьэщыжыр Бахьшысэрэи и ищхьэрэ-кьуэклыплэ льяныкьуэмклэ хуэзэу илэ мэзылэ джабэм льягьуэ дэклат. Мывэ цлэнлэхэм кьаухьуреихьа псынэ цыклум деж кьыщыувылэри, псы щылэ кьабзэр и лум итклухьу Цукьарэ игу пэщыху ефащ. Зыкьылэтыжри, джабэ щыгум кьытету Бахьшысэрэи сэлам ирихыж щыклэу кьыхуеплыхащ. Жыг хадэ щхьуантлэхэмрэ щхьэж зыхуэзэр и занщлэу дращлэя чырбыш унэхэмрэ кьахонэлукл хьаным и сэрешхуэр, кьулыкьушхуэ зезыхьэхэмрэ хуэщлауэ псэу кьулеижьхэмрэ я унэ дэгьуэхэр, мэжджытхэм я щхьэ хьурейхэмрэ азэн джаплэхэм кьатеппиикл чэщанэ псыгьуэ цыклухэмрэ. Щыгум утету Чуруксу ауэ хуитышхуэм зьдэ-зыукьуэдия Бахьшысэрэи укьыдэплэмэ, ар кьалэ бэлутлэуншэу, кьалэ мамыру флэкл зэрыпщлэн шылэкьым.

Цукьарэ иджыри кьыздэсым Кьрымым гьэр кьыклуэсыкыжыфауэ жалэу зэхихакьым. Атлэ, егупсысырт Кьупщхьэщыжыр, мыбы япэ дьдэу иклуэсыкыфа гьэрыр сэрауэ щытын хуейш, щымыту хьунукьым. Шылэжкьым япэрэи Цукьарэ. Иджы Цукьарэ-кьупщхьэщыж илэщ унагьуэ – щхьэгьусэ, бын илэщ. Илэщ и бийхэр хуей-хуэмейми иджыри кьэсыху яфлэпсэу, зи хуитыныгьэр лыхьужьыгьэ хэльэу зыхьумэж и льяп-

* Кьаффэ – иджырей Феодосиещ.

** Джалитэ – иджырей Ялтэщ.

къыр, и адэжьхэм я щыналъэр. Цукъарэ-къупщхьэшлэж илэщ иджыри къаруушхуэ зыхэлъ и лэпщитыр, и лъакъуэ бэшэчитыр, илэщ – щхьэщытхьугъэ хэмылгу жилэнщи – нэбэнэушэу пшэпэ кыфлым хэсауэ, иджы гугъаплэ нэхум хуэгупсысэф щхьэ акъылыфлэ. Цукъарэ илэщ флым хуэпабгъэу къэушыжа псэ.

Пшэпэ зэхэуэгъуэ нэблэгъауэ Цукъарэ мэзылгъэ шытхым щхьэдэхри джабэм ехаш, чыцэ зэщлэклахэм ерагъыу хэпльагъукл лъагъуэ зэвклэ етлуанэ джабашхьэм дигъэзыклащ. Цукъарэ ешакъым, ауэ мэжэллэшауэ и клуэцтыр кърелуэнтлык, жану, акъылыфлэу зэрыгупсысэфым щхьэклэ зыщлэгъэщлэгъуэ и щхьэр мэуназэ. Япэ къызыдэкла джабэм и шытхым иплыкыри адреи джабэ нэклум Цукъарэ къыщилгъэгуащ мывэ хьэдзэжьхэм къаухъуреихъа хуеишхуэр, абы щыхъуаклуэ мэл хъушэр. Цукъарэ хуейм ихъакъым – мэл хъуаклуэхэм лъэбакъуэ щичклэ япэлэщлэу псылуфэ чыцэм къыщыувулащ. Пшэпэр зэхэуэрт. Цукъарэ пщэдджыжь хъуху мыбдеж зыщилэжьэу, мэл пщылэм цыхуу тесыр зыхуэдизыр, хьэ я гъусэрэ я мыгъусэрэ зригъэщлэну мурад ищлащ. Ахэр зригъэщлэмэ, адэклэ ищлэнур иубзыхунщ. Шэч зыхэмылгыжыр зыщ – гъуэгу м щичшхыну гъуэмылэр мыбдеж щызэригъэпэщын хуейщ.

Июль мазэ жьэражьэ флэклэ умыщлэну, махуэ псом дыгъэр гуащлэу къепсати, а жэщым мэзым уэсэпс къудеи къыщехакъым. «Гъэмахуэр уэгъу зэрыхъунум и нэщэнэщ», – егупсысащ Цукъарэ, енэб тхэм пэ щабэ зэхуихъэсам жеину хэгъуалгъэхуэрэ. Аргъуейхэм жеиплэ кърамытынклэ шынат, арщхьэклэ а угурсызхэр мы щыплэм щыземыклуэххэу къыщлэклащ. «Ари уэгъу зэрыхъунум и щыхьэтщ». Цукъарэ нэгъуэщлэ зыми егупсысыну хущлыхъакъым. Гушэм хапхэжа сабий ешауэ лурихаш.

Нэхушым ар цыху зэрыгъэклий, хьэ банэ, къудамэ зэхэщыщлэ макъхэм къагъэушаш. И нэхэр къыщызэтрихым, лъэбакъуэ зытхухклэ нэхэ пэмыжыжьэу къилгъэгуащ зы мэл зэпалыгъыу мэзым хэзылгъэфэ ллитл. Тури бэлэбанэу хуэпат. Зэрешар пльагъуу, хьэлгъэу бауэрт, лъэбакъуэ ячыху, джэлэн хьэзыру лъэпэрапэрт, атлэми, пхьэрыр гъунэгъубзэ къэхъуа пэтми, мэлыр яутлпщын нет ялэтэкъым. Дыгъухэм къуэклий гъунэгъум зыдагъэклэуэдащ.

Абдежым Цукъарэ къыжьэхэлгъэдащ уэдыкъуарэ бэлацэ хъужауэ зы хьэжь. Хьэр къызэрысу зэщлэувылык, и клэбдз лъакъуэхэм тетлгъысхьэжауэ Цукъарэ и пащхьэм къытлгъысхьэри, лы мыщлэхум илыгъ джыдэр щилгъагъум, къугъ мащлэ зыщлэт макъклэ къыхэбэныклащ.

– Мыр сыту хьэ губзыгъэ, мыр сыту хьэ бэлыхь, мыр сыту хьэфл, – жилэурэ Цукъарэ хьэм и нэм здыщлэплэм, джыдэр и клэпкъым дилуащ.
– Хъунщ, хъунщ, умыбанэ.

Хьэр, къэуклытэжа хуэдэ, зэщлэщымащ.

Чыцэм лэуэлауэшхуэ ящлу ллитл къыхэклащ. Цукъарэ гу лъытащ ахэр зэрымэлыхъуэм. Зыр нэхэ щлалэщ, илгъэс тлэщлрэ пщырэ и ныбжынщ, и лэблэхэр псыгъуабзэрэ и бгъэр иуэжауэ уэдыкъуащ. Етлуанэр флуэу нэхьыжыщ, лы гъэшхаш, ауэ и зы нэр исыжкъым.

– Мис ар, убыд! – къэклиящ нэ закъуэр.

– Слэ, дыгъум срещхь-тлэ сэ? – къыпыгуфлыклащ Цукъарэ. – Къаклуэ-тлэ, феплэ сывубыдыфым.

– Дыгъуаклуэхэр дэнэ щылэ-тлэ?! – къэпсэлгъащ уэдыкъуар.

– Мис ар сщлэркъым, – Цукъарэ и лэхэр ищлащ.

– Уэ езыр хэт ухьуну? – и нэр щииукьюанцлэурэ щлэупщлэщ нэхьы-
жьыр. – Ди хьэри кьыщлыбжьэхэлъар сыт?

– Сэ сызихэтыр ныбэ нэщлу жыслэфынукьым, – гуапэу дыхьэш-
хаш Цукъарэ. – Хьэр кьыщлыбжьэхэлъар кьэпщлэну ухуеймэ, езы хьэм
еупщл. Пэж жыслэнци, езы цыхухэм нэхьэр куэдклэ нэхьыфлу хьэхэм
зэхащыхуклыф цыхухэр.

– Жилэнщ иджы... – а псалъэхэм уэдыкьюар хагьэгупсысыхьаш.

– Дэ ди гугъар уэ Чуфыт кьалэ* зыщызыгьэпщклу бзаджащлэ
щлэпхуэжахэм уащыщущ, – жилад нэ лъэныкьюэм. – Ауэ ахэр бэлэбанэ
защлэщ. Я теплъэкли хьунщлаклуэ теплъэщ, зэуэ уи нэм кьылуидзэу. Уэ...
уэ флуэуэ узэщыхуэпыклящ...

– Тэмэм, – кьэпсэлъаш уэдыкьюар, – адыгэ уэркь флэкл зэрыпщлэн
щылэкьым. Тэтэрми урещхькьым, ауэ хьарзынэу тэтэрыбзэклэ уопсалъэ.

– Сыт-тлэ тщлэнур? Мыпхуэдэу куэдрэ дыщытыну? Фи мэлхэр я мэ-
лыхьуэхэм кьахуэмызэшауэ плэрэ? – Цукъарэ хьилэшыуэ нэ лъэныкьюэм
нащхьэ хуищлэщ. – Фи пщылэм дытэхьэрэ ди псалъэмакьым абы щыпыт-
щамэ, нэхьыфлтэкьэ?

Куэдыщи дэклатэкьым Цукъарэ мэлылрэ хьэ чыржынклэ, кхьуейклэ
зитыжауэ кьумыс мыпладжлэурэ щытрифыхьыжым. Абы щлэщлым бгьуклэ
зригьэщлауэ и луэху зытетыр мэлыхьуэхэм яхуиуатэрт.

– «Щхьэм имытмэ, льякьюэм и мыгьуагьэщ» жызылам пцлы иупса-
тэкьым. Апхуэдэ гуэрщ сэри кьысщыщлар. Дыгьуасэ пщэдджыжьым
щаклуэ сыкьыдэклэщ. Куэдыщэри кьэзмыклухьауэ щыхь лъэужь сылууаш.
Лъэужьыр щлэрыпсти, есхужьэри, шэджагьуэм ирихьэллэу чыцэ лув гуэ-
рым сыхуишаш. Чыцэ лувым упхыклыфынутаэкьыми, джыдэклэ льягьуэ
пхызупщыкыну сыкьепсыхаш. Си псэм ищлэрт щыхьыр зэрымыжыжьэ-
жыр...

– Догуэт, догуэт, – нэ лъэныкьюэм Цукъарэ и псалъэр лэпиуащ. –
Аркьым, мы мэзым щыхь кьыщыбукл зэрымыхьунур умыщлэу ара? Мыбы
щыхь ущецаклуэ мыхьуну хьаным унафэ ищлэщи, ар зымыгьэзащлэм те-
зыр тклий тралъхьэ...

– Сыт щлэзмышлэр! – и наплэ кьудей хуэдакьым Цукъарэ. – Сэ,
хьан унагьуэм я дохутырым, я лэзэм ар сымышлэ фи гугьэ. Пэжщ, сэра-
кьым лэзэ нэхьыщхьэр, ауэ, пцлы зыхэмылгыраши, хьаным и лэзэхэм сэр
флэкла яхэткьым щыхь зэзым хушхьуэ кьыхэзыхыф. Псалъэм папщлэ, зэ-
зыр кьыщыхын хуейр джэдгыным и гьэгьэгьуэрщ. Абы и закьюэкьым.
Зи зэзыр кьипхыну щыхьыр мазэ изыгьуэ жэщым кьалъхуауэ щытын
хуейщ.

Лпы гьурыр и жьэр лурыхуауэ Цукъарэ кьыжьэдэплъыхьырт, зы
псалъэ нэхь мыхьуми дигьэхунклэ шынэу.

– Ар дауэ, – щлэупщлэщ ар, зэрыгузавэри зэрышынэри и нэгум
иплъагьуэу, – щыхьыр мазэгьуэ жэщым кьалъхуарэ кьамылъхуарэ
кьызэрыпщлэнур дауэ?

– Аракьэ псом я щхьэжыр! – дыхьэшхаш Цукъарэ. – Дауэ
кьызэрыпщлэнур, жи!.. Мис ар кьызэрыпщлэну щыклар сэ си щэхуш, а
щэхур зэрысщлэм щхьэкли хьан унагьуэм ахьшэфл кьызет.

– А хушхьуэм игьэхьужыр сыт? – щлэупщлэщ нэ лъэныкьюэр.

– А хушхьуэм игьэхьужыфынуш цыхухгьэ зыхузэфлэмыкыжхэмрэ
зи акьыл зэтемысыжхэмрэ, – ауэ кьудей гупсысакьым Цукъарэ. – Пэж

* Чуфыт кьалэ – Бахьшысэрей и Iэхэлъахэм щыла бгьуэнцлагь кьалэщ.

жыслэнши, а хушхуэр сэр дыдэм иджыпсту сэбэп кысхуэхуунут, сыту жыплэмэ, а сэ сцла делагъэм хуэдэ зи акъыл зэтесым пхуищлэнукъым. Сэ чыцэ лувыр пхызупщлыкыхуклэ си шыр – мыщэ е нэгъуэщ! – зыгуэрым игъащтэри, си лэщи фащи зэрыклэрылэу щлэпхуэжаш. Жыгым щхьэ езмыпхарэт! Апхуэдизу ушхьэпсыншэ хьурэ?! Си шабзэр тырку шабзэт, къамэр адыгэ къамэт, шыр – шыр щлагуэ дыдэу пхужылэнукъым, и теплъэкли дуней тетыклэкли зэрыпщлэн шылэтэкъым махьшэрэ кхуэрэ зэхагъэшыпсыхьа флэкл.

Нэ лъэныкъуэри къуэгъури къыщиудри дыхьэшхаш. Цукъарэ и лъапэм зыщиудыгуауэ нэпсейуэ къыхудэплъей хьэм и клэр игьэклэрэхуаш.

– Хэт и хьушэ вгьэхьур? – щлэупщлащ Цукъарэ. – Къищынэмыщлауи, мыбы шыуэ зы пщыкълутху мынэхь мащлэ тетуи гу лъыстащ...

Нэ лъэныкъуэм и пллэр иузэхури занщлэу къызэфлэттысхьаш:

– Дэ дгьэхьур, Алыхьым и нэфлыр зыщыхуа, мазэ пэлъытэ ди хьаным и малъхьэ езы Тэтэрхьан дыдэм и мэлщ! Ди пщылэм шыбз зытлуш къэтшу, абы нэмыщ! уанэшит! тетщ. Абыхэм ящыщ зыр – месри, плъагьуркхэ – уанэ телъу щыти... Атлэ абы телъ уанэр сысейщ, – уанэ зэрилэм ирипагэу, иригушхуэу жилад абы.

– А жыхуэллэр гъуээджэщ! – къэгуфлащ Цукъарэ. – Тэтэрхьан си лыхьлы благъэ дыдэщ, – Цукъарэ и нэгум зы гуфлэгъуэ къылыдыклати, абы и псалъэхэр уи флэщ мыхьунклэ лэмал илэтэкъым. – Ар телъыджэщ, гъуээджэщ, – къытригъээжурэ жилэрт Цукъарэ, – Уанэри уэ езы дыдэм узрейр флы хьуаш. Апхуэдэу къыщыщлэдзаклэ, сэ сцлэнур мыращ. Шым сышэсынши, Тэтэрхьан деж сыклуэнщ. Абы зыгуэрхэр гъусэ къысхуищлынши, сишри лэцэ-фащэри къэтлыхьхуэжынщ, щыхьри къэдгъуэтынщ.

– Ауэ... дауэ?.. – къэулэбжьат нэ лъэныкъуэр.

– Уэрэ сэрэ мыпхуэдэу дызегурыгъалуэ: мис, дыщэ дырхемрэ джыдэрэ узот. Уэ абы къыпэклуэу уи уанэмрэ зы сэрэ къызыбот. Сэр гъуэ-гум къыщысхьэпэжынклэ хьунуш – хушхуэу къызыхэсхын удз гуэрхэр пызупщлын хуей хьумэ.

Цукъарэ и лэпэ зэхуакум узылэпишэу дыщэ къыщыдэцлууклым, Литвамрэ Урысеймрэ хьунщлаклуэ клуэуэ щыщыта зэман лъандэрэ апхуэдэ ахьшэ зымылъагъужам и нэ лъэныкъуэ псэур къылыдыклри, шыр къригъэшэну игьэклуаш. Нэ лъэныкъуэр, илъэс зыбжанэклэ узэлэбэклыжым, зауэллу щытащ, ауэ и нэр флэклуэда нэужь, улэгъэжхэмрэ узымрэ къару-уншэ ящлащ, игъащлэ псом зэхуихьэсар псынщлэ дыдэу иригъэсыкыжри, мо уанэжь закъуэм флэкл имылэу къэнэжаш...

Зэманышхуэ дэклатэкъым Цукъарэ хьарзынэу «щыщэклуа» щыплэм флыуэ пэлэщлэ щыхьуам. Тэтэр хаклуэ бацэ лъахьшэ цыклар икьуклэ бэшэчу къыщлэклэщ.

* * *

Долэт-Джэрий икли лы плащэкъым, икли лы къуэгъукъым. И къару илыгъуэщ. Абы и хадэшхуэм ит гуэл лэрыщ! цыкларум и лүфэр мыплащлэу кьеклухь. Къыздиклухьым, псым хидзэ щлакхуэ щыкьуейхэр псы лүфэм щхьэхынэурэ къэсыллэ бдзэжьей плащэхэм яфлэлэфлыпсу ира-

гэмэрэклүэх. Хъаныр кызырырахьэкл теттысхьэплэ гьэщлэрэщлар ялыгыу тэтэр щлалэ пашитл хъаным и ужьым иту маклуэ. Блыгущлэтхэр лъэныкьуэклэ щызэхэтщ. Улан Мустэфа и закьуэщ хъаным нэхь пэлэгьуэр. Ари лъэбакьуитл хуэдэклэ и ужьым иту.

Адрейхэр, абыхэм Тэтэрхъани я гьусэу, щыму зэхэтщ. Псоми гу лъа-тащ хъаныр зыгуэрэм зэрыхигьэгупсысыхьам, зэрызэгуигьэпым.

И нэ зэвхэр гуаклуэу кызырыщ, и лупэхэр дахэу кызыхэнэлүкл, и пэ мыныр, ауэ кьеклур, жьаклэ фыцлэ лув клэщлыр кызытеш и нэклур угьурлыфэщ, нэхь гуапэу кыпфлощл, хъаныр щынэщхьыфлэм деж. Ап-хуэдэхэм деж хъаныр зэрыхьуа илъэс плыщлым нэхьрэ нэхь щлалафэщ. Ауэ иджыпсту хъаным и нэгум зы гуапагэ гуэри, зы гуцлэгьу гуэри щлэпльагьуэркьым: и нэхэр зэхуэшащ, и лупэхэр губжьауэ зэтекьузащ, и пэбгьум кыщещьэу и лупэхэм хуэклүэж лэдэххэр нэхьри кыхэнэлүклри, набдзэ зэхуакум дэль лэдэхри нэхь куу хьуащ. И жьаклэ фыцлэми луданэ хужь клапэ зыбжанэ хээрыхьа пфлэщлынщ.

Щлакхьуэ ныкьуэ кьылэщлэнэр псым хидзэри, хъаныр зэуэ зэщлэувылыкьлащ икли Долэт-Джэрий и ужьым клэщлу иту кьаклуэ Мустэфа жьэхуэным илэжар зы мащлэщ. Псынщлэу шэнтжьей кыхуагьэуври, хъаныр тьысащ.

– Атлэ, кызырыщлэклымклэ, благэ гьунэгьу дьдэм, лыхьлы гуапэ дьдэм хуэдэу урысхэр Кьэбэрдейм щохьэщлэ. Атлэми, дэ иджыри кьэс дыщыгьуазэкьым абыхэм я зэхушытыклэр здынэсам, дьпэклэ я мурад-хэм. Аракьэ? – Хъаныр и блыгущлэтхэм ящхьэпрыпльыклри зыщлыплэклэ пльащ, ауэ блыгущлэтхэм ящыщ дэтхэнэ зыми «кьрым аслъэным» и пса-лъэхэр езым и щхьэм хуихьащ: дэтхэнэ зыри кьуаншэу кыщлрагьэдзынклэ хьунут. Кьуаншэу укьыщидзынрэ укьыщимыдзынрэ зэльытар иджып-сту бгьээзащлэ кьалэныр, е иджыри кьэс зепхьа лыгьэр, е дьпэклэ зеп-хьэну уи мурадыр аракьым, атлэ иджыпсту хъаныр кызырыпхушыт щыкьлэрщ, и нэфл кыпщыхуэн е и ней кыпщыхуэн – аращ зэльытар.

– Хэт кызыжилэфыну, – кьыпищащ хъаным и псалъэм, – хэт кызыжилэфыну урысхэм нобэр кыздэсым зрагьэхьулэфамрэ а джаур-хэм шэрджэсхэр, кьэбэрдейхэр зэрагьэжкьуэфамрэ зыхуэдизыр? Хэт кызыжилэфыну иджы дэ тцлэн хуеймрэ зэрытщлэну щыкьлэмрэ?

Иужьрей упщлэм и жэуапыр псоми ящлэрт. Абы и жэуапыр сыт щы-гьуи зыт: дзэр зэхуэшэсауэ Кавказым теуэн.

– Ди мазэ нуру зи лущыгьэм дыкьигьэнэху... – кьыхидзат Мустэфа, ауэ хъаным и лэр ищлащ:

– Клэщлу лүэхум тепсэльыхь.

– лүэхум и гугьу пщлымэ, – жылэдалуэу кьригьэжьащ Мустэфа, – шу-удзэр зэхуэшэсауэ, хьэпшыпхэр зыхьыну, зышэну шыхэмрэ гухэмрэ гьэхьэзырауэ, гьэмахуэм и клэм ирихьэллэу...

– Сыт ар гьэмахуэм и клэм нэгьэсын щыхуейр? – зэпиудащ ар хъа-ным.

– Сыт щыгьуи апхуэдэуш зэрытщлу шытар, – клэщлу жэуап итащ Му-стэфа. – Гьавэ кьехьэллэжыгьуэм ирихьэллэу...

– Иджыпсту шытыклэр зэрышытыр сыт щыгьуи зэрышытам хуэ-дэукьым. Лэмал зэрилэклэ нэхь пасэу ди кьарур зыхуэдэр урысхэм ед-гьэлыагьурэ зедмыгьэцлыхужмэ, кызыредэпцыжам папщлэ Кьэбэрдейм игьащлэклэ дерс хуэхьун тезыр тедмыльхьэмэ, дыхущлэгьуэжынщ. Пэж-

къэ, Тэтэрхъан?

Тэтэрхъан и напли хуэдакъым, къыхэштыклакъым. Хъаныр къызыреупщынынур ищлэрэ абы хуэхъэзыру щыта хуэдэт. Кърымымрэ адыгэ щынальэмрэ зэгунэгъуфлу, зэхуэдэ хуитыныгъэ зилэ зэныбжьэгъу къэралхэу щытыным куэд щлауэ щлэхъуэпс адыгэпщым иужьрей зэманым и гугъаплэхэм щыщу къыхуэнэжа тлэкури флэкуэдыжат. Долэт-Джэрий и шыпхъур щхъэгъусэ ищла щхъэклэ, хъаныр «езым и диным къригъэхъэну» хузэфлэклакъым, Бахъшысэрей щигъэклау илъэситлыр пщлэншэу клуэдащ. Тэтэрхъан хузэфлэklar зы закъуэщ – иужьрейуэ Къэбэрдейм теуа Кърымым и хъунщлэр мащлэу игъэщэбащ. Тэтэрхъан мыбы зэрыщылэрэ кърымхэр Къэбэрдейм зэрытеуар а зэрат.

– Сэ уи плэм ситамэ, иджыри сыпэплъэнт, хъан, – зэплэзэрыту жилащ пщым. – Си гугъэкъым урысхэм я мурадыр зрагъэхуэлэфыну.

– Уэ уи мыгугъэми, дэ ди гугъэщ, – хъаным и макъым зригъэлэтащ. – Махуэ гъунэгъухэм гъуэгу теувэн хуейщ. Уэри, пщы, ди гъусэу унежъэнуш. Зауэлл мин хъу дзэм я лэтащхъэу ущытынуш. Уэ иджы удыдейщ, дэраш узыщыгъур, аракъэ? Уэ иджы хъаным урималъхъэщ – аракъэ?

Тэтэрхъан щыму и щхъэр игъэщхъащ. «Мэшынэ хъаныр, – егупсысаш пщыр, – ар икъусыкъужклэ мэшынэ, апхуэдизклэ мэшынэри, и къарур и флэщ хъужыркъым...»

Шу минипщл хъу дзэшхуэм и лэтащхъэу Мустэфа ягъэуващ. Мустэфа абы папщлэ хъаным фыщлэшхуэ хуищлу и халат клапэхэм лурыбзэящ, гукли пскли хъаным зэрыхуэпэжыр абыклэ къигъэлыагъуэу. Мы хъунщлаклуэ зеклуэм дзэзешэ пэщэм фейдэшхуэ къыхихыфынут. Мустэфа шэч къытрихъэртэкъым мы зеклуэм ехуэлэныгъэ зэрыщилэnum. Къытрихъэртэкъым езым ищл унафэхэр зэрытэмэмым, Мустэфа хуэдэ зауэлл къэмыланджэм гъащлэм и гупэр сыт щыгъуи къызырыхуигъазэм шэч къызыртримыхъэм ещхъыркъабзэу. Долэт щлалэ бэлыхыщ, щлалэ ахъырзэманщ, ауэ, сыт хуэдиз и бэлыхъагъыу щымытамы, абырэ Мустэфарэ зэбгъурыбгъэуэвэмэ, занщлэу налуэ къэхъунуш, хъан шордакъыр зыхуэфашэр дэтхэнэр арамы.

Жыг хадэми пхуэмыхыжу хуабэлэу щыхъуу хуежъати, игъащлэм дыгъэ щлэмыпльауэ сэрэйм хэт пэшхэмклэ хъаным иунэтлащ, и блыгушлэтхэри и гъусэу. Мы унэ абрагъуэр зэраухуэрэ илъэс тлощлрэ пщлырэ нэхъыбэ хъуатэкъымы, иджыри унэщлэу ялытэрт, ауэ пэшхэм я нэхъыбэм апхуэдизклэ жьыфэ къатеуащи, ллэщыгъуэ зыбжанэ къагъэщлауэ къыпфлощл. Мраморклэ къищыкля пэш лъэгухэр къэчащ. Ппланэпэ къэс зыгуэр дэфыхь хуэдэ, пэшхэм бамейр къащлех, псылэ хъуа блынхэм ятлэр къаклэрохуж. Хъаным фыуэ илъагъуркъым мы сэрейр. Унэр зыщлахэр абы и зэхэлъыклэм тэмэму емыгупсысауэ къилытэрт. Псалъэм папщлэ, сытклэ ухуей мы клэлындор бгъузэ клыхъхэм? Сыт зэрыпщынынур мы пэш лэзэвлъэзэв бжыгъэншэхэр? Тлум щыгъуэми абыхэм зыри щыпсэуркъым, хъумаклуэ щхъэдыкъхэр луэхуншэу щлэзэшыхь мыхъумэ. Нэхъ жьыжъэ дыдэу пхыдза пэшым хъаныр щыыхъащ. Мыр залышхуэщ. Залым хэль бжэ етланэм пщлантлэ цыклым удешэ. Пщлантлэ цыклым сэрэй лъагэшхуэклэ къэщыыхъащ. Сэрэй блынхэм я ищхъэрэ лъэныкъуэмклэ хэльщ къэнжал зытебза бжей куэбжэ. Куэбжэм адэжклэ къыщытщ шы зыщыпллэ зыщлэхуэн шэщ. Шэщым адэклэ ухуэныгъэ зыри щылэкъым, куэд щлауэ зыри зыклэлымыпльыж жыг хадэ зэщлэклэжамрэ

мэзылгэ джабэхэм уахуэзышэ льягьуэ щэхумрэ флэкла. Льягьуэ щэхуми хуэныкьуэщ хьаньр: мы гьащлэ плейтейм лэджи кьыщоклэрэхьуэкл, икли сэрейм удэклуэсыклыу щэхуу уцлэпхьуэжыну кьыпхудэклынклэ зэрыхьунур пцлэркьым.

Мустэфарэ Тэтэрхьанрэ кьэнэну унафэ яхуищлри, адрей блыгуцлэтхэр хьаным иутлпщыжащ. Модрейхэми Долэт-Джэрий мыхьэнэшхуэ зилэ гуэр кьажрилэну зэрызигьэхьэзырар кьагурылуати, абы зэредэлунум зыхуащлащ.

Долэт-Джэрий шэнтжьем итлгьхьэщ, абы иль щхьэнтэ цыкы бжыгьэншэхэм заригьэщлщ, и нэхэр зэтриплэри хэгупсысыхьащ. Асыхьэтуи и щхьэм кьихьащ дахэу зэгьэкла уэрэд псалгьэхэр: «Мывэ льяплэм кьыхьэщ кьулеигьэ щылагьэр, хьан пэшышхуэхэм цлэлэ кьулеягь гупсэхугьуэр сыщымысхьу схьуэжынт упцлэ пщылэ хуабагьклэ, тафэ хуит гьунапкьэншэклэ, уафэ цлэншэ кууагьклэ». «Слгожь, – егупсысащ хьаньр, – си гугьэмклэ, бзаджэ хуэдэжы. Си чэнджэщэгьу усаклуэхэм зэхыхуэ щытамэ, дауэ кьащыхьуну плэрэт? Зэпытрыкыуэр кьахукуэ чэнджэщэгьухэми! Арыншэми гурылуэгьуэщ абыхэм жалэну. Я лупэм тхьурымбэ кьытрицлэжауэ, щытхьупсыр кьызагьэжэжынут. Лупсыр кьалурыжу тхьэ ялуэнут Кьуэклпэм усаклуэу кьигьэщла псоми сашхьэщыкыжауэ. Атлэми, Алыхьым кьыпхуигьэфэща кьэухьым и инагьыр кьэпцлэжыфын щхьэклэ, езы бегьымбар дьдэри кьыбдэлэпыкьуфынукьым...»

Долэт-Джэрий и нэхэр кьызэтрихри, и пашхьэм кьит уланымрэ пщымрэ, и щыпэлыагьу хуэдэ, игьэщлагьуэу еплэащ. Итланэ, ахэр кьыцыхужа хуэдэ, кьригьэжьащ:

– Дэ бий ди куэдщ. Иджы ди ныбжэгьу дьдэхэми ди дзыхь едгьэз хьунукьым. Ди шынэхьыжьу дьгьэ пэлытэм флэфыпсу чэнджэщ хьарзынэхэр кьыдет, ауэ Иуан езуэну лэщэ кьыщтэну плэщлэркьым. Кьэзан яубыдащ. Астрэхан и кьарур и флэщ хьужыркьым, и щхьэм дзыхь трицлэжыркьыми, урыс паштхьым и лэмыщлэ зэрырилгьхьэным йогупсыс. Литвам зэм зэкуэтыныгьэ кьыдищылэну дыкьегьэгугьэ, зэми Мэзкуу и пашхьэм зыщегьафлэ. Дэ, дауи, дьлгьэщц икли дыщыхуей дьдэм дежьэу Мэзкуу кьидгьэсэхьыфынуу, ауэ ди луэхур зэклэ тыншкьым. Нэхь гугьу дьдэр – Кьэбэрдейрщ. Ар Урысейм кьуэуэвныр кьэбгьэхьунри уи адэжь цлэиныр куэзыр джэгуклэ ебгьэхьхунри зэхуэдэщ. Кьэбэрдейр кьрым хьаныгьуэм кьегьэбыдылэн, быдэу кьегьэбыдылэн хуейщ. Псори зэуэ кьыдэмыхьулэми, зэклэ и зэхуэдитлыр – кьэбэрдеипщ псори и телгьхьэжы Урысей джаурым гухьэным, Тэтэрхьан! Фыуэ сльягьу си малгьхэ! Уэ лэмал зэрилэклэ адыгэ нэхьыбэлуэ ди лэныкьуэ кьэпщлын икли ерууэ Темрыкьуэ дежьухэм тезыр ятеплгьхэн хуейщ. Хьарзынэ хьунут Темрыкьуэ и унагьуэри... – хьаным и псалгьэр зэпигьэуащ, налкьут плэщэшхуэ кьызыхэлыдыкы пылэ шыхар зыщхьэрихри и бгьумклэ игьэтлылащ. Зэи хьэщлэ щрамыгьэблагьэ, унэлути хьумаклуи зыщлэмыт мы пэш пхьыдза цыкылум Долэт-Джэрий жьэнахуэу кьазэрыщепсалгьэм кьигьэлыагьуэрт зи щыхьыр иным мыбыхэм дзыхь лей, пщлэ лей кьазэрыхуищлыр.

– Мустэфа, си ныбжэгьу пэжу Мустэфа! Щепотьевым и гьусэу кьэклауэ зауэллхэр зы кьэмынэу лухын хуейщ, псэклэ бауэу зы цыыху кьэмынэу. Кьыбгурылуа? Зыми и лгьэр псэуэу ихьыжын хуейкьым. Езы Щепотьевми дэ псэуэу зыкли дыхуейкьым. Мис аращ уэ уи кьалэн нэхьыщ-

хьэ дыдэр. Адэклэ... Адэклэ уэ узэреплъ дыдэм хуэдэу егъэклукл. Уэ дзыхь пхузош!...

Сэрейм кыщыдэклыххэм, Мустэфа дуней гуфлэгъуэр илэт. Тэтэрхъан нэщхьейт.

– Щхьэ унэщхьей? – еупщлащ абы Мустэфа.

– Сынэщхьейкъым. Сыхэгупсысыхьауэ аращ. Мазэ пэлытэм, Алыхьым абы и гьащлэр кыхь ищ! , ди пщэ кърильхьа къалэнхэр нэхьыфлу зэрыдгъээщлэну щыклэм согупсыс.

– Сыт абы щхьэклэ уцлэгупсысэнур? Угупсысэну сыт шыгъуи ухущыхьэнщ. Пщэдей нэхь палъэ кыхьыумыгъэклыу Къаффэ клуэ. Абы и уэрамхэм луэхуншэу кыщызыджэдыхь къомымклэ уи зауэл! миныр къызыгъэпэщ, адреи луфэм зэпрысыкли, Тамань кыщызыжъэ. Сэ хьэзыр сыхьуным иджыри махуищ-пллы ихьынущ.

– Зэрыжыпла дыдэм хуэдэу сщлынщ, ди дзезешэ.

– Аращ тэмэри, – арэзыуэ жиладщ Мустэфа. – Ахьумэ, мыбы уцлэгупсысэн хэлькъым.

Мустэфа и унэм нэблэгъэжауэ плъэри Усыб къильэгъуаш.

– Хьуаш ар! Сэ езым иджыпсту укъезгъэшэну нэзгъэклуэн си гугъат.

– Унэлуфыфым сытым шыгъуи къищлэфу шытын хуейщ и тетыр зы-хуейхэмрэ зэгупсысхэмрэ.

– Хьунщ, хьунщ. Наклуэ, ныдыхьэ.

Мустэфа ауанрэ щлэнэклалъэклэ Усыб тхьэмыщклэм и фэр зыкъомрэ ирихаш. «Уэ пхуэдэ щхьэдыкъым Цукъарэ къиубыдыфынуи, шыгугъ абы», – жилэрт Мустэфа. Сытми, иклэм-иклэжым, луэхум тепсэльыхьын щладзаш. Усыб уланышхуэм щыгъуу Кавказым клуэнущ, ауэ зауэм хэтынукъым, зэхэуэхэм хыхьэнукъым, атлэ къалэн щэху щхьэхуэ игъээщлэн хуейщ.

– Ауэ хьунщ, ирикъунщ сондэджэр нэпцлу къызырэпклухьар, а уи сондэджэр нэклужьыр псоми къацыхуаклэщ. Иджы нэгъуэщ! зыгуэр къэгупсыс.

* * *

Махуэклэрэ мэз лъагъуэхэм, гъуэгу тедзэхэм тетурэ зэрыклуэм Цукъарэ и гъуэгуанэр тлуклэ игъэклыхьырт. Пшапэр зэхэуэ мазэр уафэгум къытлыхьа нэужь, гъуэгушхуэм теувэну тегушхуаш – жэщклэ мыбыхэм зыми къыщаклухьыркъым – икли гъуэгушхуэм тету шыр лъэхьуу сыхьэт зыжанэклэ ихуаш. Нэхущым и пэлуэ кыхуэу аргуэру гъуэгушхуэм трилуэнтлыхьыри лъагъуэ пхыдзахэм техьэжаш. Арыншауи хьунутэ-къым, сыту жыплэмэ, иджы гъуэгушхуэм щлэх-щлэхьыурэ тэтэр жылагъуэхэм уащылуэунт.

Мэзым зэрыщыхьэу, шы бацэжь цыклум – е и шкгурэ макъыр зэхиха, е мэклэ къищла – сытми занщлэу Цукъарэ псынэпс ежэх гуэрым луихьаш.

– Слэжь, – жиладщ Цукъарэ, – сэри абыклэ сыарэзыщ. Зыщыбгъэпсэхуну щыплэ хьарзынэщ... Еплыт, ныжэбэ гуэрми уэсэпс лъэпкъ къехакъым!

Жэщым аргуэру гъуэгушхуэм теувэжри зыкъомрэ лъэхьу-лъэушчу

клуаш, гьуэгуанэфли зэпичауэ, ипэклэ хьэ банэ макъ кышыцзэхихри мафлэ нэхуи кылгьэгуаш. Хьэмрэ мафлэмрэ къапиклухьыну гьуэгум триуэнтлыкIри, куэдрэ мыклуэу, псы луфэ гуэрым лууаш. Псым зэпрыкIын и гугьэу, шхуэмылаклэр игьэлалэри шым мащIэу ельэдэкъэуаш, арщхьэклэ шыр и плэм иклакьым, мыарэзыуэ кыхэпырхьыкIри и щхьэр игьэклэрэхьуаш. «Хьунщ, – жиIаш Цукьарэ, – уэ пцIэнур езым нэхьыфIу пцIэжынщ. Дыпэплээнщ нэху щыху. Ауэ псы луфэм дыIутурэ дыдэклуеинщи, мо мафлэ нэхум нэхь пэлэщIэ зытщIынщ. Уэ, дауи, зыщыпIи улащIэркьым, уи шхынри уи фIалэуэ лъабжьэм щIэлъщ...»

... Жейуэ щыль Цукьарэ зыкьыщрадзам, ар кьэушыну хущIыхьакьым – и Iэ-и лъэр наплэзыплэм быдэу япхаш. ИтIанэ Цукьарэ и нэхэр кьызэ-трихаш. ЛIэщIыгьуэхэр зи ныбжь жыгеижьым и тхьэмпэ Iувхэм пщэд-джыжь дыгьэм и бзийхэр кьызэпхидзырт. Цукьарэ и пашхьэм лъэгуа-жэмыщхьэу лIищ кьист. Ахэр я теплгьэклэ кьызэрыгуэклэ хьан зауэлхэт. Шыхэр, Цукьарэ ейри яхэту, уанэр зэрательу хуейм щыхьуаклуэрт.

Тэтэржэм ящыц зым, лIы пIлабгьуэшхуэу зи нэклу уэгур мазэ хьу-рейм ещхьым, жиIаш:

– Дыжьын пиастритху хьууэ араш, – итIанэ мыарэзыуэ Цукьарэ зыкьыхуигьэзащ:

– Ахьшэ нэхьыбэлэуэ кьыздэпщтэ хьунутэкъэ?

Цукьари тэтэрым нэхэрэ мынэхь мащIэу зигьэгусауэ и щхьэр игьэклэрэхьуаш:

– Иманрэ динрэ зыбгьэдэль цIыху гьэсам, зыгуэр ихьунщIэн ипэ, а ихьунщIэнур хэтми зрегьашIэ.

Уэгушыр кьэдыхьэшхаш:

– Уэ сэ слъагьур угушыIэрей гуэру кьыщIэкIынуш! Хьэуэ, дэ дощIэ иджыпсту Iуэху зыхудилэр хэтми. Уэракъэ, шэрджэс хьилэшы, махуиш и пэклэ Бахьысэрей кьыдэклуэсыкIыжар?

– Аргуэрыжьти, зыгуэрым сыхагьэгьуэщаш, – нэщхьейуэ кьэпсэлъаш Цукьарэ. – Сэ сыхэтми, нывжесIэнт, ауэ си цIэри си пщэ дэль кьалэнри щэхуши, зыми ищIэ хьунукьым.

– АтIэ, дэ мы уи лъэдакьэхэр тIэклу пхупыдгьэжьыкIынщи, уи цIэри уи щэхури кьэтщIэнкьэ, – кьэпсэлъаш етIуанэр. Ар пэ кьуаншэшхуэт, и пэр зэгур хузэпаудагьэнут.

– Алыхьым фыщышынэ, – шына нэпцI зищIаш Цукьарэ.

– Умыгузавэ, Алыхьыр дэ ди лъэныкьуэщ, – «игьэудэлуаш» уэгушым Цукьарэ.

– Хьунщ, – жиIаш Цукьарэ. – Си фIэщ фщIаш. ВжесIэнщ сэ сыхэтми. Сэ дунейм и кьэхьукьашIэхэр, гузэвэгьуэ кьэхьунухэр кьызощIэф, сывагьуэбжщ икIи цIыхум и узыфэхэр кьызохутэф. Мис уэ, пэ кьуаншэ, сынопльри солъагьу мыгувэу ухэзылулэну узыфэ зэрыппкьырытыр.

– Гьуэгу мыгьуэм уиужьэклэ! – кьэдзэлэшхаш модрейр. – ПцIы зэфэ-зэщщ жыплэр.

– Пэж дыдэуи, шэрджэс щIэпхьуэжар уэра? – кIэрыкIыртэкьым уэгу-шыр. – Уэрамэ, уэр папщIэ дэ саугьэтышхуэ кьыдатынуш.

Цукьарэ и нэхэр тедияуэ зыкьомрэ уэгушым еплъаш.

– Сыт, сыт пщIэр, сыт?... – кьэгузэващ уэгушыр.

– Фэ щым я Iэтащхьэр уэракъэ?

– Сэрауэ дощI, – пагэу арэзы хьуаш модрейр.

– АтIэ, уи щIалэхэм нэхь жыжьэлэуэ IукIыну яжелэ.

– Сѳт щхъэкІэ? – щІэупщІащ ещанэр. – Сѳт дэ нэхъ жыжьэлуэу дылукулыу кьэдбгъэлгыхуэнуур, шейтІан?

– Хъунщ, фылукулэут! – унафэ ищІащ уэгушым.

– Мо ахьмакхэм нэхрэ уэ куэдкІэ унэхъ губзыгъэщ, – кыыщІидзаш Цукъарэ, – икІи уэ нэхъ сыкыыбгурылуэнущ. Пэж дыдэуи, сэ сыкыыщІэпхуэжащ. ПщІэрэ сэ сыкыызыкІэщІэкІуэсыкІыжар хэтми? Езы Мустэфа дыдэрщ, уланышхуэрщ...

Уэгушыр кыыхэщтыкІри, шынауэ и щхъэр игъэкІэрэхуэащ.

– Къедалуэ адэкІэ. Уэраи укъэкІуэсэнтэкъэ, илъэсищ и пэкІэ Къэбэр-дейм къраша, ауэ Кърымым намышэса дыщэ пхуантэр щагъэпщкІуа щІыпІэр зэрымыщІэкІэ къэпщІамэ?

– С-с-сыт пхуантэ? – уэгушыр кыыкхуэащ.

– Ар зэхуымыхауэ ара? Дыщэрэ мывэ лъапІэхэмкІэ гъэнщІа пхуантэр хъаным хуашэн хуеят, ауэ гъуэгум пхуантэр щыкІуэдащ. Ядыгури ягъэпщкІуащ. Зыдыгъуар хэтми сщІэркыым, ауэ щагъэпщкІуар Мустэфа ещІэ. Сэри... сощІэ.

– А-а, пщІыкІэ си щхъэр уудэгуу аращ. Ар пщІэр пэжмэ, сэ кыыщІызжепІэр сыт?

– Тэмэм. Ауэ сэ бжеслакхэ мобыхэм нэхрэ узэрынэхъ губзыгъэр. Уэ езыр егупсыс: Кърымми Тамани сэ ныбжьэгъуи, жэрэгъуи, цІыхугъи щызилэкъым. АтІэми, гъусэншэу зыри схузэфІэкІынукукыым. А пхуантэр щагъэпщкІуам деж тралъхъа мывэр апхуэдизкІэ хъэлъэщи... Езы пхуантэри, пщІэркхэ... Абы дэлъым и Іыхъэ пщІанэр уи гъащІэ псокІэ урикъунщи, уи бынми, уи быным я быныжми ярикъун къахуэнэнщ. Ауэ сэ гъусэ схуэхъум Іыхъэ пщІанитІ естынт...

– Ар сыт щхъэкІэ Іыхъэ пщІанитІ? – макъ икІакІэ Іуцъэщаш уэгушыр.

– Сѳт, уфІэмашІэу ара? – игъэщІэгъуащ Цукъарэ.

– Хъэуэ, хъэуэ! Дэнэ ар здэщыІэр, Таманщ жыпІа?

– Сэ апхуэдэу жысІакъым, – къэшынащ Цукъарэ. – Дэнэ ар кыыщыпщІар?

Уэгушыр зыхуэарэзыжу пыгуфІыкІащ:

– Гъусэ пщІынуур хэтми къэпщІыхуу хуежъа? АтІэ, уэ кыыбгурылуэрэ сэ абы щэхуу унэзгъэсын папщІэ, ахъшэу тезгъэкІуэдэн хуейр дапщэми?

– Пэжщ. Узахуэщ. СѳтІэтэжыт. Уэ пщІанищ кыыпльысын хуейуэ кыыщІэкІынщ.

– Хъэуэ, и зэхуэдитыр.

– ПщІанищ нэхъыбэ уэстыфынукукыым! – зригъэнащ Цукъарэ.

Хуейм и адреи кІапэмкІэ пэ къуаншэм и макъ кыІукулаш:

– Кушыку, сыт ар щІэптІэтэжар?!

– Желэ абы и ныбэр кърилуэнтІыкІыу зэрыузынуур, икІи Іэмал иІэхукІэ нэхъ мащІэу ирешхэ, куэд ишх хъунукукыым. Ауэ, пэжым ухуеймэ, абы пщэдей емынэ уз кыыпкърыхъэнущ. Уэри пщІэуэ кыыщІэкІынщ – емынэ узыр уз зэрыцІалэщ.

– Абы цІыхур йолыкІ! – къэгузэващ Кушыку.

– ИлІыкІынкІи мэхъу. Пшхы хъун гуэр филэ?

– Гъуэмылэр мыдэ къэфхыт! – Кушыку и гъусэхэм егуоуащ.

Шхэну тІысхэри, пэ къуаншэр лы ІыхъэмкІэ щыІэбэм, Кушыку абы и Іэм еуащ:

– Уэ ушхэ хъунукукыым, уи ныбэр узынуущ.

– Сѳт уэ мы пщІыупсым жиІэхэм ущІедалуэр?! – зыкъритІащ пэ

кѳуаншэм. – Слѳожь, удыгѳэ-ІэзагѳэкІэ узыщІишауэ ара?

– Дэ кѳетхуэжІыр уифІщ, си кѳуэш пэ кѳуаншэ цІыкІу. Умышхэу зы-хуэбгѳэшэчмэ, ущІегѳуэжынкѳым, – пэ кѳуаншэм игу щІэгѳуфэ зытригѳа-уэрэ, Цукѳарэ лы Іыхѳэшхуэр иригѳэмэрэклуэхырт.

– Сэ уэ иджыпсту пэ кѳуаншэ кѳыпхэсщІыкІынщ е пэншэ дыдэу укѳээ-гѳэнэнщ, – тэтэрым сэр кѳрипхѳуэтри Цукѳарэ дежкІэ зидзащ. Кушыку пхѳуэри абы и Іэр иубыдащ. Цукѳарэ уащхѳуэдэмыщхѳуэу ІэдакѳэкІэ пэ кѳуаншэм и тхѳэклумэ щІагѳым хуээу дэуэри, модрейр, и лѳэр шэмэджкІэ щІаупщІыкІа хуэдэ, удзым хэукІуриящ.

– Уемылѳэкѳуауэу щыс, Абдул, – ткІийуэ жиІащ Кушыку. – Мыбы емынэ уз кѳыпкѳрыхѳуэу щІидзащ. Плѳагѳуркѳэ и нэклур фагѳуэ зэры-хѳуар. Дэри дыкѳицІэлэныр зыхуэІуа щыІэкѳым. А узым цІыхур илІыкІыу жалэ.

– ИлІыкІынымэ, абы ахѳшэ зэрищІыжын щыІэкѳым, – клуэрыкІуэм тету гу лѳитэри Абдул тІысыжащ.

– ЗыкІи хуэныкѳуэжкѳым ар ахѳшэ, – зыфІимыгѳэлуэхуу кѳыгѳумэтІымащ уэгушым. – Ар игѳащІэ лѳандэрэ псым итхѳэлэнкІэ шы-нэу кѳекІуэкІырти, псым щІыщышынэн щыІэжкѳым иджы – и пщІыхѳэплэ кѳыхэмыхуа узым ихѳынущ.

– Мы ди гѳэрым етщІэнур сыт? – щІэупщІащ Абдул. – Мыбы щхѳэкІэ ахѳшэ кѳыдатынукѳэ?

– Кѳуатынущ, – и щхѳэр ищІащ Цукѳарэ. – Ауэ япэ щІыкІэ уи бзэгур паупщІынуэрэ уи нэхэри иращІынущ.

– Ар сытым щхѳэкІэ? – дзыхѳымыщІу кѳэпсэлѳащ Абдул, зыри кѳызэрыгурымыІуар плѳагѳуу и нэхэр кѳихуу. – Си фІэщ хѳуркѳым...

Цукѳарэ Абдул и нэхэм зэрыщІэплѳэу гу лѳитат ар зэрымыгубзыгѳа-щэм, зэрыкѳэрабгѳэм, и щхѳэ дзыхѳэ зэрытримыщІэжым.

– Иджыпсту сщІынщ сэ ар уи фІэщ, – жиІэри, Цукѳарэ Кушыку зы-хуигѳээзащ:

– Уэ, щІыхѳэ зыхуэтщІ Кушыку, щыму щыс, зыми уемыплѳэ икІи ухэмыІэбэ. Абдул, си нэм кѳыщІэплѳэт. Уи нэхэр умыгѳэуплэраплэу хуиту кѳыщІэплѳэ, хуиту бауэ. Уэ ужеину ухуейщ. Уэ уи жеин кѳокІуэ. Уэ ужеин-у икѳукІэ ухуейщ. Уи щхѳэр мащІэу мэкІэрахѳуэ.

Абдул кѳыщыхѳуащ шэрджэсым и нащхѳуэ лыдхэр клуэ пэтми нэхэ ин хѳууэ, икІи, мис, ахэр гуэл кѳабзэ куушхуитІ хуэдиз хѳуащ, а гуэлхэм и щхѳэр и щІагѳыу зыхидзэну хуейщ...

– Уи нэхэр зэтеплэ. Жей. Уэ хуиту, быдэу уожей.

Кушыку и жѳэр Іурыхуауэ щысщ. Зигѳэхѳейркѳым. И нэ кѳудей игѳэуплэраплэркѳым. Ауэ и нэ кугѳуэхэм кѳажыхѳэ, зэм Цукѳарэ, зэм Аб-дул дежкІэ задзу.

– Абдул, уи адэм и цІэр кѳызжелэт.

– Сулимэн.

– Хэт ипхѳу кѳэпшэну узыхуейр?

– Хѳаным и пхѳур.

– Уэ хѳэпшып лѳаплэ гуэр уилэ?

– СиІэщ.

– Сыт ар зищІысыр?

– Дыщэ щыгѳэ.

– Дэнэ кѳыздипхар?

– Хѳуржыным.

– Хъуржыныр дэнэ здэщылар?

– Гум ильащ.

– Хэт и гум.

– Ди молэ Хъэмид.

– Уи нэхэр кыызэтэх. Къэушыж.

Абдул и нэхэр кыызэтрихри, телъыджэ кыыщыхъуауэ и щхьэр иутхыпщлащ:

– Сюжеяуэ ара? Си флэщ хъужырккъым.

Кушыку къарууэ илэмклэ зэкуэфэуэжаш:

– Мис апхуэдэуш щэху кыызэращлэр! Яалыхь, Кушыку тхэмыщклэм гуцлэгъу кыыхуэщл!

Цукъарэ, «зыри жумылэ» жыхуилэу, и лэпэр и лупэхэм луилъхьащ.

– Кыызгурылуащ, кыызгурылуащ, – еплэщлэклэу жилащ. Кушыку. – Пхъуа... зэхэсхам щыщу, зы псалъэ жыслэжынккъым!

А зманым ирихьэллэу пэ къуаншэм зыкыищлэжри хуэмурэ и щхьэр кыилэтащ. Кушыку, и бгъэм щызу жыы зыжъэдишэри, зышылэншэу, лъакъуэклэ абы и пщэдыккъым дэуащ:

– Хъэбыршыбырщ, – и нэклур зэригъальээрэ жилащ абы. – Напэншэщ. Луитлбзитлщ. Щэхуу адреихэм яклэщлодэлухьри, нэхъыщхьэхэм бзэгу яхуехьыж. Абдул! Сыт уи жьэр буцлауэ ущлэщысыр! Къаклуэ мыдэ, зэпэдубыдынщ, псым тхынщи, хэддзэнщ. Кыызэралъху лъандэрэ псым итхьэлэнклэ мэшынэри, иджы апхуэдизрэ щлэшынар пщлэншэу иремыклуэд.

Абдул мэклэзыз. Мэхьэклэ.

– Сы-ыл-сыт сэ ыл сы-ыл-сыщлэыл-жеылар? – Мы-лымыр хэт ыл хъуну? – Цукъарэ дежклэ и лэпэр ишиящ Абдул.

– Ей щлалэ! – Кушыку и зышылар флэклуэду хуежъащ. – Уэрэ сэрэ дызэлыхьлыщ, уэ сэ нэхэрэ унэхъыщлэщ, икли си жылэм уедэлэун хуейщ! Мыбы ущлэупщлэмэ, мыр зэ Тамань дынэсмэ, ахьшэ хъушэ къозытыну цыхуш. Кыыбгурылуа?

– Хъэуэ, кыызгурылуаккъым, – пцлы лъэпкъ химылъхьэу зиумысыжаш Абдул.

– Итланэ кыыбгурылуэнщ, – ешауэ и лэр ищлащ Кушыку. – Къэубыд и лъакъуэри, нехьэжъэ.

Цукъарэ Кушыку сымэ кыигъэувылэну, ахэр зи ужь ихьа луэхур яримыгъэщлэну хэтат, арщхьэклэ щлэгъуэжри, цыхум хуэщлын хуей гуцлэгъулыныгъэр и гум кыыдрихьея пэтми, зыри жилаккъым. «Уа, сыту тыншу кыызэхьуллэ хъуа мыр, – егупсысырт Цукъарэ. – Япэ щлыклэ зыр, иджы мыр... Ахэр я гъащлэм зэрыпызгъэклым щхьэклэ зыщлэзгъээхуэжын щхьэусыгъуэ силэщ, ауэ... Хъэпшырым хуэдэу иджыпсту псым ирагъэтхьэлэну пэ къуаншэм цыху лэджи лэщлэклуэдагъэнщ. Ар иджыпсту псэууэ къанэмэ, ди адыгэ къуажэхэм сыт хуэдиз залымыгъэ дяпэкли щызэрихьэнур? Абы щхьэкли а бзаджэнаджэм и наплэ хуэдэнутэккъым. Атлэ апхуэдэ хъэбыршыбырхэм дунейр кыыщезгъэлклэ, нэщхьей сыкыищлэхур сыт?..»

Куэд дэмыкыу Абдулрэ Кушыкурэ шы жэкъуам хуэдэу хьэлъэу бауэу кыылухьэжаш, пэ къуаншэм и хьэдэри кыыздалъэфыжри.

– Гъуэгум япэ дызыщыхуэзэ мэжджытым щлэтлхьэнщи, и лыхьыхэм хыбар едгъэщлэнщ, – жилащ Кушыку, итланэ Цукъарэ дежклэ зыкыигъазэри: – Уэ езым кыызэроджэр дауэ?

– Хьэшимклэ* кыызэджэ.

– Слѳожь, а цлэр уэ уоклупс. Атлэ, Хьэшим, утщыгыуу Къаффэ унэклуэнщ. Дэ абы Тэтэрхъан и шуудзэм дыщыхыхъэнурэ Таманклэ дунэтлынущ. Ауэ сщлэркъым уэри ди гьусэу абы унэкла зэрыхууну щыклэр. Абы иужьклэ дегупсысынщ. Уэр дыдэми зыгуэрхэр кыпхуэгупсысынщ, пэжкэ? Итланэ мы уи теплэари зэпхъуэкламэ, нэхьыфлт.

– Умыгузавэ, – жэуап итащ Цукъарэ, – зыгуэри кьэдгупсысынщи, теплэми зедгэхъуэжынщ. Итланэ а жыхуэслам уэрэ сэрэ ди лээр нэтхусынщ. Уи флэщ хьуркэ си псалээр?

– Уэ... – Кушыку Абдул дежклэ и щхьэр ищлри, зыкыищлэжауэ и жьэр иубыдыжаш.

Пэж дыдэуи, Кушыку шэрджэсым жиэхэр шэч лэпкь кытримыхъэу и флэщ хьуат. Псом хуэмыдэжу пхьуантэмрэ дыщэмрэ теухуауэ жилахэр. Апхуэдэ псалэхэр нэхь псынщлэу уи флэщ мэхьу, хьунуи ухуейщ.

Кушыку иджы Цукъарэ пщлэ лей хуищлу клэлыпльырт. Ауэ Абдул куэдрэ лы мыщырум хуеплэклырт, и плэклары шынагээрэ льягьумыхьуныгэклэ гьэнщлат. Кушыку абы гу льитэщ, Абдул лэныкьуэклэ луищщ, сэ дакьэр и псэфыльэм иригъажэри, еупщлащ:

– Кыыбгурылуа?

– Кыызгурылуащ, – еплэщлэкыу жэуап кьытащ Абдул.

Цукъарэ и жыпым кьраха ахьшэмклэ Абдул дэгуэшэн нет ищлат Кушыку, арщхэклэ молэм и дыщэ щыгьэр игу кьэклыжри щлэгьуэжаш, Абдул хуеплэклары кыпыдыхьэшхыклящ:

– Атлэ, си Абдул цыкыу, ди молэр зыхьунщлар хэтми пщлэркъым – ара? Атлэ, сэ сощлэ. Хьунщ, умыклэзыз апхуэдизу. Зыми зыри жеслэжынкьым.

Цукъарэ Тэтэрхъан йогупсыс. Ярэби, а адыгэпщыр Кьэбэрдейр зыхьунщлэнухэм я пэщэу ежэу и лэпкьыр ихьунщлэжыну, зэтриуклэну, зэтригьэсхьэну и напэм кыыхуегьэзэгьыну плэрэ? И лэпкьэгьухэр иуклыжыну, я унэхэр игьэсыну, я цыхубзхэмрэ сабийхэмрэ гьэр ищлу пщыллыплэм иригьэуэвэну? Пэжщ, Тэтэрхъан и адэр кьрымхэм я лупэфлэгьуу щытащ. Араш, и кьуэм «тэтэр хъан» щыфлищари. Атлэ, ар и адэм и лэужьым ирикларэ иримыкларэ, пэж дыдэуи «тэтэр хъан» дыдэ хьуарэ мыхьуарэ зэгьэщламэ, нэхьыфлт. Икли Цукъарэ зэуэ зыхищлащ тэтэр хъаным и блыгущлэтхэм яыхьа кьэбэрдеипщым хуэзэу и нэм щлэплэну, игьэжейуэ пкьрыупщыхьыну зэрыщлэхьуэпсыр...

Цукъарэ зэрыщыгугьам нэхьрэ куэдклэ нэхь пасэу ар Тэтэрхъан хуэзаш.

Махуищ дэклащ. Къаффэ дэт гьуэгурыкыуэ кьэувылэплэм и пщлантлэм зеклуэм хэтынухэм щыщу цыхуищэ зыбжанэ щызэхуэсати, тьысыплэ кьудей бгьуэтыжтэкьым. Кушыку куэзыр джэгуурэ и ахьшэ псори щыфлахьым, зыдэдэжуга ллитым яфлэнэжаш, ахэр хьилэшыуэ, пщыупсу жиэри. Адрейхэми я щыхуэ кьызытранакьым – Кушыку кьрапэсыф кьагьэнакьым. Луэхур куу зэрыгьэхьуурэ, Кушыку хуэмышэчыжу ллитым я зым и нэклум щлэубжытхаш. Апхуэдэу щыхьум, луэхур лэшттым хуэклащ, лэшттым флэклыжри льякьуэхэм, уеблэмэ дзэхэм... Абдули и лыхьэ кьылысаш. Цукъарэ хуэдэу и зэманым клэбгьэ зезымыгьэщлыфа щлалэми удынышхуэ кьытехуащ. Зэхэуэм нэгьуэщлэхэри кыыхьэурэ клуэ пэтми нэхьыбэ зэрыгьэхьурт икли апхуэдизклэ лэуэлъауэшхуэ кьалэтати, янычар дзэшхуэ зауэм лухьэ флэклэ пщлэнтэкьым. А пщыхьэщхьэм мы

* Хьэшим — дохутыр, лэзэ.

пщлантлэм пэгунэгъуу зэрымышцлэклэ кыщыхуташ зи бейгуэл къомыр зи гъусэ Тэтэрхъан. Къэхъуар зищысыр зригъащлэри, пщлантлэм щыдыхъэм, зэхэуэр занщлэу ягъэувылащ. Цукъарэ пщым гъунэгъуу зыхуищлащ. Къупщхъэщлэрым пэ къуаншэм и пылэр щхъэрыгът, и вакъэр лыыгът, и лэщэр илыгът, и дээр уз хуэдэу хъыдан флыцлэклэ щлэпхыклат.

Шым зэрытесу, къэгубжъауэ Тэтэрхъан мо гупым къахэплъэрт. И блыгуцлэтхэм къыжралэхэм къыфлэмылуэхуу едалуэри, Тэтэрхъан унафэ ищлащ:

– Зэхэуэр зэхэзыублахэм чы пщлырыпщлэ феуэ. Мес мор, – абы и лэпэр Цукъарэ дежклэ ишиящ, – си деж нафшэ.

Чы еуэнухэм нэжэгужэу Кушыкурэ Абдулрэ ятлэщлэу щладзаш...

Цукъарэ а пщыхъэщхъэ дьдэм Тэтэрхъан и пашхъэм ирашаш.

– Хэт зызыщыбгъэпщклар? – тклиагъ лъэпкъ хэмылгу, ауэ флэгъэщлэгъуэну щлэупщлащ пщыр.

Цукъарэ и жъэгъуу щлэпхар итлэтэжри адыгэбзэклэ жилащ:

– Сэ сызэрэплъыри мыпхуэдэуш: «Узэхахыну ухуеймэ – щэхуу жылэ, гу къыплъатэну ухуеймэ – зыгъэпщклар». Ар щыжыслэр Тэтэрхъаныпщым зэрызыщызмыгъэпщклар, атлэ абы гу къыслытэну сызэрехуеяр къозгъэщлэну араш.

Пщым пэшым щлэту хъуар щлигъэклащ.

Тэтэрхъан и пашхъэм къитт зигурэ зи щхъэрэ зетель, илхэс плыщлым нэсагъэн лы щхъэпэлыагэ. Дыгъэм флыуэ имыгъэсыфа нэклэ фагъуэ хуэклыхыфэм нащхъуэ лыдхэр къыгуэпыклар.

Пщыр лъэмыкыу къыпыгуфлыклащ:

– Икли къыплыташ, – Тэтэрхъани адыгэбзэклэ къэпсэлаш. – Уэ езыр узительхъэр хэт? Умышынэу псалхэ, ауэ сэ си унэ сызэрыщлэмысыжыр зыщумыгъэгъупщэ. Мыр Къырым и тетхэм ящыщ зым и унэщ, икли дэтхэнэ блынми тхэкълумэшхуэ илэщ. А тхэкълумэхэм ди анэдэлхубээр къагурылуэныр зыми хуэлуакъым. Хэт уэ ди деж укъэзыгъэклар? Тэрч луфэ укыклар?

– Сэ ди адыгэ лъэпкъым и лыхъэ плланищыр – мынэхъыбэмэ – зыхыхъэ адыгэхэм сащыщ, – гушыли пагагъи щлэлэу жилащ Цукъарэ. – Плэагъурккъэ, сэри сымышхъэнэншэ дьдэкъым. Иужьрей илхэсхэр, пэжу, щызгъэклар Тэрч луфэкъым, атлэ Чуруксу и луфэхэрщ, атлэми сэ сыхуэмейуэ, залымыгъэклэ сыщалагъащ абы. Уи деж сыкъэзышам и гугъу пщлымэ, Тэтэрхъан, ар адыгэлым и напэраш.

– Тыс, ущымыт. Уи гъащлэм тлэклэ нэхъ зыубгъуауэ къысхутепсэлыхыт. Ар пхузэфлэклэны?

– И щхъэм тепсэлыыхыжыну хэти хузэфлэклэнуш, ауэ абы хэти хуейкъым. Арыншамэ, мы дунейм зихъуэжынти. Атлэми, сэ сызыхуейр дунейм зихъуэжыныр араш.

– Дунейм зихъуэжынуи?

– Уэ а дунейр тэмэму зэхэлэу пхужылэну?

– Мы тэтэр фащэр ауэ жыжъэуи къокларкъым.

– Уэри, щыыхышхуэ зыхуэсщлэ пщы, пщыгъыр тэтэр фащэщ.

– Нэхъыщхъэр пылэ пщхъэрыгъыр зыхуэдэр аракъым, атлэ а пылэр зыщхъэрыгъыр зыхуэдэрщ.

– Уи псалхэхэм, си лъэпкъэгъушхуэ, дыщэ ахъшэ къахэбулыкыну хуэдэ къэхъуатэкъым. Сэ си пылэр зыщхъэрыгъыр си щхъэр араш. Щхъэм бзэгур и лыкларэщ. Зэрыхабзэу, лыкларэхэм сыт щыгъуи пщы яупс, ауэ уэ

сысейм кыбыжилэнур пэжш...

Цукьарэ, зыри имыбыщлу, и луэу кызыэрэклэуэ хуар Тэтэрхъан хуилуэтэжаш.

Пщыр гупсэхуу кьедалуэщ, тлэклурэ хэгупсысыхъри, жилад:

– Тэмэму пщлад си деж укызыэрэклэллар, Цукьарэ. Сэ зэгуэр, абы щыгьуэ Къэбэрдейм сыщыпсэурт, уи хъыбар зэхэсхыгьауэ щытащ... Дэ пщэдей гьуэгу дьитехъэнущ, Таманклэ дунэтлынущ. Уи жьэгьур аргуэру щлэпхэж. Чыклэ зэуэн хуея а ахьмакыттым щхьэклэ умыгузавэ.

– Мустэфарэ абы и пыхъуэпышэхэмрэ, псом хуэмыдэу Усыб, сахуэ-зэмэ, си узыншагьэм зэран кыыхуэхъунклэ сошынэ, – кыпыгуфьыклар Цукьарэ.

– Мустэфа Тамань кыщысынур махуищ-плы дэклмэщ. Апщлондэхуклэ уэ Темрыкьуэпщым деж си зы хъыбар щэху хуэпхьу унэсыфынущ.

– Си блэгьуклэхэр зэрышхэр зыхызощлэ. Дамэ кыстеклэну кыщлэклынщ.

Тэтэрхъан Цукьарэ бгьэдыхъэри и лэр и дамэм трильхьащ. Цукьарэ кьэтэджыну хуежъат, арщхьэклэ пщым идакьым, езым зигьэщхъри, Цукьарэ игьэунэхуу и нэхэм щлэпльэурэ жилад:

– Си деж укыщыкьуэм мураду уилар уи диным сибгьэхъэныр ара-тэкьэ? Уеблэмэ уи гьащлэр хэплъхъэнклэ зэрыхъунум зыхуэбгьэхъэзыра-тэкьэ?

– А-а, – жилад Цукьарэ, – си гьащлэр щхьэгьусэм гукли псэкли хуэпэж фызым хуэдэщ, фырыфьыклар сиутлыпщынукукьым.

– Сэ, – жилад Тэтэрхъан, – уэ лъхукьуэлл-кьупщхьэщлыжым дзыхь зэрыпхуэсщым хуэдэу зэгуэрми зыгуэрим дзыхь хуэсщлауэ кысхуэ-губзыгьыжыркьым. Кьупщхьэм и мызакьуэу, цыху акьылми уемылэзэу плэрэ уэ, ы-ы?

– Си пщышхуэ, – иджы и флэщ дьэдэу жилад Цукьарэ. – Уэ уи акьылыр лэзэгьуэ лъэпкь хуэныкьуэкукьым. Мы нобэрэй махуэр сэ сыпсэхуу щыгьупщэнукукьым. Иужьрей ильэситхум кьэзгьэщлам хэтакьым нобэрэй махуэм нэхь насыпыфлэ.

– Сэри махуэ нэщхьыфлэ куэд силакьым. Нобэрэй махуэр нэхь нэщхьыфлахэм ящыщ. Си гугьэщ ныбжьэгьу нэс, ныбжьэгьу пэж кьэзгьуэтауэ.

– Нэхь щэхуу, нэхь щэхуу псалъэ, ди пщышхуэ! – Цукьарэ шына нэпцл зищлад. – Ар пщы хьэлкьым – кьупщхьэщлыж гуэрим ныбжьэгьу зыхуэпщыну!

– Уэракьэ жызылар уэри езыр цыху кызыэрыгуэклэхэм уащымыщ! – дыхьэшхаш Тэтэрхъан. – Уэ адыгэхэм я лыхьэ щаниплым уралыкьуэщ!..

* * *

Шы блыхь тесрэ лэщэ екьукли зэщлэуэздэжауэ, и кьэптал щылым афэ джанэр кыителыжу, и хьурыфэ пылэм уардэ щлэхьукьыу, Цукьарэ кавказ мзылэхэм щолэхьу. Дуней дэрэжэгьуэр илэщи, и псэм уэрэд кьреш.

Кьаффэ и уэрам зэв сабалэхэри, иджыпсту хуэдэ зэманым кьуэкукьубей зи хабзэ Ахын тенджызым зэрытетари, хьумплэцлэджыгьуэу зэщлэвэ Тамани, хъан зауэлхэр дэгуауэ зьдэс быдаплэм зыми кымылъагьуу

кызырыдэклэуэсыклари – псори блэкла луэхуш.

Къэбэрдеишхуэм и ищхэрэ-кыухьэплэ гьунапкъэхэм нэсыным зы махуэ гьуэгу кыыхуэнэжауэ араш. Цукьарэ кьуажэхэм дыхьэркъым, ауэ адыгэ лъэпкъэхэм ящыщ лэщыхьуэ, мэлыхьуэ е ваклуэлл губгьуэм шыхуэзэмэ, нобэ-пщэдей тэтэрхэр къазэрытеуэнур яжрелэ. Цукьарэ ищлэрт абыхэм ялуридза хьыбарыр пцлашхьуэм нэхьрэ нэхь псынщлэу шапсыгь, абазэ, клэмыргуйей, натхьуэдэ, бесльэней, жаней жылэхэм зэрыщызэлящлысынур.

Мыгьувэу, уеблэмэ пщыхьэщхьэ нэхь флэмыкыу, Цукьарэ нэсыфыну кыыщлэклынщ Темрыкьуэ и дээр кыыщыувыла щыплэм. Абы и кьуажэгьу гурэхэм щахуэзэнклэ, и унагьуэм и луэху зытет кыыщыжралэнклэ хьунщ. Атлэми, гурыгьу щылэ гурэхэр зэпымыууэ и псэм кыыщлогьуальхьэ, арщхьэклэ лей лъэпкъ кьэхьуну и флэщ ищыну хуейкъым. Апхуэдиз илъэс дэкла нэужь, уи адэжь хэкум и аузхэмрэ кьуршхэмрэ уалуплъэжауэ лейм улэпллэ хьурэ, флым ущымыгугьыу! Чэруану еклуэкл Кавказ кьурш тхыцлэ дзахьэхэм уардэу кыыщхьэщытщ луашхьэмахуэ. Нэхь и лъабжьэлэуэклэ щылуфэ зыщидз хьуплэ щхьуантлэщ, нэхьри укьеклуэтэхьылуэмэ – Ахын кыыщыщлэдзауэ Хьэбэз нэсу джабэ нэклу псори лэщыгьуэхэр зи ныбжь мээыжьхэм щлагьэнаш. Зэнзэныпс къабзэу сыт хуэдизыпс, сыт хуэдиз хьэклэхьуэклэрэ псэушхьэрэ, бзу зэмьылэужьыгьуэ, пхьэщхьэмыщхьэ, хушхьуэгьуэ удзу сыт хуэдиз щылэ мыбы! Аузхэм кхьужьейхэмрэ мейхэмрэ гьэгьар щапылэълэыжаклэщ. Нэхь бгышхьэхэм щолъагьу жыг кьудамэ зэгьэкьуахэм къахэщ гьуэжьыфэ-сырыхуфэ, плыжьыфэ лэпаплэхэр: ар банапцлэр, хьэцыбанэр, зейр, хьэмкьутлейр мэгьагьэри араш...

Адэжь щыналээр Цукьарэ нэхутхьэхурэ дэрэжэгьуэклэ кыылушцащи, Кьупшхьэщлыжым илъагьу псори флэгьуфлэгьуэшхуэщ: хуейхэм щыгьагьэ епэрхэри, мащлэу хур кызытеува хьэсэхэри, щхьуантлафэ лув зыщидз уафэ дыдэри Кьырым зыкли ещхькъым.

Дыгьэ кьухьэгьуэ нэблэгьауэ, кьуажэ цыкыу гуэрым пэмыжыжьэу Цукьарэ щалууащ лэщэклэ зэщлэуэзда шу гуп. Шу гупым щыщы тлур адреихэм я фашэкли лэщэкли ещхьтэкъым. «Шэч хэмылэу, а тлур урысщ», – егупсысаш Цукьарэ. Сэлам-чэламхэр зэфлэкла нэужь, Цукьарэ абыхэм елъэлуащ Темрыкьуэ деж яшэну.

– Уэ, ныбжьэгьу, Темрыкьуэ мыбы зэрыщылэр сытклэ пщлэрэ? – щлэупщлащ гупым я нэхьыжьыр.

– Уа, мыр Цукьарэ-кьупшхьэщлыжщ! – гуфлауэ кыхэклииклащ зи пэ щлагьым цы фыцлэ щабэ кьытрикьута ныбжьыщлэр. – Мыр ди кьуажэгьуш, Кьансыкьуейщ!

Адрейхэри кыыпыгуфлыкьри, Цукьарэ гьунэгьу зыкыыхуащлащ.

– Ди тхьэ, пэж дыдэу Цукьарэ мыр?

– Псэуш!

– Икли узыншэщ!

– Шы бэлыхьы тесщ!

– И лэщэр пщы лэщэм зыкли кыыкьлэрыхуркъым!

– Пэжщ, щлалэхэ, – гуапэу кьэдыхьэшхаш Цукьарэ. – Шыри лэщэри пщым ейуэ щытащ, ауэ ахэр кьупшхьэщлыжми нэхь мащлэу кьыгьэсэбэпыфынукьым.

– Мы кьуажэм уи щхьэгьусэм и дэлъху Инали щылэщ, – плащлэу хьыбар кьыригьэщлащ ныбжьыщлэхэм ящыщ зым.

– Ари хьарзынэкьэ-тлэ, – Цукьарэ и гур и бгьэм кыыщыфэну кы-

тельэдами, закъримыгъащлэу лэдэб дыдэу жэуап итыжаш, – ауэ сэ япэ щыклэ пщышхуэм сыхуэмызэу хьунукъым. Хьыбар пашцлэгъуэ кыыхуэс-хьаш...

– Наклуэ, сэ усшэнц, – жиладц гупым я нэхьыжьым.

Идарыр Щепотьев Андрей, Къансыкъуэ, тобий Чэпэлэу, уэркъ зыбжанэ и гъусэу унэ лъахъшэ зэв цыкы гуэрим и хадэм ист. Унэр мы къуажэм нэхъ щыцлэрылуэхэм ящыщ зым ейт.

Цукъарэ гуапэу ирагъэблэгъащ. Зызыгъэпщышхуэхэм абы пагагъэ гуэри кърагъэлгэгъуакъым. Езы Темрыкъуи кыызэрыгуэклт. Зеклуэ щыщылэхэм деж пщышхуэм «нэхьыклэти» «нэхьыщхьэти» жиэу зэхэгъэж ищыртэкъым, уафэ къабзэр и теплэну жеину флэфлт, «зауэлл нэсым и шхыныгъуэ» лы гъупцлар зриусыгъуэджэртэкъым.

Мустэфа зэхуишэса шуудзэм и бжыгъэм, ахэр я къалэн нэхьыщхьэм – урыс лыкылуэхэр къанэ щымылэу зэтеуклэным – щыпыхьэну палгъэм теухуа хьыбарыр Цукъарэ псори зэрызэхэсу яхуилуэтащ. Ауэ Тэтэрхьан кыыхуишцла къалэн щхьэхуэр зыщлэн хуейр Идарым и закъуэт. Мо гупыр зыщлэупцла нэгъуэщл луэхугъуэ лэджэми жэуап яритри, Цукъарэ хэкъузауэ Темрыкъуэ еплъащ. Модрейми луэхур зытетыр кыгурылуэри, Цукъарэ жыг хадэм тлэклэ кыщригъэклухьыну луишаш. Андрей хадэбгъумклэ бжы-хьым деж кыщызэтеувылахэу, Темрыкъуэ зэуэ кыыхэдыхьэшхыкылащ:

– Уэратэкъэ, Цукъарэ, зэгуэр щлэупцлауэ щытар: «Щыбышэхэм щыбышэм теухуа псалъэмакъ зэи щыдрамыгъэклуэклыр, ауэ делэхэм делэм теухуауэ сыт хуэдиз псалъэмакъ ядебгъэклуэклми щлэхьур сыт?» – жиэу?

– Къысхуэгубзыгъыжыркъым, – Цукъарэ укытэхыу и наплэхэр ирихьэхаш. – Сыщлэупцлагъэнри зыхуэлуа щылэкъым.

– Хьунц, – гушылэ хэмылгыжу жиладц пщым. – Сытыт кыызжеплэну зыхуейр?

– Псори зэхэсу Тэтэрхьан и цлэр къислуэ хьунутэкъым...

– Ыхьы-ы, – и тхьэклумэр игъэклащ Темрыкъуэ.

Ар шу миным я лэтащхьэщи, а шухэр здэклуэн хуей щыплэм ишэнуц. Апхуэдэуи абы Мустэфа чэнджэщ иритынуц къару нэхьыщхьэхэр Псыклэху гъуэгу луэмклэ ишэну – гъуэгур ягъэклэщфын папщлэ. А гъуэгум щыплэ бэлыхь илэщ (сэ абыклэ сыкъыблэклащ), мывэклэ лупщлэу тэтэрхэр къапхьэным ибубыдэфыну. Аузым кыщыдэклэ ахэр джабэ задэм кыкыларымыхьэу хьунукъым. Мис а джабэ задэм деж щалушлэн хуейщ тэтэрхэм. А къапхьэным куэд икыфын хуейкъым. Тэтэрхьан и гугъу пщымэ – ар дыдейщ. Гукли псэкли дыдейщ. Зыгуэр къэхьу хьужыкъуэмэ, хьыбарегъащлэ хуэвутгыпщыну мэлъалуэ. Езым, псори зэфлэкла иужь, и къуажэжыым кыгъээзжынуц.

– Ыхьы-ы! – Идарыр лэдакъэклэ жыг лэдийм еуаш. – Зэрыжыплэмклэ, Тэтэрхьан Мэзкуу дыгухьэным и тельхьэщ...

– И тельхьэщ.

– Урысыпщ Андрей къеджэн хуейщ. Ари луэхум щыгъуазэ хьунуц, хьун къудей мыхьуу, щыгъуэзэн хуейщ.

– Урысхэри дэ тщыгъуу зэуэну?

– Уэ уи гугъар сыт?

– Жыплэнурамэ, ар тэмэмц, – хэгупсысыхьауэ жэуап къитащ Цукъарэ.

Темрыкъуэ дыхьэшхаш. Ауэ щлэдыхьэшхам и щхьэусыгъуэр жимылэу,

Къупщхьэщлыжым еупщлащ:

– Уэ, дауи, зэ уи унэ узэрынэсыжыным ухуоплащлэ, аракъэ? Унагъуэм узэрыпэлэщлэрэ, гъэру узэраыгърэ илъэс дапщэ хъуа? Сэ зэрызэхэсхамклэ, уи щхьэгъусэр нобэр къыздэсым къыппоплъэри щысщ, уи унагъуэм я флэщ мэхуэ зэ мыхъуми зэ уазэрыхыхъэжынур.

– Тхьэразэ къыпхухуэ, ди пщышхуэ, сэр щхьэклэ узэрыгузавэм папщлэ. Ауэ мы хъунщлаклэуэ къежбахэм зы унафэ гуэр ягъуэтыху, сэ сы-вигыусэнущ.

– Ауэ зауэм ухыхьэу пхуэздэнукъым...

– Ди пщышхуэ...

– Уэ а уи щхьэмрэ уи акъылымрэ тхьэм къуштитар таж щхьэры-птлэгъэну, уи лэхэр къуштитар сэшхуэ ягъэбзэну аракъым. Зыпхъунщлэну ухуежъэнщи, гъушлэ клапсэклэ гъуэмылашэгум урезгъэпхынщ икли зауэр иухыху укыкклэрезгъэгъэклынкъым.

– Уэ, пщы Темрыкъуэ, езыр сыт щыгъуи зэхуэм и курыкупсэм, и гуащлаплэм ущылэщ. Атлэми уэ удипщышхуэщ! Уэри уи щхьэм ухуэса-къыжын хуейт!

Темрыкъуэ аргуэру къэдыхьэшхаш:

– Сэ си луэхур нэгъуэщлэщ. Сэ зауэм сыхэмыту хъунукъым. Сэ лъэныкыуэклэ сыувыжу, адреихэм зауэм фылухьэ зэражеслэнур дауэ? Хьэуэ, ар хъунукъым. Сэ езым шапхьэ згъэлъэгъуэн хуейщ. Зи Хэку зы-хъумэжыр лыхъужуэ щымыту хъунукъым, лыхъужыгъэ щыбгъэлъэ-гъуэфынури зауэр аращ. Ауэ, пэж жыслэнщи, си жагъуэкъым сэшхуэ гъэбзэнри шабзэшэ утыпщынри.

– Кыызгуролуэ...

– Наклуэ, жьэгумклэ дыклуэнщ, лы жьэм и мэр къыслурыуащ. Нобэ уэ сэ узихьэщлэщ.

– Уэ, ди пщышхуэ, адреихэм уазэремышхьыр сощлэ. Ауэ къезэ-гъыу плэрэ къазыщхъуэжыым кърухэм заригъэщхуэ абыхэм я сатырым защыкклэрищлэм деж?

– Умыгузавэ. Кърухэми я сэбэп абы къыхэклынщ. Уэри адреи псо-ми уарещхькъым. Нэгъуэщлэ зы щхьэусыгъуи дилэщ дэ, дэ тлур нэхъри гъунэгъу дызэхуищлу. – Темрыкъуэ хьэлъэу хэщэтыклащ. – Уи щлалэри си щлалэри бгы лъагэм къинауэ исхэщ. Уэсыр къыгуэури... Ауэ лейклэ сыгугъэну сыхуейкъым. Зыкъомрэ дэхэмэ, къыккыжынщ. Урыситли ящлыгъуэ а гупым. Къетыкъуэпщ нэхьыщлэри. Си унэкъуэщ щлалэри...

Хьыбарыр жагъуэу и щхьэм къеуами, Цукъарэ гу зыльригъэтакъым:

– Пэжщ, нэхьыфлым щыгугъын хуейщ...

Жэщыбг флэклауэщ Цукъарэрэ Иналрэ щызэрылъагъуфар. Инал къыжралаклэу ищлэрт и псэм хэльым химыхыну илъагъуэ и малхьэм къы-зэригъээжари, тепылэ имылэжу жыг хадэбгъухэр къызэхиклухьырт.

Тлур уэршэрым, псалъэмакъым дихьэхри, гу лъамытэурэ нэху-щаш. Жеину зэман ягъуэтакъым. Пщэдджыжыым жыуэ Темрыкъуэ уна-фэ ищлащ шыхэм уанэ тралхьэну. Псыккэху псы цыккым нэс махуэрэ ныкхуэрэ гъуэгуанэ дэлъщ, ауэ Идарым мурад ищлат ныжэбэ абы и лүфэ задэхэм и лъэр нихусыну. Гъуэмылашэхэр нэхь иужылуэклэ, етуанэ ма-хуэм шэджагъуэм ирихьэллэу, къалъэщлыхьэжынщ.

Апхуэдэуи ящлащ. Мазэ къыщлэклыгъуэм ирихьэллэу аузым дыхьа-хэщ. Дыгъэр къыщыщлэклым Темрыкъуэрэ урысыпщ Андрейрэ щыплэр къызэхапльыхуэ щытт.

Ауз адрыщлымклэ, зы верстрэ ныкьюэклэ япэжыжьэну, аузым и бгьуаплэ дыдэм деж псым кыыхуэклэуэ кьехыплэ задэ илэщ. Абдежым кыыщыщлэдзэ псы лүфэм кьеуалэ гьуэгуми. Псыр цыклуш, лэгуапэ зыбжанэу зэклэщож. И лүфэхэр задэщ, нэпкьхэм сажнипщл нэблагьэ я льяагагынуш. Езы псыхьуэр бгьуэкьыми, шабзэшэр адреи лүфэм тыншу нэсынуш.

– Хьэщлэ дызэмыджэхэм мыбдеж дащылушлэнш, – жилаш Темрыкьюэ. – Мы шытхым клуэрыклуэм тету укьыдэклыфынукьым. Гьуэгуи зэбгьу-рыту шууипл нэхьыбэ техуэнукьым, ахэри лэбакьюэклэрэ, хуэму флэкл кьэклуэфынукьым. Гухэр кыыщлэрылэурэ кьыдашын хуей хьунуш.

– Си гугьэмклэ, абыхэм япэ щыкклэ плэуаклюэ-дэуаклюэ гуп кьаутыпщынш, – кьэпсэлъаш Щепотьевыр. – Апхуэдэу занщлэу щхьэхьу кьапхьэным кьихьэнкьым.

– Пэжш, – арэзы техьуаш Темрыкьюэ. – Дэ псы лүфэм пылудза мо мээ цыклуи зыхэдгьэпщклуэнщи, ди пэр кыыщлэдмышииклыу дыщлэсынш. Мустэфа хьэкьыу пхрекл абы мыбдеж зыри кьызэрыщыпэмыплээр.

– Дэ ди плэаклюэ-дэуаклюэхэр кыыщыувылэнур дэнэ деж?

– Дэ апхуэдэ дилэнукьым. Щлалэ лэчлэчищэм нэблагьэм джа-бэм ираутыпщхьэхьыну мывэхэр ягьэхьэзыр. Абдежыр мывэ хьэдзэжь защлэщи, зы мывэшхуэ ебутыпщхьэхмэ, бгы кьыгуэуам хуэдэу лэджи здрихьэхьэнуш. Щлалэ ахьырзэманищэм абы щачлэфыну жыхуэплэм ущлэмыупщлэ! Тэтэр шуудзэм и клэр аузым кьызэрыдыхьэу дэ кьызэхэт-хынуш мывэ кьеухам и гьуахьуэ макьыр.

– Мис итланэ абыхэм уатеуэну игьуэ дыдэщ! – плейтейуэ жилаш Щепотьевым.

– Пэжш, игьуэ дыдэщ. Ди теуэгьуэм и плалээр кьызэрысамкли хьы-бар дэзыгьэщлэнур пщлэнтлэпсрэ лыкклэ гьэнщла ди адэжь щыгур аращ! – хэлэтыклауэ жилаш Идарым. – «Хьэщлэхэр» мы «куэбжэмклэ» кьытхуе-благьэмэ, нэгьуэщл дыхуейкьым...

* * *

Тэтэрхэм Псыклэхуклэ яунэтлауэ жыджэру, флэщхьуныгьэ яхэлъу, лы-мэ кьызыщлхьа хьэклэхьуэклэуэ кьызэрызэщлэгьэпльахэу зэрехь. Мы зы-дежьа хьунщлэм хэклуэдэнклэ хьуну зыми и пщыхьэплэ кьыхэхуэркьым. Дэтхэнэ зыри зэгупсысыр мы зеклуэм кьыщылэрыхьэну кьуентхьышхуэр аращ. Я жыпхэр кьуауэ Кьрым зэрагьэзэжынур я гурыфлыгьуэщ. Адыгэ лэщэм, шолэхьухэмрэ хуарэхэмрэ, Тамань, Кьаффэ, Бахьшысэрей я гьэр шаплэ бэээрхэм щызеклюэ уасэхэм топсэлъыхь. Ефэ-ешхэу кьапэщылыыр, гьэр кьащлыну тхьэлухудхэмклэ я нэгу зэрызрагьэуужьынур нэрылэагьум хуэдэу кьызыфлагьэщл.

Зыми шэч кьытрихьэркьым лүэхур кьазэрехьулэнум. Езыхэми ящлэж хьунщлэныр ахэр кьызыхуигьэщла, зэрыпсэу лэнатлэу зэрыщы-тыр. А зы лэжыгьэ закьуэрщ лэжыгьэу мы дунейм щызеклуэм абы-хэм зыхащлыкыр. А лэжыгьэр – зэуэн, уклын, лей ехын, хьунщлэн – икьуклэ кьезэгь, узытемыуклытыхьыжын лэжыгьэщ. Алыхьым адреи щыналгьэхэмрэ лэпкьэхэмрэ кьыщлигьэщлар а щыналгьэхэр убыдын, а лэпкьэхэр пщыллыплэм ирагьэуэвэн, абыхэм кьагьэкла гьавэмклэ езыхэм

я гуэнхэр якъун щхьэкIэкъэ!

Темрыкъуэ псы Iуфэм нэсри махуитI дэклауэ, а псы Iуфэ дыдэм Мустэфаи къэсащ.

Шэджагъуэ нэблэгъати, Мустэфа унафэ ищIащ къэувыIуэ загъэпсэхуну, нэмэз ящIыну. Езы Мустэфаи и шэтырым нэмэз щищIа нэужь, Усыб къриджаш. Усыб псынщIэу къэсащ. Усыб хьэжы пыIэ удзыфэ щхьэрыгът, и жьакIэ лар бгъегум теуэрт. СыткIэ пщIэжынт абы зэгуэрым сондэджэр щыгъын щыгъауэ!

Мустэфа арэзыуэ хэгурымыкIащ:

– Еплъыт абы и нэклужьым! Молэуэ къалъхуа фIэкI пщIэнкъым. Плъагъуркъэ, зэуэ Iэдэбыгъэрэ гуапагъэрэ зэрызытригъэуэфар! Хьэлвэмрэ бжыныхумрэ зэхэшыпсыхъащ.

– Псори зэлъэIуу зыми емылъэIуж Алыхь лъаплэм и цIэкIэ сыт хуэдэ Iуэхури злэжыныу сыхьэзырщ! – Усыб жыIэдалуэу зигъэщхъащ.

– «Псори зэлъэIуу зыми емылъэIуж», – къытригъээжаш Усыб и псалъэхэм Мустэфа. – Ар хьарзынэщ. Иджы мыдэ къэдалуэ, – Мустэфа и макъым щэху дыдэ зригъэщIащ, – мы къалэным упэлъэщрэ – узэрыщымыгугъауэ жьжэ удэкIуеинуш, упэмылъэщрэ – тезыр хьэлъэ, игъащIэкIэ уи пщIыхьэплэ къыхэмыхуэн тезыр пхьынуш. Уи гъусэу нежъэнур цIыхуитI къудейщ, ауэ уи унафэм шу щитI цIэтынуш, ахэр фи ужьым иту нэклуэнуш. Уи гъусэну цIыхуитIым Iуэхур зытетыр къагурыдгъэIуакIэщ. Фыздэклуэм фыщынэблэгъам деж, шу гупым мээгуэрым зыхебгъэгэпщIкIуэнщ – абы зыщигъэпщIкIунур уэ езым къэбгъуэтыжынщ – итIанэ, уэ хьыбар къызэребгъащIэу, псынщIэу ныплъэлэсын хуэдэу. Уэ мы щыIпIэхэм уи щыпэ щызэхэзекIуэкъым, Iэджэрэ къыщыбущыхъащи, нэхь тэмэм зэрыхъунур уэ пщIэжынщ. Шухэм загъэпщIкIуа нэужь, уэ адыгэ къуажэхэр къызэхэбокIухь, адыгэхэм ислъам диныр хьэкъ ящыпщIын мурадкIэ муслъымэныгъэм уахутопсэлъыхь. Ауэ уэ уи къалэныр Темрыкъуэупщым и унагъуэм зыщигъэпщIкIур къэпхутэнырщ. Сэ хьыбар къызэрызагъэщIамкIэ, Темрыкъуэ и унагъуэр я деж щыIэкъым, зыгуэрым деж щохьэщIэ, ауэ зи хьэщIэр ябзыщI. ГурыIуэгъуэр зыщ: ар къуажэ гъунэгъухэм ящыщ зым щыIэщ.

– А хьыбарыр къыIэрызыгъэхьар Къетыкъуэ ПщыIэпщэкъуэ? – щIэупщIащ Усыб.

– Уэ псори умыщIэну Iэмал имыIуэ щыткъым! – Мустэфа губжъауэ и дзэхэр зэригъэщхъащ. – Уэ уи къалэныр къыбжалэм щыму уедэIуэнырщ. Темрыкъуэ и бынхэр сэ си IэмыщIэм кыххутэн хуейщ. КъыбгурыIуа? Унагъуэр здэщыIэр къызэрыпхутэу, уи шу щитIым хьыбар егъащIи, къуажэр зэхэкътэ, гъэс, и лъапсэм псы игъэжыхьыж, ауэ Темрыкъуэ и бынхэр псэуэ икIи псынщIэу Тамань къысхуэгъэс. ЗэкIэ Тамань... КъыбгурыIуа?

– КъызгурыIуащ, зиусхьэн! Си гъащIэр щIэстамэ, пщэрылхь къысхуэпщIар зэфIэзгъэкIынщ. Яалыхь, къыддэлэпыкъу!

– ИджыпступцIэ гъуэгу утехьэнуш. Ауэ адрыщIымкIэ псы Iуфэ нэпкъым фыдэклэ нэужь, мэкъу Iэмбатэ къафщити, мафIэ щIэвдзэ – ар а щыIпIэм адыгэхэм я дзэ гуп е хьунщIакIуэ гуэрхэр зэрыщымыIэм и хьыбарегъащIэу аращи, псори тэмэммэ, адэклэ фи гъуэгу пыфщэ. МафIэкIэ хьыбар къыIэрыгъэхьа нэужь, дэри зитчынуш.

– О Алыхь! Сыту губзыгъэIуэу зэпэпщэча псори!

– Къэгъанэ иджы! Мыр сыт, молэ дыдэ ухъуауэ ара?! Уи бзэгупэм

Алыхьыр теклыркъым...

Мустэфа зыкъомрэ кlэлъыплъаш Усыб и шу гупыр псы лүфэм лүту ищхээрэкlэ зэрехым, псы адрышкlэ джабэм зэрыдэкlым. Шууитl япэ ищри шытхым дэкlаш. А тlум мыдрейхэр якlэлъежьаш. Мес мафlэ зыщlадза мэкъум и лүгъуэри. Дыгъэ бзийм мафlэ бзийр хоклуадэ, ауэ лүгъуэр лүпщлү холъагъукl. Усыб и шухэр псы лүфэ нэкъ лъагэхэм псынщlэу ягъэпщкlуаш.

Мустэфа дыгъуасэ Тэтэрхъан нэгъуэщl гъуэгукlэ, тэтэрхэр зэресэжауэ игъашlэ лъандэрэ Къэбэрдейм зэрытеуэ гъуэгумкlэ, иутlыпщаш. Абы и шу миныр тэтэрыдзэм и дзэ нэхъыщхьэр арауэ къащрехъу адыгэхэм. Езы Мустэфа Псыкlэху адрышl мащlэу зыщилэжьэнщи, и шу минибгъумкlэ Темрыкъуэ и щlыбымкlэ къыдыхьэнщи, теуэнщ, къашыргъэм ичэтхъа тхьэрыкъуэм нэхьрэ нэхь лейуэ ичэтхьэнщ. Ауэ абы и пэкlэ Темрыкъуэрэ Тэтэрхъанрэ зэпэщlэувэу зэзэуэн хуейщ. Хьарзынэ хьунут, а тlур фlыуэ зэрыудыныщlэрэ къарууншэ зэрыщlамэ. Итlанэ Мустэфа и мурадхэр нэхь тыншу къехьулэнут. Тэтэрхъан зыми щремыгугъ, кхьуэр уафэмкlэ дэплъейфыну зэрыщымыгугъыным хуэдэу...

И шэтырыр зэщlакъуэжу гъуэгу теувэжынхэу Мустэфа унафэ зэрищlү, ихьурегъыр къызэрызэщlлэташ, зэщlэгъуэгъуаш, зэщlэхъеящи, цlыхушхуэ щыпэкlү бзээрү, сабэ гуэрэныр къащхьэщытщ. Мустэфа гуащlэу къылурыуаш пщlэнтlэпсымэр, ерыскъы ныкъуэшх зэхэфыхьыж-хэмрэ шывеймрэ я мэ гуащlэр, а «мэ зэмыфэгъухэм» нэгъуэщl зыи къа-хыхьэжат. Ар къыщылурыуэм, уланышхуэм и пэр зэригъальэри игукlэ жиlаш: «lэщым нэхьрэ нэхь лейхэщ! lуэху яlэмэ, тlэкlү lүкlүэт хьунухэ-тэкъэ?!»

Дзэ нэхъыщхьэм и пэ иту шу щитху хуэдиз кlүэрт. Абыхэм я ужь итщ Мустэфарэ уланышхуэм и хьумакlүэхэмрэ. Мустэфа и ужьым иту макlүэ дзэ нэхъыщхьэр. Псоми я кlашэщ хьэпшып зэмылlэужьыгъуэхэр, гъуэмыл-лэр зэрыль гухэр. Япэ шуудзэ минхэр адрышl лүфэм нэмысу гухэр аузым дыхьэфынукъым.

Джабэ дэкlыплэм и лъапэ дьдэм нэса япэ шу щитхум кlапсэльэрышэу джабэ задэм зыщаукъуэдия къудейуэ, уафэгъуагъуэ макъ зэрылълъыш-хуэ къэлуаш. Ауэ уафэр щыгъуагъуэр уэгумкlэтэкъым, атlэ а уафэгъуа-гъуэр мы гуэныхлы щlылэм икlыу уэгумкlэ дэкlүейрт.

Мустэфа зэуэ шыр къыжьэдикъуаш. Абы иджыри ищlэркъым къэ-хьуар, ауэ и lэпкълъэпкъым зы шынагъуэ гуэр, псэр зэщlэзыгъэдие шы-нагъуэ зыхищlаш...

* * *

Гъуэгур зэрылуащlэну мывэр зыгъэхьэзырхэм Цукъари яхэтщ. Къупщхьэщlыжыр тэтэр къупщхьэхэр икътэнү щамыгъакlүэкlэ, гушылэрт ар, Къупщхьэщlыж ахэр къызэрикlүэтыжыну гъуэгур яхузэтрикътэнщ.

Адрейхэм я гъусэу Цукъари мывэ хьэлъэхэр бжэпэм къыщхьэ-щихьэрт, къригъэжалlэрт. Щыхупlэ нэзым щхьэщыт мывэ абрагъуэ зытlушым щlалэ lэчлэзхэм пхэз хьурей гъумыщlэхэр кlэщlагъэльдэри еlэурэ фlыуэ ягъэхъеяти, иджы еlунщlын фlэкl хуеижтэкъым. Мывэу зы-хуеинум нэхьрэ нэхьыбэ къагъэхьэзыраш.

Тэтэрхэр аузым къыдыхьэн щаухыным яхуэмышэчыжу пэплъэхэрт: я

лэжыгъэм кърклуэнур ялгагъужыну хуейти, тепылэжхэртэкъым. Иклэм-иклэжым иужьрей шуудзэ гупыр къуэм къыдыхъэри япэ гъуэмылашэ гухэри къыкъуэклаш.

Мис иджыщ!

Иджы замыгъэпщклужу, зыгуэрэм зэхихынкли мышынэжхэу, макъ зэдзуклэ зэдежъури, адыгэ щлалэжхэр луэхум пэрыхъащ. Мывэ абрагъуэхэр хъэмклэу джабэ задэм йоджэрээх, здежэхым мывэшхуэуи мывэ цыклууи пщы бжыгъэхэр здащтэу, тхьэклумэлупсыр изыч макъ шынагъуэ ягъэлурэ сабэ лувыр пшэ гуэрэну къалэту.

Цыхуищ зэтеувамэ, лъэлэсын-лъэмылэсыну зы наплэзыплэм гъуэгур луищлами, мывэ зэхуахъэсам и зэхуэдитлыр иджыри ирадзыхатэкъым.

Сабэр тысыжатэкъым, уафэгуагъуэ макъри ужыхатэкъым, улэгъэхэм я гыз, клий макъхэр, шыхэм я щыщ макъыр къыщылуам – гу зыбжанэ мывэ ехуэхахэм пэщлэхуэри, щхьэл мывэ абрагъуэм дэхуа пфлэщыну, зэхихъэжат.

Зи нэклум улэгъэжыр къытещ, «мывэедзыххэм» я лэтащхэ уэркъ хэклуэтам дуней гүфлэгъуэ илэт.

– Ахъа-а! Фигу ирихъакъэ? Зэ фымыплащлэ, иджыри нэклуэнуш! – дыхъэшхырт ар.

Цукъарэ уэркъым бгъэдыхъащ:

– Мы мывэ къэнам и гугъуэ зэклэ дывмыгъэщл. Сыту жыплэмэ, тлэклэ дэклэмэ, тэтэрхэр иклуэтыжыну хуежъэнуш. Мо мывэ блыным ахэр лъэсу щхъэдэхыфынуш, ауэ шыхэр къагъэнэн хуей хъунуш. Атлэ, щылуанэм къипщ дзыгъуэшхуэу ахэр мывэ блыным дэпщя нэужь, мыдрей мывэ къэнар едүтыпщхъхынщ.

Уэркъыр арэзы хъуащ. Тэтэрхэр къыщиклуэтыжыным пэплэу иныкъуэр мыбдеж къэнащ, адрейхэр, Цукъари яхэту, зауэр щеклуэклымклэ клуащ.

Псы луфэ нэпкъ лъагэм щеклуэклым зауэклэ уеджи хъунутэкъым. Кърымхэм джабэ задэр яуфэбгъуу мывэ еджэрээххэм я макъри къыщылуам, адыгэхэм я шабзэшэхэр тэтэрхэм траклүтэу щладзащ. Шабзэшэхэм цыгъуузы жьэу къызэдэпсэльащ урыс фоч щитлри. Зы наплэзыплэм джабэ удз щхуантлэри, а удзым къыхэнэлукл лъагъуэ бгъуэ цыклуэхэри хъэжэпхъажэ хъуа цыхуэ зэрызехъэхэм я лъабжэм щлэклуэдащ. Хъэдэ куэдыклейм яхэлъ улэгъэхэр мэгыз, шы джэлахэр йольэкъуауэ, псэхэм ящлэнур ямыщлэжу адэ-мыдэклэ задз.

Зэрымыгугъауэ луэхур къыщыщидзым, Мустэфа аргуэру зы шууищэ зауэм хиутыпщхъащ. Ар хэклыплэншэу къылъэщлэзэрехъа гузэвэгъуэм иригъэлэжъа луэхут. Хэклыплэншагъэм къыпщигъээзэрехъа гузэвэгъуэм уимыгъэщлэн щылэ!

Япэ ита шухэр, къарууэ ялэр ирахъэллэри, дауэрэ ямыщлами, щыгум нэсащ, арщхъэклэ я нэси я хэклуади зы хъуащ. Мыдэклэ джабэм клэрытхэм аргуэрыжъу шабзэшэхэмрэ фочышэхэмрэ къателгальэу щидзэжащ.

Шабзауэхэр псы луфэ нэпкъым и кыхъагъклэ деклуэклыу еувэклати, тэтэрыдзэм и дэтхэнэ клапэми нэщэнэхэр тыншу къыщагъуэтырт. Кърымхэр япэхунклэ хущлэкъуащ зыкъыпэщлэсэнү. Ауэ ахэр зэрыхуа щытыклэр гугъут: и лъабжэмклэ укыщлэту ищхъэмклэ удэуклыныр тынштэкъым, атлэми емынэм ихын адыгэхэм мывэ къуагъхэм зыкъуагъэпщклуати, здебгъэпщэнтури зэбгъэпщэнтури къэхутэгъуейт.

Мустэфа иклуэтыжын мурад ищлагъэнуш: джабашхэм укъеплэхым, хуиту уолъагъуэ къызэрыгуэклэ зауэллэхэм нэхърэ куэдклэ нэхъыфлу

зэщыхуэпыкла шу гупышхуэм, шы кьарэ бэлыхьхэм тесхэм, льягьуэм тетхэр зэбгратхьуурэ псышхьэмклэ зэрыдрагьэзеяр.

– Хьэуэ, Андрей, синодэлэуэн хуеякьым, – нэщхьыцэу жиладц Темрыкьуэ. – Шу щидц е щиплэ нэхь мыхьуми шытхым нэс кьыдэдгьэклэын хуеящ, армыхьумэ, мыра зауэ жыхуалэр? Апхуэдэ зауэклэ щыхьы кьыпхуэхьын?

– Хьэуэ, фыуэ тьягьу пщышхуэ, – цабэу, ауэ Идарым жиламклэ мыарэзыуэ кьыпидзыжащ Щепотьевым. – Щыхьыр зыхэлъыр уи щынальэри пхьумэжу уи цыхухэри кьебгьэлынырщ. Бжыгьэклэ кьапштэмэ, дэ абыхэм нэхьрэ хуэдиплэклэ дынэхь мащлэщ. Зауэ иджыри щылануш. Иджыри лыы жэнуш... Еплъыт, ягьэклэрэхьуэжащ. Зым и гущылым зыр иувэжрэ зэрыптыгьужу йоклуэтхэр.

– Мис иджы сэ зыми сызэтрифьгьэжыфынкьым! – кьыхэгьуоклащ Темрыкьуэ. – Ей! Хэт зауэлы зильытэжрэ? – и шым елгьэдэкауэри джабэ нэклум щхьэхьу ириукьуэдиешащ.

Зауэлы зызымылгытэжыр хэтыт?!

Гьуэгьу зэвыр зыкуда хьэдэхэм ерагьыу пхыкьри, шу мин хуэдиз псыхьуэм дыхьащ. Ауэ шу минри куэдылуэт. А миным и фыхьэ щанэр арат тэмэму зызыгьээфьыр, лэщэр зыгьэбзэфьыр, мыдрейхэм мо щыплэ лэзэвлгьээвым зыгьээплэ цагьуэтыртэкьым. Идарымрэ Щепотьевымрэ япэ сатырым хэту мэзауэ. Тэтэрхэм ерууэ зыкьыпэщлэсэ, зыкьыпэщлэсэми, йоклуэт. Иклэм-иклэжым ахэр зыми кьыхуэмыгьэдэлэуж цыху гуп зэрызехьэ хьури, мывэ блыным дэпцу щладзащ. Абдежым аргуэру кьэлэуащ нэпкьым кьехуэх мывэхэм я гьуагьуэ макьыр, аргуэру аузыр кий, гыз макьхэм якудащ. Мывэм гьуэгур луищлэм и мызакьуэу, псыри луищлати, мывэ блыным кьыпэпкьухь зэрыхьуну щыплэбгьуэ тлэклумклэ кьыдэуэха псы уэрыр Мустэфа и шыбгым кьыщлэуэрт. Уланышхуэмрэ абы и хьумакуэ зыбжанэрэ, дауэ ямышлэми, ныбгьуэхьэшым икыфащ. Дзэм и нэхьыбаплэр кьызэрэбгьэлыфын щылэтэжым. Гьуэгур луыщлэ мывэ зэтэлым иракьузыла тэтэрхэр адыгэхэм кьазэрыпэщлэтым нэхьрэ нэхьыбэу езыхэр зэрыптыгьырт, мо зэхэзрыхьа кьомым шууеиншэу кьэна шы уанэгьу нэщлхэр кьахэпшэхьуэжати, зыри пхузэхьужынутэжым. А псом ищылуужклэ, джабэ щыгум кьытетхэм я шабзэхэмрэ фочхэмрэ увылэгьуэ ялэжым.

«Хьунщлэм» хэта тэтэрхэм ящыцу мыдрей луфэм кьэсыжыфар я фыхьэ тхуанэр аращ, ари лээсу, шыхэр яфлэклуэдауэ. Адыгэхэм укыгьэрэ улэгьэ хьэлгьэу зыбгьупщлэ нэхьыбэ яхэщлакьым. Улэгьэ тлэклу игьуэтащ – и нэклур мащлэу шабзэшэм ириупщлэщ – Темрыкьуи. А улэгьэм псом нэхьрэ нэхь иригушхуэу фэ тетт Идарым: сыт хуэдэу щымытами, зауэм зэрыхэтэр нэрылгьагьуш, псэзэпылхьэплэм зэритар, зэрызэуар лупщлэщ.

Псэууэ кьела тэтэрхэм гьуэмылашэ шыхэр кьыщлатыкьлэщ, гухэр кьагьанэри, езыхэр щлэпхьуэжащ.

Идарым и гугьащ абыхэм яклэлыпхьэрыну, арщхьэклэ, егупсысыжри, Тэтэрхьанрэ абы и шу минымрэ я луэху зытет, ахэр здынэсар зригьащлэм нэхь флэтэмэри, щлэгьуэжащ.

Уланышхуэм и нэхь лупэфлэгьухэм щыщ зы гьэр кьащлати, абы кьажриладц: Тэтэрхьан нэгьуэщлэ гьуэгукьлэ яутыпщащ. Апхуэдэу кьыщыщлэклэым, Темрыкьуэ Кьэбэрдеишхуэм и гьунапкьэхэмклэ кьиунэтыгьыну триухуащ. Апхуэдэуи пщышхуэм щыгьупщатэжым я гугьу ямышлу благьэкла шу щитыр. Сыт ахэр кьэмыувылуэ щылуэцлэрыклар? Дэнэ здэклуэхэр? Щлэклуэхэри сыт?

Тобий Чэпэлэу и къуажэм удэзышэ гъуэгум пэмыжыжэу къуэ шэу гуэрым и хъунщлэклэу гупыр щигъэпщклури, Усыб и шу гъуситлыр щыгыгуу Къансыкъуейклэ иунэтлащ. Гъуэгур фыгуэ зыцфыху Усыб и мурадт пщыхъэшхъэхуэклуэу къуажэм нэсыну, къуажэбгъум щыт унэхэм ящыц зым еклуаллэу нэху къыщрагъэклэну елъэлуну. Къацфыхужынклэ шынэркъым. Жъаклэмрэ щыгынымрэ тэтэрым и теплъэм фыгуэ зрагъэхуэжат. И зеклуэклэмрэ и макъымрэ зегъэхуэжыныр Усыб дежклэ зыми щыщтэкъым.

Усыб псэкли гукли зыхещлэ и мурадыр Къансыкъуейм къыщехуэлэну. И пщэ къралъхъар имыгъээщлэныр лэныгъэм хуэдэщ.

А пщыхъэшхъэ дэдэм налуэ къэхуаш Усыб и гум къызэрымыгъэпцлар.

Мафлэр щыжэражэ жэгуем пэрысу Усыб джэд гъэвагъашцэр ирегъэмэрэклэу. И гъуситлыр блыным клэрыт тетлысхъэплэ клыхъым щетлысэхаш. Абыхэм я пашхъэм лэнэ лъакъуищыр итщ. Унагъуэм и тхэмадэр зи ныбжьыр хэклэуэта лъхукъуэлт, ауэ иджыри жант, лъэрызехъэт, зи щалэгъуэу и нэхэр къилыдыкырт. Тхэмадэм и щхъэр игъэклэрахуэри жиаш:

– Атлэ, молэ, зэрыжыплэмклэ, джаур псори, ы-ы, Алыхъыр зи флэщ мыхъухэр жыхъэнмэм клэуэнущ.

– Клэуэнущ, клэуэнурэ, къыхэклэ ямылэу жыхъэнмэ мафлэм хэсынущ, – зигъэгубзыгъэу жэуап итащ Усыб. Тэтэрым адыгэбзэр мыбздаджэу ищлэрт, ауэ зээмызэ и псалъэгъум елъэлурт и псалъэхэр зэклэлъымыгъэплэщлэну.

– Ар дауэ къыхэклэ имылэу мафлэм узэрэхэсынур? – игъэщлагуэрт унагъуэр зейм. – Дауэ щымытами, мафлэр мафлэщ. Сахуэ флэклэ къыпхымынэу исынурэ ежэжынущ. Къызгурылуэркъым...

– Итлэнэ къыбгурылуэнщ... Къысхуэгъэгъу, шейтаныр си бзэгупэм къелауэ аращ. Жыслэну сызыхуейр итлэнэ ныпхуэслэуэтэнщ... Алыхъым елъэлун хуейщ. Махуэ къэс, сыхъэт къэс. Алыхъым щышынэр жыхъэнмэм клэуэнукъым, Алыхъым щышынэм жэнэтыр унаплэ хуэхъуэнущ. Аращи, Алыхъым елъэлун, елъэлун хуейщ, махуэ къэс, сыхъэт къэс.

– Ди деж зэрыщыжалэмклэ, тхэ уелъэлунри, залымыгъэклэ тхэу агъэлэуэнри тлури зыщ – тлэми къарыкышхуэ щылэкъым.

– Щоуэхэр, – къыфлэмылуэху-къыфлэмылуэхуу жэуап итащ Усыб. Ар ешат, жейм ихъырт.

– Хъэуэ, ллахэм я хэщлэплэу жыхуалэм псори щынэхъ тыншу къыщлэклэнущ. Абы псэхуэм я ныбжьым къыщеклухъ. Ахэр плыщлэркъым, пщлэнтлэркъым, гуфлэркъым, нэщхъейкъым, ауэ икыуклэ зэшхуэ къыщлэклэнущ, – лыжьыр хэщэткылащ. – Джаурхэм я сабийхэри жыхъэнмэм клэуэрэ?

– Я сабийхэри маклуэ, – хушхъаш Усыб.

– Ар дауэ? Лажыи хъати зымылэ си къуэрылхури, ди Сибэкъуэпщым и къуэхэри, Темрыкъуэ ипхуэ тхэлухуд цыклури – ахэри жыхъэнмэм клэуэнуи?

– Уэ дэнэ щыпщлэрэ ар тхэлухудрэ мытхэлухудрэ? – Усыб и тхэклумэр игъэклэщ. – Плъэгъуа?

– Псоми ялъэгъуаш ар, си закъуэкъым. И анэм щыгыгуу Сибэкъуэхэ я деж зэрыщыхъэшлэрэ нобэ махуищ мэхуэ. Пэжу, сэ сщлэркъым...

– Сыт умыщлэр?

– Идархэ муслъымэн диним ихьарэ имыхьарэ сцлэркъым.
 – А-а-а! Ар гэщлэгьуэнц. Икьуклэ гэщлэгьуэнц, – жилэри, Усыб аргуу хушхьаш, ауэ иджы абы хушхьэ нэпцлэ зишлэуэ арат.

– Узгэпсалъээрэ уезгэшащ, хьэщлэ. Уэ гьуэгу утеташ. Зыбгэпсэхун хуейщ. Сэри сыщлэклыжынщ, уэ зыгэпсэху. Псори пхуагэхьэзыращ.

Лыжьыр зэрыщлэклыжу, Усыб и гьуситлым я зым зыхуигьэзащ:

– Пщэдджыжь нэху мыщу ежы, дыдейхэм хьыбар егьащлэ. Пщы-хьэщхьэм ирихьэллэу абыхэм я деж унэсынущ. Кьыклэлъыклуэ пщэдджы-жыым клыфлээхэту мыбы фыкьэсын хуейщ. Фыкьызырысу, сэ нэщэнэ гуэрхэмклэ зыкьывэзгьэщлэным фыпэмыплэу, занщлэу щлэвдзэ. Унэхэр вгьэс, кьыфпэувыр фукл. Сэ пщым и унэм пэмыжыжьэу сыщытынущ. Ан-вар сыкьрегьуэт. Псори тэмэму кьыбгурылуа? Кьызжилакьым жумылэж, си унафэм зыгуэрклэ утебэкьуклынщи, зэшээплэр кьыпхуэзгьэклэуэнщ...

Мис аращ «и насыпыр кьеклэрэхьуэклэщ» жыхуалэр! Иджы Усыб и лэбжьани, лэбжьани, дзапэфлани флигьэнэнщ, ауэ и лэмыщлэм кьихьэу хуежыа насыпыр зылэщлигьэклынкъым.

Усыб мыжеифу, зэ зы джабэмклэ, зэм адреимклэ зигьазу куэдрэ хэлъащ. Иклэм-иклэжым лурихри пщыхьэплэ ильэгьуащ: езы Долэт-Джэрий и лэклэ Усыб и гуфлаклэм кьыделъхьэ дыщэклэ кьуа хьуржын цыклухэр. Мустэфа зридзыхащи, хьэлъакьуйпллу шытщ, хьэм и клэр зэригьэклэрахьуэм ешхьу и пхэр еудэ. «И клэр здэклуар дэнэ?» – егупсы-саш Усыб. Итланэ Мустэфа и попугайр унэм кьыщлэльтэри кьахэклиащ: «Кьыхэклэ уимылэу жыхьэнмэ мафлэм ухэсынущ уэ, былым!» «Хэту плэрэ жыхуилэр? – игьэщлэгьуащ Усыб. – Хьэуэ, сэракьым жыхуилэр». И бгьумклэ зилэжу хьэ кьыщыбэнащ. Усыб щызэплээклым кьильэгьуащ Мустэфа и плэклэ хьэ дыдэ, и джабэхэр иуэжауэ уэду, и джажэнальэхэр кьыхэплиииклэрэ и клэр зыщлиупщлэжауэ банэу. Долэт-Джэрий и плэм Цукьарэ кьихутащ. Кьупщхьэщлыжым хьылэшыуэ Усыб нащхьэ кьыхуишлэащ:

– Уигу иубыдэ.

– Сыт иубыдэнур, сыт иубыдэнур? – кьэгузэващ Усыб. – Си дыщэр дэнэ здэклуар?!

Абдежым Усыб кьэушри кьильэгьуащ и гьусэр щэхуу унэм зэрыщлэклэр – Усыб и шу гупым хьыбар иригьэщлэну ежыащ.

Усыб зыгуэрым егьэплетей. Жейклэ иримыкьуами, жеифыркьым. Зищлысыр кьыгурымылуэ гузэвэгьуэ гуэр зэран кьыхуохьу, а гузэвэгьуэр банэ зытет тыкьыр гуэру и клуэцым щоплэжыажьэ. Гьуэлъыжыным и пэ кьихуэу куэдылуэ ишхауэ плэрэ? Хьэмэрэ махьсымэ куэдылуэ ири-фа? Зыкьомрэ гупсысауэ кьыгурылуащ: Кьупщхьэщлыжыр пщыхьэплэу ильэгьуащ. И псэр нэхь тыншыжаш. Ауэ гузэвэгьуэм иджы шынэклэ зызэридзэклэащ. Сыт ар Цукьарэ щлэпщыхьар? Сыт Усыб игу ириубыдэн хуейр? Махуэ псом хьэблэхэр кьызэхиклухьу, диним, ислъамым теу-хуауэ лыжьхьэм еуэршэрылэу, дэнэ сыт кьыщыхэбуд хьунуми зипллы-хьу дэтащ, ауэ нэхушым зыубыда шынагэр щхьэщыклакъым. Усыб ильэгьуащ Цукьарэ и щхьэгьусэ Баблини...

Пщыхьэщхьэхуэклуэ хьуауэ, Кьансыкьуейм хьыбар гуфлэгьуэ кьэ-саш: Мустэфа я пашэу хьунщлаклуэ кьежыа тэтэрыдзэр хьэбэсабэу зэхакутащ. Лыуиклэрэ хьунщлаклуэу миниблым щигьум я хьэдэхэр Псыклэху псыхьуэм дэлъщ. Дэлъщ, кьызыхуигьэщла хьунщлэнымрэ цыху уклынымрэ кьэгьээж имылэу яфлэклуэдауэ, дунейр кьутэжыху кьэтэдж ямылэжыну! Темрыкьуэ иджыри зы тэтэр мин хуэдиз иубыдыну и му-радщ. Абыхэм нэгьуэщлэ гьуэгуклэ Кьэбэрдейм кьаунэтлащи, Идар Тем-

рыкъуэ абыхэм япезьэнурэ Мустэфа и махуэр къахуигъэкӀуэнуш. А луэхухэр зэфӀэкӀмэ, Къансыкъуей цӀыхухъухэм къуажэм къагъээжынуш. Иджы куэдрэ пэплъэжынухэкъым. Махуэ зытӀушц. ФцӀэрэ абыхэм я гъусэу къэкӀуэжынуш хэтми? ИгъащӀэкӀэ фи пщӀыхъэпӀэ къыхэхуэнкъым! – Цукъарэ-къупщхъэщӀыжц! Араш, ара, ар дыдэрц! БлынджабиблкӀэ къахухъауэ, лункӀыбзибл етыжауэ, цепиблкӀэ епхауэ Бахъшысэрей гъэру щалыгъати, итлани къикӀлуэсыкӀыжыфащ. Иджы Идар Темрыкъуэ зы лъэбакъуэкӀи луимыгъэкӀыу Цукъарэ зригъэгъусэщ, сыткӀи ечэнджэщ. Зауэм хыхъэу идэркъым, ехъумэ...

Усыб мащӀэу щэнауэрэ пщым и шэщ щӀыбымкӀэ екӀуэкӀри, зи блыныр дей гуэрэным еуалӀэ сэрейм адӀуэкӀэ илэ удзыпцӀэм хэтӀысхъащ. И къарур щӀэкӀащ, ешащ. И ныбэм зыгуэр къоныкъуэкъу, и гур зэм къильэтыным хуэдэу къоуэ, зэми макъ лъэпкъ имыгъэлуужу щым мэхъу. Жыыр хурикъуркъым. Усыб щым хэгъуэлъхъащи, сэр зи къурмакъейм щӀагъэува мэлым ещхъу и жьэр иушӀауэ хьэлъэу мэбауэ.

«Сыт сцӀэнур? Мы башибузыкъухэм сапезьэу ТаманкӀэ яунэтӀыну яжесӀэн? Апхуэдэу сщӀымэ, Мустэфа и пащхъэм сымышынуэ сызэрехъэжынуш дауэ? Уланыхуэр, Алыхъым бэлыхъу щӀлэр ахърэтым къыщытрильхъэ абы (мы дунейм къыщытрильхъами зы ягъэ кӀынтэкъым), шэч хэмылъу, ялэщӀэкӀащ, ялэщӀэкӀри щӀэпхъуэжаш. Иджы ар нэхъри ерууэ хушӀэкъунуш Темрыкъуэ хуешӀэфу хъуар зэрырищӀэным, пщышхуэр игъэгъузвэн шхъэкӀэ, абы и унагъуэм щыщ гуэр гъэру иыгъыну. Хьэуэ, Усыб лэнэщӀу игъээжынури джыдэ щӀагъым и щхъэр ихъу щӀильхъэнри зыщ. Хьэуэ, Усыб луэхур зэраубзыхуам тетынщи, нэхъыфӀщ. А шейтӀан емынэунэ КъупщхъэщӀыжми игу тригъэпщэхэнщ, и щхъэгъусэ пагэ дахэр идыгъунщи. Е... Цукъарэ къыжриӀауэ щытащ КъупщхъэщӀыжым и Ӏыхълыхэм щыщ гуэр елусэмэ, къыщыщӀыну мыгъуагъэхэр. Сыт ищӀэнур? Хъунш. ЗэкӀэ Къансыкъуейм и лъапсэм псы иригъэжыхъыжынщи, адӀэкӀэ еплъынш. Мы жылэр зтебгъэсхъэныр куэдэркъым – лэщэ хуэӀыгъыну цӀыхухъу тӀошӀрэ пщӀырэ нэхъыбэ къыдэнакъым къуажэм.

А жэщым Усыб жаякъым. Нэхуш нэблэгъауэ мащӀэу хильэфат, ауэ шы фӀалэз куэдым я лъэ макъымрэ кӀий макъхэмрэ зэхихри къыщыльэтащ. ПщӀантӀэм къыдэлядэри, мафӀэ пыгъэнахэр яыгъыу зэрыгъэкӀийуэ блэлъэт шухэр къильэгъуащ. Гъунэгъу унэм и щхъэр мафӀэм зэщӀищтакӀэщ. Усыб и гъусэм еплэщӀэкӀыу шыхэр шэщым къыщӀеш. Унагъуэм я тхъэмадэ лыжыыр къыщӀэжаш:

– Сыт къэхъуар? ХъуншӀаӀуэхэр къыттеуауэ ара?

Усыб и гъусэ тэтэрым сэшхуэр кърипхъуэтц, зы гуфӀэгъуэшхуэ гуэр къеуэлӀа пфӀэщӀыну къыхэкӀиикӀри, и сэшхуэр хэгъэрейм и щхъэм щигъэлыдащ. Лыжыыр хьэдэу укӀурияш.

Усыб и шым псынщӀэу уанэр трилъхъэри къуажэпщым и унэмкӀэ иунэтӀащ. Къансыкъуейм псэуалъэу дэтым я нэхъыбэр мафӀэм зэщӀищтакӀэт.

Къуажэпщым и щӀапӀэм и зэхуэдитӀыр мывэкӀэ, адрейр бжыхъкӀэ къэхухъат. Тэтэрхэр щымыгугъауэ мыбдеж зэхэуэ гуащӀэм щыхэхуащ. Зэрыжылэу зэрыгъэлуша фӀэкӀи умышӀэну, пщым и унэм деж къыщызэхуэсат лэщэ къэзыщтэфу къуажэм къыдэна псори, абыхэм сабии лыжыи яхэтт. Хэт сэшхуэ е бжы, хэти пхъэ гуахъуэ жьитӀи е джыдэ, хэти бжэгъу яыгът. ЛъэныкъуэкӀэ укъыщеплъамэ, мы къомыр шурыльэс джэгъу фӀэкӀа зэрыпщӀэн щӀлэтэкъым. Шухэр щӀапӀэ къэхухъам дыхъэну йокъу, лъэсхэм ахэр ягъаӀуэркъым. Ауэ нобэрей шурыльэс джэгур лэнкъэнэн

джэгут. Тэтэр кыизэщлэпльахэр, зэресам ешхью, тафэшхуэм тету ебгэрыклуэ хуэдэ, зэрехъэжэрти, адыгэхэм ятеуэрт. Ауэ я луэху кыиклыртэкьым. Бжихьым ельэф шу зырызым хэт и щхьэр бжэгуклэ кыыхузэгуаудырт, хэти и шыр гуахьюэ кьашиям ныбэгуклэ флэхуэрти, и ныбэр зэгуэпхьюауэ джалэрт.

Зэхуэм щидза кьудейуэ, Усыб щыгыа тэтэритым я зыр кьауклащ. Етлуанэм – Анвар – унафэ ищлащ бжихьыр ягьэуэну.

Шэщымрэ бэхьымрэ мафлэм ищтаклэщ. Жэмхэмрэ шыхэмрэ цтауэ пщлантлэм кыыщажыхь, цыхубзхэр зэрогэклий, сабийхэр зэщлогьуагэ...

Зэхуэр куэдрэ еклуэклакьым. Пщым и унэр яхьумэу пщлантлэм дэта псори тэтэр джатэ кьуаншэхэмклэ яупщлэтащ, шабзэшэхэмклэ зэпэгьуа-нибл ящлащ. Ауэ пщлантлэшхуэм тэтэр хьэдэуи зы тлощтым щыгыун кыи-дэнащ.

Усыб апхуэдиз хэщыныгыэ игьуэтыну пэпльакьым. Ауэ, игьуэтами, хэклуэдахэм щхьэклэ зэрыгузавэ щылэкьым. Анваррэ нэгьуэщл шу зытлуэщрэ зыщыгыури Усыб унэм щлэльэдащ, цыхубз пэшым щыхьащ икли... абы зыри щлэстэкьым. Пэшыр нэщлщ, шыгыуэгу хадэм ухуэзышэ бжэр лугьэуэщыкылащ. Тэтэрым кыильгьуащ хадэ клуэцккэ сэрейм хуэ-жэ цыхубзымрэ абы щыгыу хьыджэбз цыклымрэ. Сэрейм адэккэ мэщ. Цыхубзым хьыджэбз цыклым и лэпэр ифыгыу здэжэм игьэплащлэ зэпытт:

– Нэхь псынщлэу, си хьыджэбз цыклу, нэхь псынщлэу!

Усыб а тлум ялэщыыхьащ. Епхьюэри цыхубзым и дамэпкыитыр иу-быдащ:

– Идар гуащэр дэнэ щылэ? – тэтэрым и жьаклэ клэрыгьэпщлар лээныкьуэклэ еклуэтэклащ.

– Сэращ Идар гуащэр! – пагэу жилад цыхубзым. Жилэри, и лэгуапэм кьриха кьамэ цыклымккэ Усыб и натлэр кьриупщлэхащ. Тэтэрым и нэр зэуэ льым щихьумаш. Усыб удын кьытехуар зыхищлэну хунэмыс щыккэ цыхубзым и бгэм хуэзэу кьаруэ илэмккэ сэшхуэклэ еуащ. Хьыджэбз цыклымрэ кьипхьуатэри кыигьэзэжащ.

Анваррэ и дэлэпыкьуэгуэхэмрэ плащлэ-тхьытхьыу пщым и унэм хьэпшып зэмылэуэжыгыуэхэр кыыллах: лэщэрэ фащэрэ, лэпслэпс, дыжын хьэкуушыкьу. А псори лэтуэ пщлантлэм щызэтралхьэ, зэклуэцлалхьэри уанэкьуапэхэм клэращлэ. Шы лей кьыздащтахэм тлурытлу зэрапха щлалэ, хьыджэбз цыклымрэ гьэрхэр трагьэтлысхьэ.

– Илэ, псынщлэу фух! – яхэкиящ Усыб тэтэрхэм. – Дожьэж!

– Иджыпсту, иджыпсту, – жилад Анвар. – Мыпхуэдиз фыгыуэр хыфлэдбгьэдзэну ара?

– А зинэклэ кьальхуа хьэ нэлу, кхьюэ тхьэклумэ! Иджы уэ сыножьэу сыщытыну арат кьысхуэнэжар?! Илэ, псынщлэу си шыр кьэгуэтыжи, нэгьуэщл зы ши кьысхуэшэ!

Мафлэр пщым и унащхьэм нэсаклэщ.

Усыб кьыгурыуащ и улэгэр зэрымышынагуэр, – и набдээр зэгуэупщыккэ нэхь лажэ илэкьым. И тюрбаным щэклэ тлэку кьытришщ, и натлэ щлэльэныкьуэр и нэри кьыдэклуэу ипхэри, и жьаклэ нэпцыр зэригьэзэхуэжыну хуежьат, арщхьэклэ щлэгьуэжщ, кьыклэритхьыжыпэри хыфлэдзащ. Анвар кьыгуэтами шы лейм хьыджэбз цыклымрэ тригьэтлысхьэщ, уанэм аркьэнккэ ирипхьыри, гьэрыр зытес шыр и лэдэжу, Усыб псом япэ кьуажэм кьыдэжыжащ.

Усыб и пщыхьэплэ кьыхэмыхуэжу Баблинэ лэщлэгьупщыкыкыжат, ауэ уэрамым тету здэжэм, имыщлэххэу цыхубзыр кьылэщлэпльагуащ: Бабли-

нэ и анэм деж жэуэ кыщлэкынут.

Усыб и насыпыр аргуэру къеклэрэхъуэклащ!

Баблинэ къаубыду адреи бзылхугъэ гьэрхэм гьусэ хуашыну Усыб и зауэлхэм унафэ яхуищлри, езым лъэхъулъуэу и гьуэгум пищэжаш.

Нэхутхъэху хъуэу хуежъа къудейщ. Ауэ Къансыкъуейр зэщлэзышта мафлэсым дунейр апхуэдизклэ къегъэнэхури, шэджагъуэ жьэражъэу флэкл зэрыпщлэн шылэкъым. Усыб лэмал зэрилэклэ нэхъ псынщлэу мээ клыфтым и лъэр зэрынихусыным хуоплащлэ...

Мээым нэсри тлэклэ зигъэпсэхуну къэувылауэ, Усыб хьыджэбз цыклым еупщлаш:

– Уэ, пэж дыдэу, Идар Темрыкъуэ урипхъу? Уи цлэр кызыжелэт.

Хьыджэбз цыклым Усыб и нэклум кыщлэубжытхаш. Мыдрейм щлопщыр кылэтат пщым ипхъу емылыджым хэуэну, арщхьэклэ еуакъым – щлэгъуэжаш.

– Еплъыт абы, уеблэмэ и наплэ къудей хуэдакъым! – игъэщлэгъуаш Усыб. – Уи убжытхэклэри, шэч хэмылэу, пщы убжытхэклэщ. Дауи, уэ Идар Темрыкъуэ урипхъуш. Уи цлэр кызыжелэн умыдэми, сэ сощлэ уэ кызыэроджэр, Гуашчнейщ – пэжкьэ?

Тлэклэ дэклри, Усыб аргуэру зы гузэвэгъуэ нэрымылъагъу гуэрым игъэплейтейуэ хуежъаш. Тэтэрым псэклэ зыхещлэ и гупым щыгъуу и гьуэгум пищэ зэрымышхунур. Щхьэхуэ зищлын, лъэныкъуэ зригъэзын хуейщ. Урыс Скосыр Къансыкъуейм кыщыдыдыгъуклам хуэдэу, Усыб мэшына гьуэгум Темрыкъуэ и гупым щылууэнклэ. Жыплэнурамэ, паслэуэщ иджыри ар къэсыжыну. Темрыкъуэ къэмысыжурэ ахэр Псыжэ зэпрыкыу ялэщлэкыфынуш. Апхуэдэу щыт пэтми, быдэ и анэ гьырккъым жыхуалэраш, лейуэ и щхьэр мафлэм пэрымылхьэмэ, нэхьыфлэщ. Усыб мысакъыу хьунукъым. Сыту жыплэмэ, икъуклэ къуентхь лъапллэуэ хуешэ абы Мустэфа.

Арати, Усыб триухуаш шуитху нэхьыбэ гьусэ имыщлу гьуэгу пхыдзахэмклэ, гьуэгу тедзэхэмклэ, лъагъуэ щэхухэмклэ Гуашчней Къэбэрдейм иришыну.

Щызэбгъэдэжымы, Усыб Анвар жрилаш:

– Иужь дыдэу къэдубыда цыхубз цыклым хьумэ. Ар сысейщ. Кыыбгурылау? И щхьэц налэ хэмышуу схуэхьумэ. Тэмэму пхьумэфмэ, Тамань дынэсыжа нэужь а уи жьафэм жьэдэхуэм хуэдиз дыщэ уэстынщ. Кыыбгурылау?

– Кыыбгурылауш, – къэгуфлаш Анвар.

– Мыгувэу сэ пэщэ фащэри кыысчатлэгъэнуш. Ари кыыбгурылау?

– Ауэ сытми кыыбгурылау! – Анвар щлалэт. «Кыыбгурылауами», и щхьэм акъыл щлагуэ илтэкъым.

* * *

Иклэм-иклэжым Цукъарэ и унагъуэм яхыхьэжынуш. Иджыпсту ар Иналрэ адреи къансыкъуейдэхэмрэ я гьусэщ. Псори зы цыху пщлей хуэдиз мэхьу – мэкъумэшыщлэ щхьэхуитрэ лъхукъуэлхэу. Ахэр Темрыкъуэ и зауэлхэмрэ Щепотьевым и гупымрэ япэ зы мащлэклэ ищахэщ, я къуажэм нэхъ пасэу дыхьэжу хьэщлэхэм къазэрылушлэным зыхуагъэхьэзырын щхьэклэ, Дзэр зэбграутыпщыкыжри, зауэлхэр щхьэж и унэ еклуэлэжаш.

Псыклэху деж щеклуэкла зауэм и ужьклэ зэуэну къахуихуакъым. Тэтэрхъан и шу миныр и плэм щииуджыхьыр мыгурылуэгъуэу иуджыхьырт. Зыкъомрэ иуджыхьыри, къызыхахари сытри ямыщлэу ягъэклэрахуэуэри къыздикламклэ яунэттыжаш.

Абы и пэлуэ къихуэу, Темрыкъуэ къыхуэклуаш Тэтэрхъан деж къикла лыклуэ. Тэтэрхъан и гъусэу Кърымым щылэ и Ыхьыхэм ящыщ щлалэщлэт лыклуэр. Тэтэрхъан хьыбар Темрыкъуэ кьригъащлэрт хъаным къыхуигъэклау лыклуэм кыхьа унафэм ипкъ итклэ, Тэтэрхъан иклэщыплэклэ Темрыкъуэ и быдаплэм клуэуэ дэттысхьэн, быдаплэм и унафэр и лэмыщлэ ирилхьэу абы зыцигъэбыдэн, ар къызэрыхухьа блынхэр нэхь лъагэу дрищлеин, щытлхэр нэхь кууэ диттыклын зэрыхуеймклэ. Апхуэдэуи Тэтэрхъан быдаплэр къызэригъэпэщын хуейт, ар къаухьуреихь хьужыкъуэмэ, зрикъун ерыскыи гъэттылыгыгъэклэ. Пщыр щлэупщлэрт: дауэ сщыимэ, дауэ хьуну?

Хъан унафэм Идарыр хигъэгупсысыхьаш. Долэт-Джэрий абы и пэклэ тетахэм хуэдэу делэтэкъым. Хулъэклынур зымыщлэжхэм ящыщтэкъым. Языныкъуэхэм дежи къэрабгъэт, ауэ а щлэшынэми щхьэусыгъуэ илэут зэрышынэр.

Идарым Цукъарэ кьриджаш икли Тэтэрхъан теухуауэ аргуэру флыуэ пкърыупщыхьаш. Езы Темрыкъуэ Тэтэрхъан зэрицыху щлагъуэ щылэтэкъым. Сыт хуэдэ цыху ар? Сыт абы и гум Цукъарэ кьриджыкылар? Апхуэдэуи, Цукъарэ зэрэплъымклэ, сыт апхуэдиз плэцлэгъуэклэ Тэтэрхъан тенджыз луфэм лут а быдаплэм и унафэщылу щлагъакуэр?

– Адыгэпщу кыигъэщла, кьрым калга зыфлаща Тэтэрхъан адыгэ пщышхуэм и цлэм ещхьу зи цлэр лу а быдаплэм и тету хъаным щигъэуэвлэ, абы кыклар... – кьригъэжыат Цукъарэ.

– Абы кыклар, – Цукъарэ и псалъэм Темрыкъуэ пищащ, – абы кыклар хъаныр къыдэпсэлъэну хуейуэ, дэчыныныгъэ гуэрхэр къытхуищыны хьэзыру аращ!

– Аращ, дичыхынущ, – арэзы хьуаш Цукъарэ. – Дичыхынуэр, и хьунщлэныр тлэклунитлэклэ нэхь игъэмэщлэнущ, хьунщлэ къэс лъыуэ игъахэр зы шыуан цыкылу из хьунклэ нэхь мащлэ ищынущ.

Идар мыпхуэдэ псалъэхэр Тэтэрхъан хуригъэхьыжаш: хъаным и унафэр гъэзащлэ, быдаплэм дэс. И плалъэр къэсмэ, сэ си хьыбар къыплэрыхьэнщ...

Ауэ Цукъарэ иджыпсту зэгупсысыр Идар Темрыкъуэ дригъэклуэкла псалъэмакыи аратэкъым, атлэ пщыхьэщхьэ и унагъуэм зэрихьэжынуэр, и щхьэгъусэр, апхуэдэуи, пщлэнукъым, бгым кыкларыжыфахэмэ, и къуэри зэрилыагъунур арат.

Цукъарэ зыщыгугъа плалъэр къэмысу и щхьэгъусэм лущлэжаш.

Къансыкъуейдэсхэр мээ лъапэм къэсыжат, япэ итхэм шыхэр къыщыжъэдакъуам. Хуеишхуэм абыхэм къыщалъэгъуаш Анвар и хьунщлакуэ гупыр. Ахэр мыплащлэурэ хуейм зэпрыкырт.

Анвар асыхьэтым зэпилытыр Усыб къыщлэигъэгугъа дыщэ ахьшэрт. Сыт хуэдиз жьэдигъэхуэфыну плэрэ и жьэм? Анвар илыгът Сибэкуэ и унэм къыщлэидыгъуэла дыщэ ахьшэ пщыкылухури, ахэр къыщтэри и жьэм жьэдилхьаш, и бзэгур игъэклэрахуэуэри, иджыри апхуэдизыбзэ жьэдэхуэну къылытащ. Тлэклу егугъулуэмэ, нэхьыби... Тэтэрым и кьурмакьейм зыпхызыдза шабзэшэм Анвар и гупсысэр зэпиудаш. Иужьклэ ар къыщагъуэтыжам, Анвар и жьэ ущлам дыщэ ахьшэ къыжъэдэлыдыкырт. «Нэгъуэщыим къыхуэмынэн щхьэклэ, ллэным и пэ къыхуэу иригъэлъэтэхь-

ну арат», – кыыфлэмылуэху-кыыфлэмылуэхуу жилащ Инал.

Зэхэуэр псынщлэ дыдэу иухаш. Кыатеуахэр куэдклэ зэрынэхь мащлэм тэтэрхэр егупсысыххакъым икли, шынэм зэщлиубыдати, зыкыызэрыпэщлэса щлагуэ щылэкъым. Мэзым кыыщлэльтэта шабзэшэхэм Анваррэ нэгъуэщлэ зыбжанэрэ уанэгум зэрырахар щалъагъум, кырым-хэм я нэхыбаплэр щхьэж и занщлэу щлэпхьуэжаш, гьэрхэр зытепха, кыахьунщла хьэпшыпхэр зытель шыхэр кыагъанэри.

– Уа, мыхэр ди кыуажэ сабийхэщ! – кыыхэкклииклащ Цукъарэ и кыуажэгъухэм ящыщ зы.

Ар зэхэзыха кыансыкыуейдэсхэр нэхьри ерууэ тэтэрхэм еуэу щладзэри хьэбэсабэр кыыхуагъэклауаш.

Фы дыдэу хуэмыгъэлэрыхуэми, Цукъари сэшхуэр игъабзэрт. Куэд щлат абы сэшхуэ кыызэримыщтэжрэ, ауэ иджыпсту мы дунейм зы Темрыкыуи кыитепшынтэкъым ар кыигъэувылэфыну. Тэтэрхэм ящыщ зы Къупщхьэщлыжым и щхьэм сэшхуэклэ кыыллэсащ, икли Цукъарэ зыхищлащ и шыр лъэныкыуэклэ зэрешлэр. Къупщхьэщлыжыр уанэгум кыихуаш. Абы зы хьэллэ гуэр кыитеуклуриежри, Цукъарэ и нэхэр щыунклыфлыклащ.

Цукъарэ зыкыыщищлэжам псом япэу кыиллэгъуар загъэщхьауэ кыыщхьэщыт Баблинэрэ Иналрэщ.

– Пщлыхьэплэу фыслъагъуу ара?

Баблинэ икли дыхьэшхырт, икли гырт. Инал лъэныкыуэклэ луклуэтащ:

– Уи шыр кыыпхуэсшэжынщ, Цукъарэ, – жилащ абы. – Уи шым лажьэ еклакъым, хьарзынэу кыызэтенаш.

Цукъарэ и щхьэгъусэм гупсэхуу еплъащ:

– Уэ нэхьри нэхь щлалэ ухьуаш.

– Ар махуэл дэзмыхыу сыныппэплъати, аращ, – Баблинэ и нэпсхэр щлилэщлыклащ. – Уэ, си Къупщхьэщлыж, уи блыпкъ ижыыр пкыутэжаш.

– Ар хьарзынэкъэ-тлэ, – кыыпыгуфлыклащ Цукъарэ. – Ахьумэ, сыт си къупщхьэщлыж сэ, къупщхьэ кыутар зищлысыр езым сымыгъэунэхуауэ.

– Ди щлалэ цыклым иджыри кыигъээзжакъым, – Баблинэ нэхьхьейуэ хэщэтыклащ.

– Умыгузавэ, кыигъээжынщ. Сыт щыгъуи зыщыгугъын хуейр нэхьыфлырщ. Тэтэрхэр зэхакыута?

– Кыанэ щымылуэ. Ялэщлэкла зырызри Темрыкыуэ и гупым пэщлэхуаш.

Цукъарэ сытым хуэдэу хуейт иджыпсту мы щхьэлъащлэм псаллэ гуапэ, псаллэ дахэ лэджэ, псаллэ куэд дыдэ жрилэну! Ауэ... адыгэ цыыхухьум флэемыкыуэщ флыуэ илъагъу щхьэгъусэм хуилэ лъагъуныгъэр щхьэтэчу хуилуэтэну.

Пхьэдзаклэхэм я плэклэ шабзэшэ кыутахэр щлапхьурэ, Баблинэрэ Иналрэ Цукъарэ и блыпкыыр япхаш. Дэлэпыкыуурэ шым трагъэтлысхьаш.

– Нобэ щыщлэдзауэ сэри шы силэщ, – нэжгужэу жилащ Баблинэ. – Тэтэрыш, бацэрэ емылыдж хьужауэ. Ауэ сэ иджы абы мэлым хуэдэу аркъэнклэ сытепхауэкъым кыызэрысклухьынур, – Баблинэ и нэр кыытримыхыжыфу, хьыджэбзыр флыуэ илъэгъуа щлалэм дихьэхуауэ епллэщлыну, и щхьэгъусэ зыхуээшам епллэырт.

... Кыансыкыуейр мэщыгъуэ. Зыгуэр хэмыкыуэдыкыуэ жылэм зы унагъуи дэскъым. Псэуаллэхэр мафлэм хисхьаш. Лэщым и зэхуэдитлыр яфлэклэуэдащ. Псэуаллэмрэ лэщымрэ щхьэклэ гузэващхэртэкъым. Етлуанэ махуэм и пщэдджыжьым жылэ гъунэгъухэм кыиклыурэ Кыансыкыуейм цыыхушхуэ кыыщызэхуэсащ. Кыызэхуэсри, унэщлэхэр гъэувыным занщлэу

щлэдзаш. Іэщрэ джэдкьазклэ кьадэгуэшахэщ.

Кьрым молэ бзаджэнаджэм идыгьуа хьыджэбз цыклар, Темрыкьуэ и пхьур, псоми гущлыхьэ ящыхьурт. Ауэ хьэлъэу кьаулар Идар гуащэр аратэкьым. Ар Сибэкьуэ и Іыхьлы цыхубз гуэрым «сэращ Идар гуащэр» жилауэ арат. Гуащэней тхьэмыщклэм теухуа псалъэмакьыр псынщлэу ягьэувылащ: щлэлъэлуари ямыщлэу, Темрыкьуэ лъэлуат (ауэ щыхьуклэ унафэ ищлат) а насыпыншагьэр афлэкла ягу кьамыгьэклыжыну. Мыгувэу пщышхуэри, абы урысыпщ Андреи щыгьуу, адреи пщыхэри зэбгрыкыжаш. Нэхь пасэу и кьуршхэм игьэзэжат тобий Чэпэлэу. Айдобол и жьмыхьэтыр лыхьужь нэсым зэрылуцлэм хуэдэу Чэпэлэу кьылуцлэнут.

– Щэнейрэ, аргуэру щэнейуэрэ хэ нэлатыр зытехуэн духьэшы! – Баблинэрэ Иналрэ я анэм и губжыыр зикл хуэгьэужьыхьыжыртэкьым. – Дэ абы цыху хуэдэу дылуцлэщ, езыр блэмрэ дзыгьуэшхуэмрэ яку кьыдэкла бзаджэнаджэу кьыщлэклащ!

– Хэт хьуну плэрэ а молэр? – щлэупщлэщ Цукьарэ.

– Ар сытклэ пщлэн? – и дамэхэр дришеящ щыкьу анэм. – И лъэужь кьудей кьымыганэу бзэхыжаш. Бамейр кьызыкларих и жьаклэ закьуэрщ кьыгьэнар.

– Дауэ кьызэригьэнар? – игьэщлэгьуащ Цукьарэ.

– Жьаклэ нэпцу кьыщлэклащ. Щыщлэпхьуэжым хьыфлэдзаш. Хьыфлэдзати, сэ кьэсцтащ. Кьыщлэсцтари сщлэркьым, – цыхубзыр зытес шэнтым и лъабжьэм щлэлэбэри жьаклэр кьыщлэхаш. – Жьаклэ лаш...

– Кьащтэт, ди анэ, сегьэпльыт, – Цукьарэ жьаклэ луэхур флэгьэщлэгьуэн хьуат. – А молэр хэтми кьасщлэ хуэдэщ. Жьаклэр зэклэ сэ кьэсцтэнщ. Хэт ищлэрэ, зейм естыжыну кьысхуихуэныр зыхуэлуа щылэкьым.

... Махуэ плыщлэ дэклащ. Бгым кьинахэм хьыбар лъэпкь ялэкьым.

Кьупщхьэщыжым и кьупщхьэр хьарзынэу клыжаш.

Зы пщэдджыжь гуэрым Цукьарэ Инал жрилащ:

– Хьунщ мыр, апхуэдизу укьызэмыпль. Пщэдей нэхь плалъэ кьыхэдмыгьэклыу Чэпэлэу деж дыклуэнщ.

Сыт щыгьуи псоми хуэхьэзыру щытыну зыфлэфл Баблинэ, Брат и цлэ кьудей жимылэну хуцлэкьу Баблинэ, гьуэмылэ зэрыль нэдышхуитл игьэхьэзырауэ зыкьом щлауэ щылыу кьыщлэклащ. Баблинэ хуейтэкьым Цукьарэ бгым игьэклуэну. Ауэ, и лым щхьэклэ гузавэ пэтми, ар бгым клуэмэ, щлалэр кьыгуэтыжыфынклэ гугьэрти, а гугьэм кьару кьыхильхьэрт. Армырагьэххэуи щыи: гьуэгу техьэну мурад зыщла цыхухьур унэм пхуцлэлыгьэн?

* * *

А зэман дьдэм ирихьэллэу Мэзкуу щынэщлэ махуэт. Паштыхьым деж шэджагьуашхэ кьыщызэхуэсахэм я Іэнэм тельыр дагьэ хэмылбу хьэм кьыхэщлыкла шыпс, дагьи лыи зыхэмыль хьэнтхьупс, щлакхьуэ, бдзэжьей гьэва, нащэ гьэфлэлуагьащлэ, Іэгьэбэгу шыуа, кьэбыстэ шыуам хэлъу ягьэфлэлуа мылэрысэ – ахэрат. Узэфэ хьуну кьытрагьэувар квасрэ псырэщ. Диныр хьэкьыу пхыклауэ зи льым хэт поп Сильвестр и жылэм уедалуэмэ, лыхэклэ псори шагьырри мыхьэмышх щын хуейщ. Попым лъэкламэ, бдзэжьейри мыхьэмышх яригьэщынт, уеблэмэ фо, фошыгьу хуэдэхэри яригьэшхынтэкьым. Езыр апхуэдизклэ уэдыкьуащи, жьы мащлэ кьепшамэ, ирихьэжьэн хьэзырщ. И нэщлэщэхэр игьуэжурэ

удзыфэ хьуащ, ауэ и нэ кугьуэхэр къоладыкI, нурыр къыщIихыу... Iэнэр инышхуэщ. Ауэ бгъэдэсыр тху къудейщ. Сильвестр нэмыщI, пащтыхьым щIыгыуу шэджагыуашхэ ящI Адашев Алексейрэ Курбский Андрейрэ. Ефэ-ешхэшхуэхэм ерыскыи IэфI зэмылIэужыгыуэхэр, фадэр пэрыхьэ-ту цызэрахьэу, боярхэр Iэнэм пэрызу къетIысэIарэ къакъэ-пщIыпщIу цызэхэсу цыта зэманыр цыIэжкьым. Иджы апхуэдэ ефэ-ешхэшхуэхэр къыщыхьужыр зээмызэщ. Боярхэм загъэгусэ, зэманыфI блэIар ягу къагъэкIыж...

ЩIэнэщхьейин щхьэусыгыуэ имыIэми, Иван Васильевич и гум зы хьэлъэ гуэр къыщIэгьуэлъхьащ. Мэзкуу псэм хуэмыхьыжу зэрыщыхуа-бэр арауэ пIэрэ зи лажьэр? Уэрамым шу ирижамэ е гу блэIамэ, сабэр апхуэдизкIэ Iуву къохьейри, мытIысыжу Iэджэрэ хьэуам хэтщ. Уэшх тIэкIу къешхамэ, аратэкъэ. ЦIыхухэм зэрыбэуэн ягьуэтыжыркъым.

– АтIэ, хьыбарыщIэ щымыIэу ара? – пащтыхьыр мыарэзыуэ япэщIыкIэ Адашевым, итIанэ Курбскэм еплъащ, хьыбарыщIэ щыIэнрэ щымыIэнрэ а тIум елыта хуэдэ.

Андрей хэщэтыкIри и Iэхэр иущIащ. Алексей щабэу къыпыгуфIыкIри жиIащ:

– ЩыIэнущ, государь, щыIэнущ хьыбарыщIэ. Нышэдибэ Висковатэ и посол унэм цызэрызехьащ.

– Зи цIэ иралэу бжэщхьэIу тетщ, – макъ щIалэ жьгырукIэ жиIащ пащтыхьым, езыр бзаджэу, дзыхьмыщIу пыдыхьэшхыкIурэ. – Мис езы Иван Михайловичи. СыткIэ дыбгъэгуфIэну, фIыуэ тIагьу дьяк?

Висковатэ и бгым нэсыху зигъэщхьыу щхьэщэ ищIри жиIащ:

– Зи щIыхьыр ин государь. Пащтыхьышхуэм тхыгьитI къыпхуагьэ-хьащ. Зым итыр узыгъэгуфIэнкьым, ауэ етIуанэм итыр узыщыгуфIы-кIынщ, икIи етIуанэм укьеджа нэужь, япэ тхыгьэр абы дыхьэшхэн щIохьукIыж.

– Уи къуажэхьхэр удэзыхьэх защIэщ, Ваня, – къэнэжэгуащ пащты-хьыр. – Къеджэт-тIэ. ЯпэщIыкIэ дыщIэгуфIэн зыхэмылтым къеджэ. Хэт къэзытхыр?

– Кърым хьанырщ.

– А-а. Дыкьэзылгьагьу мыхьу ди гьунэгьурщ. Къеджэт.

Иван Михайлович бжамийуэ зэIуэцIышыхьа, цIыргьуш пIы-жьышхуэ зытегьэуа, шылэ лэрыпс зэрыщIа тхыгьэр къызэIуэцIищ, зигъэпсчэуIури къыщIидзащ:

«Мэзкуупщ!..»

И къару къызэрихькIэ пащтыхьым сэр пхьэбгьу Iэнэм хиукIащ:

– Еплъыт а хьэ щылхур сэ къызэрызэджем! Хьунщ. Къыпыщэ адэIэ.

«Уэ Къэзан хьаныгьуэр зыIэщIэбубыдащ. Иджы Ливонием уозауэ.

ИтIани ари къомэщIэIауэ, псори зэрапхьуэну хэт уи Iэхэр Астрэхьан хьаныгьуэмрэ Къэбэрдеймрэ я дежкIэ уоший. Алыхьым и къарур инщ, икIи абы идэнукьым Мухьэмэд бегьымбарым и бэракьыр щыхуар-зэ щIынальэхэм джаурхэр щытекIуэу. Уэ пщIэрэ, Мэзкуупщ, Iус зыш-хыкьуэу псы куэдыуэ тезыфыхьыж шым къыщыщIыр? ЗэщIобагэри зэгуоуд, псэхэлэу малIэ. Зыр адрейм демыбийуэ, дэ зэныбжьэгьуу дызэдэпсэуфынут. Дызэдэпсэуфынут, уэ уи адэжхэм къыпхуагьэна щIэин къулейхэм мамыру уахэсрэ мамыру упсэуамэ. Зыгуэрхэм уатеуэу пхьунщIэн хуейуэ къыпхудэIми, уэ къозэуэну зызыгъэхьэзырхэм фIэIкIа нэгьуэщIэхэм я гугьу умыщIу цытамэ. Ауэ уэ ухуейуэ къыщIэIкIынущ сэ Урысей лъэныкьуэмкIэ зекIуэ сынежэну, уи Мэзкуур мафIэ лыгьэм

хезгасхэу и льяпсэм псы изгэжыхыжыну. Къэбэрдей луэху дяпклэ кыумышуэклыжын папщлэ, сэ а щынальгэм дзэшхуэ згэклуаш. А дзэм Къэбэрдейм шылэ уи лыклуэхэр гуцлэгуншэу зэтриуклэнуш. Уи мурза Щепотьевым и гугу пщымэ, абы и шхэр бдзэжьей шыуахэм яхэлъу фэндырэм илъу ныпхуезгэжыхыжынш, ахумэ уэ сэ слъагур умэжэлэкъуауэ кыщлэклынуш...»

– Еплъыт а хъэ флейм! – игъэщлэгуаш пащтыхым. – А хъэр иджыри кьэс апхуэдэу тегушхуауэ зэи бэнаккъым!

Итланэ Висковатэ кьеджаш Щепотьевым кыигэжыа тхыгэм:

«... Улан Мустэфа я пэщэу хъаным Къэбэрдейм кыигэклуа шуудзэшхуэр Псыклуэху псы цыклым кьэсауэ, адыгэхэм кьэу зэвыр бгым кьрагэжэха мывэхэмклэ зэхуашщ тэтэрхэр имыклуэтыжыфын хуэдэуи, бгы зэхуакум даубыда шуудзэшхуэр хъэбэсабэу зэахкыташ. Псы цыклым и лүфитлми тэтэр хъэдэу миниблым нэблагъэ кылунаш. Гъэр къащлар куэд хъуркъым. Улэгъэ хъуа улан Мустэфа гъуэмылашэ шыгухэр хыфидзэри, шу минрэ щитхурэ хуэдиз и гъусэу Таманклэ щлэпхуэжаш. Уи фочауэхэри, ди адэ государь, лыгъэ яхэлъу зэуаш. Я фочхэр, нэхъ мащлэрамэ, тлощл-тлощлрэ яузэдагъэнш, икли тэтэр минитл мынэхъ мащлэ ирагъэгъуэлъыклаш. Лыгъэ кыигэлъагъуэу зэуа Идар Темрыкьуэ и дзэм хэщлыныгъэшхуэ игъуэтаккъым. Ди фочауэхэм ящыщу хэклуэдар плы кьудейш. Нэхъапэуэклэ кьуршым игъуэщыхьри тлу клуэдауэ иджыри кьэс кьагъээжаккъым.

Мы зауэ еклуэклам и ужьклэ Къэбэрдейм псор, зы мащлэ тлэклу флэклэ кьэмынэу, Урысейм кыгухьэнэу хуейш...»

Висковатэ тхыгэм кыыздеджэм, Иван Васильевич и нэклу фагъуэ хъуам лъагъуэрэ губжыр щлэклыжырт, лъы кыщлыхьэжырт, и нэхэр кьэнэжэгужат икли и нэклушхытлым пльыжыгъэ мащлэ щлэдыжат:

– Тхьэм и шыкурщ! – жор ищлаш пащтыхым, – Еплэщлэклаш перекоп пащтыхь цыклар. Пэж дыдэуи, иджыпсту зэхэтхам и ужьклэ абы и тхыгъэр дыхьэшхэнш. Къетлысылэ ди лэнэм, Иван Михайлыч.

– Государь! Ди кьрым гъунэгъум жэуап ептыжынукьэ? – щлэупщлаш Курбскэр.

– Естыжынуккъым, Андрюшэ, – жиладш Иван Васильевич. – Хытлым яку кьыдэклам кыигэжыа тхыгъэр мафлэм пэрывдзи, вгъэс, хъаным кыигэклуа лыклуэм и пащлэ-жъаклэр хупывгъэлыгукли, кьэзыгэклуам деж футыпщыж.

– Икьуклэ тэмэмщ! – арэзы тхыуаш апхуэдэ дипломат бгъэдыхьэклэм посол приказым и лэтащхэ Висковатэ. – Апхуэдэ тхыгъэ мышыухэм ещлэн хуейр араш.

– Тхьэ елъэлун хуейш, – кьэпсэлъаш Сильвестр.

– Сэ ефэ-ешхэшхуэ тщын си гугъати! – щлэдыхьэшхыклаш пащтыхьы, ауэ ар гушылэрэ и флэщрэ зыми кыхуэщлакъым.

Сильвестр гушылэ кыгырулуэртэккъым:

– Нэщлэ зэманым хэт и ефэ-ешхэ? Ущымыуэ, государь!

Ауэ пащтыхым иджы Сильвестр жилэр зэхихыжырккъым. Ар зэгупсысыр нэгъуэщлэ. Дьякым и псалъэхэр и тхэклумэ иримыгэжыуэ, ар тепсэлъыхьу хуежыаш Щепотьевым зэфлигэкла луэхушхуэм, Къэбэрдейр кыгухьэным Урысейм дежклэ илэ мыхьэнэм: «Кьрым хъаныгъуэм гуващлэхами клэ етын хуейш. Абы кыхыкыуи гулътэ хэха хуэщыпхьэщ Къэбэрдейр Урысейм кыгухьэным, сыту жыплэмэ, абы тэтэрхэм я лъабжэр фыуэ кыгъэтлэсхьэнш. Уеблэмэ кьрым тэтэрхэм я закьуэккъым

мыбдежым луэхур здэшылар. Къэбэрдейр Урысейм къыгухьэмэ, кавказ лъэпкъ псоми, апхуэдэуи къуэкълплэ къэралхэми Урысейм яхуилэ зпыщлэныгъэхэм ину заубгъунуш. Икли Къэбэрдейр Урысейм и дежклэ мыхьэнэшхуэ зилэ гъунапкъэ хъунуш...»

– Щепотьев Андрюхэ къыгъээжыну игъуэ хъуаш, – жиладж пащтыхьым. – Дэри Къэбэрдейм и лыкълуэхэр къедгъэблэгъэну ди чэзур къэсауэ къыщлэжынуш.

– Чыристан диным къыгъэхьэн хуейш ахэр, – зы лэжыгъэ хьэлэ гуэр пэрыува хуэдэу, Сильвестр жор ищлри ину хэщэтыкълэщ, – жор ятещлэн хуейш. Къаштэну плэрэ абыхэм ди диныр?

Диным теухуа псалъэмакыыр зэриужэгъуар къапщлэу, пащтыхьым зызэхуишаш:

– Ар, ди нэм и нэху, зи къалэныр сэракъым. Жор тращлэну арэзы хъухэрэ – хьарзынэщ, ямыдэрэ – зэрыхуейхэщ, ди щхьэ иридгъэжэнукъым. Къэрал луэхухэр зэрэжлэжыну шытам хуэдэу джэпкъи ежлэжынуш.

– Ар дауэ? – къэнэщхьэеуэ щлэупщлэщ попыр.

Попым къыбгъурыс Адашевым Сильвестр и лэблэр щэху цыкълуу икълуэщ...

Хьэрэмыгъэ зигу имыль Сильвестр и флэщ хьуртэжымы нэгъуэщл дин зезыхьэ лъэпкъэхэм ныбжэжыгъэжлэ уакълуэуэжыну. Абы и дежклэ Кърымми Къэбэрдейми зэрагъэхьышхуэ щылэжэжымы, хузэхэжэжлэжымы а тлур тэмэму. Адыгэхэр лэжэжлэ зэщлэуэдэрэ шым къепсых ямылэу зэрыщымытыр, атлэ абыхэми лэж хъушэхэр зэрагъэхьур, зэрывэр, зэрысэр, гъавэ къызэрырахьэллэжыр, языныкълуэхэм хуэдэу гъунэгъум къытраха гъавэжлэ мыпсэууэ, езыхэм я щлэнтлэпкъи къагъэжыжа гъавэжлэ зэрыпсэур къыгурылуэртэжымы, абы егупсысыртэжымы. Егупсысыртэжымы «псыхуабэ адыгэхэм» я щлэблэхэр цыхугъэм, гуапагъэм зэрыхуагъасэ щлэжлэ Христос и лэжтхэм нэсу зэрэжэжымы.

Пащтыхьым и ныбжэжы нэхь гъунэгъу дьдэхэм ящыщ дин лэжэжлэуэм дэплэжыуэрэ, пащтыхьым и блыгущлэт языныкълуэхэм я флэщ хьурт, языныкълуэхэми я флэщ хъууэ фэ зытрагъауэрт дин зэмыщхьэхэм ит лъэпкъэхэр зэмызэжыну. Ауэ езы Урысей пащтыхьыр луэхум зэрэплэжыр апхуэдэутэжымы икли ар гъэщлэжыуэнщ, пащтыхьыр псэху чыристан къабзэрэ динщлэжыуу зэрыщытар къэплэжытэмэ.

Сыт щыгъуи пэжым и тельхьэу къэуэ, хьэрэмыгъэ зигу имыль цыху къабзэ поп Сильвестр асыхьэтым дэнэ щыщлэнт мыгъуэу ар хьэрэмышхыу, щыхьыншэу жалэу ягъэжыуэншэну! Апхуэдэу ар зыгъэжыуэншэжари игури и псэри зрита члисэм и лэжэжлэжэрщ...

Зэыдзэжлэ УЭРЭЖЕЙ Афликш

Усаклуэ телъыджэ

Къэшэж Иннэ и цIэр урыс литературэм кызыэрэхэнэнум и мыза-къуэу, ди лъэпкъ тхыдэм игъащIэкIэ игъэфIэнуш, сыт щхъэкIэ жыпIэмэ, урысыбзэкIэ тхэуэ шытами, ар ди адыгэ усаклуэ телъыджэщ. Ди лъэпкъыр кIэншэу зэрыгушхуэнц, зэрыпагэнц абы и тхыгъэхэр. Иннэ дунейм тетыху нэхъыбэу псэкIэ зыхуэусар, и макъ жыгъыру дахэр хэлэтыкIауэ зыхуигъэIуар ди лъахэрщ, и адэ хэкужыырщ – Къэбэрдей-Балъкъэрырщ. Илбэс 18 фIэкI мыхъуу абы и япэ тхыль (1962) Налшык кышыцыдигъэкIам дуней псом щыцIэрыIуэ Кулиев Къайсын хуитхауэ шыта пэублэ псалъэм мыпхуэдэу хэтщ: «... Iэрытхыр кызыэ-гуэсхри, сигъэгуфIащ, ситхъэкъуащ япэу сыкыызэджа усэ цIыкIум. Псынэ щIэщыгъуэ кыбыргъукIыу кысфIэщIащ ар... Илбэс тIошIрэ тхурэ хъуауэ сэ къуршхэм сатотхыхь, ауэ схузэфIэкIакъым абыхэм папщIэ мы усаклуэ ныбжыщIэ дыдэм жиIэфам хуэдэ жысIэну. Къэшэж Иннэ Москва кыщыцхъуащ, ауэ абы и дежкIэ ди республикэр лъапIэщ, дэ тцыщ дэтхэнэми зэрыфIэлъапIэм хуэдэу. Къэбэрдейм, Балъкъэрым, бгырысхэм ятеухуа абы и усэхэр гу хуабагъэрэ гуапагъэкIэ гъэнщIащ».

Еянэ классым сыщеджэрт абы щыгъуэ. Си япэ усэхэр адыгэ газет, журналхэм кыгтрадзэу щIадзат. Литературэм кыщыцхъу-кыщыщIэхэм нэхъуеиншэу сыкIэлъыплъырт. Кулиев Къайсын зыщытхъуа Иннэ и япэ тхыль цIыкIур къэсщэхуауэ сиIэт, кыгтезгъээжурэ сфIэгъэщIэгъуэну сыкъеджэрт. ПсынщIэу цIэрыIуэ хъуат Къэшэжыр – и усэхэр щIэх-щIэхыурэ Москва кыщыцдэкI журналхэм, газетхэм кыгтехуэрт, езыр къеджэжу ахэр союзпсо радиомкIэ къатырт. А зэманым сэ щэхуу мурад сщIауэ шытащ апхуэдизу щIалэу къэралпсо утыку ихъэфа си лъэпкъэгъу усаклуэр зэзгъэцIыхуну, уеблэмэ си усэ гуэрхэри урысыбзэкIэ зэрэзгъэдзэкIыну. СыщIалэт, сигурэ си щхъэрэ зтелът... Си мурад щэ-

хур нахуэ хъунымкIэ, кыызэхъулIэнымкIэ кыыздэлэпыкыуауэ щытащ КIыщокъуэ Алим. 1967 гъэм, Москва дэт Литературнэ институтым сыщеджэу, КIыщокъуэм деж сыхъуат, Iэрытхышхуэ сIыгъыу, «тхыль кыыхэкIыну пIэрэ» жысIэу езгъалбагъуну. Алим РСФСР-м и ТхакIуэхэм я союзым и унафэщIхэм ящыщ зыт, си усэхэм ар щыгъуазэт шкoлым сыщыщIэс лъандэрэ, къуажэм сыхъыкIыу Налшык сыхъакIуэурэ стыхэм хэзгъаплъэу щытат. НтIэ, КIыщокъуэм, адыгэбзэкIэ япэ тхыль кыйдэзгъэкIыныр кыздеIыгъри, мыпхуэдэуи кызыжеIэ: «Урыс тхыль-еджэхэм нэхъ пасэу укъацIыхумэ, нэхъыфIщ, усэ гуп зэрегъэдзэкIи, журнал пIащэ гуэрэм теддзэнц. АбыкIэ сэбэп хъуфынур, сэ нэмыщI, Къэшэж Иннэщ, сэ физэпысцIэнц». КIыщокъуэм и фIыгъэкIэ Иннэ сэрэ дызэроцIыху, си усэ Iэрами зэредзэкIри 1968 гъэм «Дружба народов» журналым кытохуэ, езы Алим и пэублэ псалъэ гуапи щIыгъуу. Абдеж кыщыщIидзащ Къэшэжым сэрэ ди творческэ ныбжьэгъуыгъэ зэпыщIэныгъэм.

Къэшэж Иннэ си зэдзэкIакIуэм и мызакъуэу икIи си ныбжьэгъут, илъэситкIэ сэ нэхърэ нэхъыжь пэтми, «си шыпхъу цIыкIукIэ» седжэрт. Дэлъхуншэт Иннэ, IэмащIэлъэмащIэт, щэхут, псэ хъэлэлт, псэ къабзэт, и щхьы и щIыхьы лъагэми, пагэтэкъым, Урысей къалащхъэм, псом хуэмыдэу и адэмрэ и анэмрэ дунейм ехыжа нэужь, зеиншафэ кыщытеуат – арат сыткIи згъэгущхуэмэ, згъафIэмэ сфIэфIу, «си шыпхъу цIыкIу» щIыжысIэр. Апхуэдэу екIуэкIащ Москва сыщеджэу, махуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу абырэ сэрэ дызэхуэзэу щыщыта лъэхъэнэми, телефонкIэ дызэпсалъэу, письмокIэ дызэхуэтхэу иужькIэ кIуа илъэхъэми.

Сэ Налшыки Москваи урысыбзэкIэ тхыль зыбжанэ кыщыдэзгъэкIащ. Абыхэм ит тхыгъэхэм я нэхъыбапIэр зэыздзэкIар Иннэщ. Нобэ литературэм и зы Iуащхъэ гуэр сыдэкIыфамэ, си цIэрэ си щхъэрэ си лъэпкъэгъухэм нэмыщI нэгъуэщI зыгуэрхэми ящIэмэ, ар ину зи фIыщIэр Къэшэжырщ.

Москва кыщышалхуами, кыщыыхъуами, Къэшэжым зэрысабийрэ и жьэгуу илгытар и адэ лъапсэрщ, ди къурш лъахэрщ. Куэдрэ къэкIуэжырт Иннэ ди деж. КъэкIуэжырт, къэкIуэжыгъуэ къэси кыыздихъэж щIыналъэм и гур нэхъ кIэрыпщIэу, ди дунейм и дахагъымрэ ди щIымы и берычэтыгъэмрэ, ди хъэуам и IэфIагъымрэ ди псыхэм я псынщIагъымрэ, ди цIыхухэм я гуапагъэмрэ я лыгъэмрэ и псэр нэхъри дахъэху, апщIондэхукIи хэку лъагъуныгъэшхуэкIэ зэджэж гурыщIэр, къурш хуэдэ, и гущIэм кыщытэджу. Мис а гурыщIэр къэлэуэтэнырщ, псэм дыхъэ уэрэду цIыхубэм яхэгъэлэуэнырщ – аракъэ поэзием и къалэныр! – Къэшэжым къарууи зэчийуи бгъэдэлъыр зрихъэлIар. Тхыль Iэджэ кыщыдыгъэкIащ абы Москваи Налшыки. А тхыльхэм я цIэ къудейми куэд къыбжаIэ: «Вольный аул», «Белый тур», «Кавказ надо мною», «Кебляга»... И тхыльхэм «бгырыс плъыфэ» яритын мурадкIэ усакIуэм къыгуысыса псалъэ цIуугъэнэкъым ахэр. Дэтхэнэ фIэщыгъэцIэми жэуап шах тхыльым сатыру итым я пащхъэ. Апхуэдэу щыщыткIэ, дэтхэнэ фIэщыгъэцIэри усакIуэм и бзэм къыпыкI псалъэ нэхъ лъапIэ дыдэхэм ящыщ зыгуэ мэув. Хамэш утесу, хамэ фащэ пщыгъыу утыку ущIихъэн щыIэкъым, уиш дахэ, уи фащэ екIу уиIэжу.

АтIэми, ахэр псэм щигьунэгьукIэ, гум щыфIэфIкIэ – ууейуэ щыщыткIэ. Апхуэдэуш Иннэ и творчествэм зэреплъу щытар. И творчествэм и закъуэкъым: и хьэлкIи, и шэнкIи, и дуней тетыкIэкIи, и псэлъэкIэкIи – сыт и лъэныкъуэкIи Къэшэжыр бгырыс цIыхубзт, адыгэ пщашэт. И унэ уихьамэ, адыгэ шыгьупIастэ къыпхуищтэнут, адыгэ нэмыс къыпхуищIынут – хабзэ хэлът, хабзэ ищIэрт, ар зэрихъумэным яужь итт. Иригушхуэут, ирипагэут ар абыхэм зэрытетхыхьри. Тоби ирехъу, езым адыгэ хьэл-шэн дахэ зэрыхэлъыр, и усэ Iушхэм бгырыс макъамэ зэрэщIэлърагъэнт Иннэ урысхэми, нэгъуэщI лъэпкъхэми хэхауэ фIыуэ къыщIалъагъур. Ар занщIэу наIуэ щыхъурт поэзием теухуауэ екIуэкI зэIушIэхэм. 60-70 гъэхэр эстрадэр щытепщэ лъэхъэнэт. Артистхэми хуэдэ къабзэу, усакIуэхэри сценэм итт абы щыгъуэ. Тхыль къудейкIэ мыхъуу, я гурыщIэхэр, я гупсысэхэр къыщыIуэта я IэдакъэщIэкIхэм цIыхухэр щIагъэдэIурт, апхуэдэ щIыкIэкIэ тхыльеджэхэр къыдахьэхьрт, «къазэурт» – поэзиер фIыуэ ирагъэлаъагъурт, зыхрагъашIэрт. Къэшэжыр сыт щыгъуи яхэтт тхыльеджэхэм яхуэзэрей Москва щыщ усакIуэ гупышхуэм. Ахэр Друнинэ Юлие, Ахмадулинэ Бэллэ, Казаковэ Риммэ, Мориц Юннэ, Евтушенкэ Евгений, Вознесенский Андрей, Рождественский Роберт, Окуджавэ Булат, Шкляревский Игорь сымэт. Мис абыхэм зыкIи къапикIуэтыртэкъым Иннэ, «яхэкIуадэртэкъым», уеblэмэ зыгуэркIэ къахэлыдыкIыу пIэрэ жыпIэрт. А «зыгуэрри», сэ къызэрызгурыIуэмкIэ, и кавказ тхэкIэ, псэлъэкIэ щIэгъэшхъуарт, и зыIыгъыкIэ зэпIэзэрытырт. «Си адэр бгырыс ткIий дыдэщ, и нитIыр уэсэпс щIыIэ лыду, си анэр зи гушIэр нэху Урысейм ипхъу тхэрыкъуэ пщэхуш», жиIэнти къыщIидзэнт Къэшэжым псэлъэн. Абдеж залыр щым хъурт. АдэкIи, зы усэ къеджэху Iэгур къытракъутэу, сценэм ирагъэтт куэдрэ.

Иннэ псом хуэмыдэу цIэрыIуэ зыщIар и уэрэдхэрщ. «Опять стою на краешке земли», «Подари мне лунный камень», «Нарьян-Мар»... Ахэр, махуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу, радиокIи телевиденэкIи къагу щытащ Магомаев Муслим, Лещенкэ Лев, Кристалинская Майе, Хиль Эдуард, Лукач Маринэ, нэгъуэщIхэми ягъэзащIэу, ноби ящыгъупщэжакъым. Ди Къэбэрдей-Балъкъэр композиторхэми макъамэ дахэ зыщIалъхьа абы и уэрэдхэм псори дыщыгъуазэщ. Къэшэжым концерт псо итыфьрт и закъуэ. Концертыр и усэрэ уэрэду зэхэлът. Iэджэрэ слъэгъуаш абы зэрыщIыхъэн билет ямыгъуэтыжу, театрхэм къызэрыщыхъум хуэдэу, цIыхур зэхэту. Слъэгъуаш абы цIыху цIэрыIуэхэр кърихьэлIауэ – киноактрисэ Доронинэ Татьяна, космонавт Терешковэ Валентинэ сымэ, нэгъуэщIхэри. СССР-м и республикэ псоми, хамэ къэралхэми къыщацIыхурт ди усакIуэ хьэлэмэтыр.

Къэшэж Иннэ урыс литературэм къыхэмынэнкIэ Iэмал иIэкъым абы хуилэжьамкIэ. Игури и псэри етауэ илъэс пщIы бжыгъэкIэ Къэшэжым итха усэхэр, балладэхэр, поэмэхэр, уэрэдхэр поэзиэ нэсым и щапхьэщ.

БИЦУ АнатоIэ

Къэшэж Иннэ хужагахэм щыщ пычыгъуэхэр

Цыхум зэчий бгъэдэлъмэ – ар фыгъуэшхуэщ. Къэшэж Иннэ и усыгъэр щыщлэджыктым абы и лэрыкхэр сэ гъэщлэгъуэныщэ сщыхуат. Сфлэфт мы тхылтым ихуа усэхэм апхуэдэ гурыщлэ щлэджыклагъуэхэми я псэм кыщцагъэушыну.

Уи гуапэ мэхуэ Къэшэж Иннэ гупсысэщлэ зэрылтыхуэри, кыгъуэтар гум ехуэбылэу, псэм дыхъэу, уигъэпфейтейуэ кызыериуэтэфри. Абы и усэхэм дыкбышеджэглэ, дунейм, ди щыпэлъагъум хуэдэу, долплъ. Си гугъэмкэ, апхуэдэ щытыкэм уришэныращ гъуазджэм и кбалэн нэхьыщхъэри.

Иннэ Къэбэрдей-Балъкъэрым, бгырысхэм яхуитха усэхэм ди щыналгэм и теплъэ дахэ зэмыфэгъухэр дэгъуэу кыщыгъэлъэгъуащ.

КУЛИЕВ Къайсын,
*Къэбэрдей-Балъкъэрым
и цыгъухуэ усакуэ*

Къэшэж Иннэ ауэ кызыэрыгуклэ усакуэу щытакъым. Ар зи зэфлэжы, зи зэчийр пасэу къэзыгъэлъэгъуэфа усакуэ лэзэт. Къэшэжыр ящыщаш «шестидесятники» жыхуалэу хыщлэ гъэхэм ди къэралми, нэгъуэщлэ щыпэлэхэми зи цлэр ину щыгуауэ щытахэм.

Иннэ и цлэрыгуагъэм нэхъри зилэтынымкэ, зиубгъунымкэ мыхъэнэшхуэ ялэщ абы и псалъэхэр щлэгу композитор лэзэ куэдым ятха уэрэдхэм. Къапщтэмэ, Фельцман Оскар, Френкель Ян, Островский Аркадий, нэгъуэщлэхэми макъамэ зыщлалъхъа уэрэдхэр ягъэзашлэрт Магомаев Муслим, Хиль Эдуард, Трошин Владимир, Кобзон Иосиф, Лещенкэ Лев, Кристалинская Майе, Пугачевэ Аллэ сымэ, нэгъуэщлэ уэрэджылагъуэ цлэрыгуэ куэдми.

КЪАГЪЫРМЭС Борис,
*Къэбэрдей-Балъкъэрым
и цыгъухуэ усакуэ*

Иннэ и усэхэм тыншу макъамэ щлалъхъэрт. Илъэс 40-м щыгъуами, ящлэщыгъуэу ягъэзашлэ «Кабарда», «Возьми меня в Балкарию», «Свадьба в Каменномосте» жыхуилэхэр, нэгъуэщлэ куэди.

Усакуэхэр щытхэкыжкэ, езыхэм я дуней псо кызыэранэклэ. Къэшэж Иннэ и усэхэмрэ уэрэдхэмрэ ягу ихужырккъым ар зыщыгуу, зи ныбжьэгъуу щытахэм.

КХЪУЭГУФЭ Хъэчим,
*КъБР-м и Тхакгуэхэм
я зэгухъэныгъэм и тхъэмадэ*

Иннэ и тхылгхэр щлэджыклагъуэхэм зэи гулгытэншэу къагъэнакъым. Абы и усыгъэхэр щлэщыгъуэщ, псэм дохъэ. Шшэч кытесхъэркъым урысей усыгъэм и зы вагъуэу Къэшэжыр зэрыщытым иккы сытым дежи ар апхуэдэу кызыэрынэнум.

МАКИТОВ Сафар,
*Къэбэрдей-Балъкъэрым
и цыгъухуэ усакуэ*

Литературэм зэуэ цлэрылуэ шыхъуат Иннэ. Сигу къоклыж Къэшэжым и усыггэм и пшыхъ зэрыщылэнум и хыбарегъащлэхэр Москва къызэрыщылэдзэу шытар – и цлэр ин дыдэу тхауэ. Сошлэж лэпкълэпкълэ зэщлэкълэуа зилэ пшащэ нэ фыщлэр псэлыапэм къызэрытэхэу, къызэхуэсахэр зэуэ къыдихъэхыфу зэрыщытар. Зэчий зыбгъэдэлъ дэтхэнэ усаклуэми къемыхъуллэр – усэр нэгъэсауэ зыхегъэщлэныр – абы пылъхъэншэу хузэфлэклырт.

КОРНЕЕВ Алексей,
тхаклуэ

Усаклуэ Къэшэж Иннэ и макъым щлэщыгъуэу, адрейхэм къахэщу, зэуэ зыкъызэкълэуихащ. Ар цыху гу щабэщ, лүщц, гъащлэм и лэфлыр зыхэщлэ. «Новая Волга» журналым и лэжыаклуэхэр «ди Иннэклэ» доджэ а усаклуэ телъыджэм. Ар ди журналым и ныбжьэгъу пэжщ.

«Новая Волга» журналым и редакцэ

Сэ слъэгъуат Иннэ Литераторхэм я унэ нэхъыщхъэм къыщыпсалъэу: ар зы телъыджэ гуэрт. Дэтхэнэ усэ сатырри абы и псэм пхигъэклырт. Ди лъэпкъыр сыт шыгъуи иригушхуэ хъунуц Къэшэж Иннэ хуэдэпхуэ зэрилэм. Дэ тшыгъупщэнукъым а пшащэ угъурлымрэ абы и тхыгъэ хълэмэтхэмрэ. Сэ насыпу слъытэнт Иннэ и тхыгъэхэр ди щлэблэм ялэщлэмыхуамэ.

ЕФЭНДЫ Джылахъстэн,
*Къэбэрдей-Балъкъэр АССР-м
щэнхабзэмклэ и министр
1963-1984 гъэхэм шыта*

Къэшэж Иннэ литературэмрэ уэрэд гъуазджэмрэ зэуэ хыхъащ. Ар ядэлэжыащ композиторхэу Троцюк Б., Савельев Б., Рубашевский В., Колкер А. сымэ. Абыхэм зэдатха «Мальчишки России», «Я иду из кино», «Позови меня на свадьбу», «Опять плывут куда-то корабли» уэрэдхэм зэпеуэ куэдым саугъэтхэр къыщахъащ. Ауэ усаклуэм и псалъэхэр зыщлэу уэрэдхэм я нэхъыфлыр Островский Аркадий макъамэ зыхуитхэхэр арагъэнуц. Композиторымрэ усаклуэмрэ я гупсысэр гъэщлэгъуэну зэтэхуащ. Псалъэм папщлэ, «Подари мне лунный камень», «Круги на воде» уэрэдхэм ди щэнхабзэр нэхъ бей ящлэуэ къызолъытэ.

ФЕЛЬЦМАН Оскар,
композитор

Гъащлэ илакъым усаклуэ лэзэм. Иджы согупсысыжри, сымыгъэщлэгъуэн слъэклыркъым: сыту цыху дыщэт! Сыт хуэдиз лъагъуныгъэ уи хэкум, укызыхэкла лъэшкъым, литературэм хуилэн хуейт, абы хузэфлэклыу шыта псор пхузэфлэклын папщлэ?!

ХЪЭХ Сэфарбий,
*тхаклуэ, КъБР-м
щэнхабзэмклэ щыгъэ зилэ и лэжыаклуэ*

* * *

Си адэм и хэкужь,
 Си лъахэу Къэбэрдей,
 Уэращ сэ си гуфлэгъуэр, уэрщ си гуауэр.
 Дапщэщ нэгъэээжын слъэклыну сэ уи дей?
 Сызэрыпсэури сыппэлэщлэу дауэ?

Си наплэр зэтеслэхьам, сэ кыщлохьэж си нэгү
 Си сабиигъуэр щызгъэклуа кьурш лъапэр:
 Къуажэшхуэм кыщхьэщытщ
 Щхьуантлабзэу джабэ нэклү,
 Абы щохьуаклуэр куэду мэл —
 ЩащІ клапэ.

Плъыр сакъыу Іэщым хэтщ мэлыхъуэ щлалэ гуэр,
 Уэрэдклэ йобзэрабзэ ар уэгү къащхьуэм;
 Уэрэдым сыщлодэлу —
 Къысхелэхьэ кьару уэр,
 Сыкъохьур сылъэтэным хуэдэу щлащхьуэу...

Уемышу кьиш уэрэд, мэлыхъуэ щлалэ ес,
 Си деж къэлусрэ ищлу си псэр махэ.
 Зэхэхмэ сэ уи макъ, мы си гур мафлэм ес,
 Мычэму ар хуопабгъэ адэжь лъахэм!

Уэрэдым иубзыхунщ, сэ сощлэ, си пщэдейр.
 Абы сытришэнщ сэ гъуэгу, гумащлэу..
 Сызэрыпсэур сэ дауэ уэ ппэлэщлэу
 Си адэм и хэкужь,
 Си лъахэу Къэбэрдей?!

* * *

Лэкьум сигу къохьэ, адыгэ лэкьум,
 Зэгүэр сянэшхуэм схуищлу щытам ещхьу.
 Щым ерыскъыуэ щапщэфІ псоми я щхьэу
 КъысфлощІри —
 Сшхынклэ ар сримыкьун!

Лэкъум сигу къохъэ, хъурей дахэу щлауэ,
Плъыжьыбзэу жъауэ нартыху лэкъум ІәфІ.
Иыгъыу ар сянэшхуэр къыспежьауэ
Си сабиигъуэм сепщыхьын сә сфІәфІщ.

Си сабиигъуэу сэхуран дагъэмә,
Жъәгу Іугъуэ гуаклуэм и мә къызыпих,
Сыт хъунт зы махуэ узиләжыгъамә,
Арщхъәклә сыноджаклә –
Зәхыумых!

Псы хуәлләу гъуәгурыклуэ итым къум,
Хуәдабзэу нобә лэкъум ІәфІ сигу къохъэ.
Ауэ сянэшхуэм мәсеиж и кхъащхъэр,
Си анәм ар щилуэхукъым ди къалащхъэм,
Сәраци –
Сә схуәпщәфІыркъым лэкъум.

* * *

Адыгәлым и лыгъэр
Гъунапкъәншәщ – гъәунәху.
Адыгәлыр цыхугъэрщ
Зыхуәпсәур, псәуху.

Лей зыгуэрым къылыбысу
Илъәгъуауэ бләмыкІ.
Хуейщ теклуәни хейр мысәм,
Къимыгъанә хульәкІ:

Іуэху и куәдми плащлэгъуэу,
Іәщлыб псори ищлынщ,
Ныбжьәгъу нәсу бдәщлыгъуу
Бий нәхъ гуащләм Іущләнщ...

ТкІийми хъәклә, псә гуапәщ.
Цыху зи жагъуэм щымыщ.
Адыгагъэрщ и напәр,
Хъәщләр зыми пимыщІ.

Ухуеблагъэм и унә,
Арщ хуәпщлауэ нәмыс.
Зәтетыххәщ и Іәнәр,
Дыхьи жъантІәм хуәтІыс.

Уалъагъуну кыщыхъэм
УагъэщІэнкыым уэ зэш.
Игу бысымым удыхъэм,
Уищыфынущ и къуэш.

Пшынэм щІидзэм бзэрабзэу –
Япэ къафэр ууейщ.
Джэгу хуамыщІу мыхабзэ
ЯгъэхъэщІэу шууей.

Уежъэжыну уфІэфІмэ,
Ар тхъэмадэм еІуэкІ.
Абы ищырщ унафэр,
ЖиІам зыри фІэмыкІ.

Уи шы ІумпІэр ялыгъыу
Уитысхъэнщи уанэгу,
КъыпхуащІауэ куэд тыгъэу
Пыпщэжынкъэ уи гъуэгу...

Адыгэлым и лыгъэр
Гъунапкъэншэщ – гъэунэху.
Адыгэлыр цыхугъэрщ
Зыхуэпсэур, псэху.

* * *

Уэ, гъэмахуэр къэсам, укъысІуощІэ,
Удз гъэгъахэр имыхуэу уи куэщІ.
Уи къурш уардэхэм тхъуащ я щхъэр хужьу,
Уи щІалагъ уэ итІани мыкІуэщІ.

Уи аузхэм дэмыкІ пшынэ макъыр –
Уи Іэщыхъуэхэм замыгъээш.
Бгырысылтыр абыхэм мы си пкъым
Къафэ жанхэмкІэ кыщагъэуш.

Сэ уи тафэм шоув быдэу си лъэр,
Сытри сфІощыр мыбдеж щыслъэкІын.
Іуащхъэмахуэщи лыгъэм и пщалъэр –
И щыгу лъагэм абы сыдэкІынщ.

Къэбэрдей, уэ сурипхъуци — согушхуэ.
 Къыздалъагъуу сопсэур уи хьэл:
 Си псэм хэлъщ я тклиягъыр уи къуршхэм,
 Я гуапагъ уипс Іуцащэхэм хэлъщ.

* * *

Сыщликъузэу быдэу мылу и бгъэ щтам,
 Гуауэ щыІэм куэдрэ Іэплэ къызешэкІыр.
 Абы зыщи щыІэр сыкыІэщІэзычу —
 Зи щыІамахуэр хуабэу зи гъэмахуэр пщтыр
 Си адэ хэкужъыр си гум къызогъэкІыр.

Сыпэлъэщкыым, жыслэу Іуэху зызэспщытам,
 Сэ Іэнкун сыщохъур мы гъащІэм тэлайкІэ.
 Сихъумэн абдежи а зырщи зылъэкІыр —
 Зи щыІамахуэр хуабэу зи гъэмахуэр пщтыр
 Си адэ хэкужъыр си гум къызогъэкІыр.

Сригушхуэу гъащІэм арщ сэ къызитар,
 Арщ къызэтэу сІэр лыгъэкІэ щІэмычэу.
 Сыт хуэдэ гугъуехьми сытекІуэн сэ слъокІыр —
 Зи щыІамахуэр хуабэу зи гъэмахуэр пщтыр
 Си адэ хэкужъыр илъщи сигу имыкІыу.

* * *

Сыхуейуэ си блэкІа гъащІэм
 ФІы гуэркІэ сщІыну и гугъу,
 Къалэмыр къэзгъэлэгъуащи —
 СлъэмыкІыу сохъыр сэ гугъу:

ТхылъымпІэ напэ хужъыбзэм
 Теплъызэу нитІыр сыщысщ.
 КъэрэндащыкІыр сокъузыр,
 Си натІэм къокІуэ пщІэнтІэпс.

Гупсысэ хьэлъэм сиІыгъыу,
 Макъыншэу си псэр мэщэІу.
 ЩыслэщІэкІар щІым щыуагъэу
 СщІа псоми сфІохъур я щыІыу.

Іуэхуншәу схьащ махуэ Іәджә,
 Псы Іәджә пщІәншәу сикІащ.
 Зәм зэхәсхакъым къызәджәр,
 Зәм къысхуәмейхәм седжащ.

КъысхуәзыщІам гухәлъ къабзә,
 Си ауан псалъә лъысащ.
 ФәрыщІу къызәубзәрабзәм
 СедаІуәу сригъусащ...

Сыхуейуэ си бләкІа гъащІәм
 ФІы гуәркІә сщІыну и гугъу,
 Къаләмыр къәзгәлэгъуащи —
 СлъәмыкІыу сохьыр сә гугъу.

* * *

ПсыкІәху и Іуфәм нәщхьыфІәу дыІуту, —
 Арат илъәс пщыкІуийм ди ныбжьыр иту, —
 Темытт дунейм дә тІум зи гугъу дымыщІ,
 ЩымыІәу тлъәмыкІыни дә къытфІәщІт.

ПсыкІәху ежәхт, толькъунхәр здырихьәхьу,
 СыщІәпләрт сә уи нитІ сьдәзыхьәххәм.
 Уи нитІым си псәр Іәджәм щагъәгугът,
 Шәч къытепхьәнү ди насыпми гугъут.

Щыху гъащІә кләщІым и фІыпІә илъәсхәу
 А зәман дахәм — дә ди щхьәм къитІәсрәт
 Пә зиІәм кләи иІән зәрыхуейр?!
 Шынагъуэ лъәпкъ пәмыпләэт си псә хейр.

ИмыщІәт щыІәу абы нәщхьеягъуэ,
 ИмыщІәт бзәхьиж хабзәу лъагъуныгъәр,
 ИмыщІәт и хьәлъагъыр закъуәныгъәм,
 И Іәужь псори къәлъәлъәжа гугъәм...

ПсыкІәху и Іуфәм нәщхьыфІәу дыІутт.
 Илъәс пщыкІуийм ди ныбжьыр иту арт.

ЗәзыдзәкІар БИЦУ Анатоләщ

ЖЫЛАТЕЖ Сэлэдин

ПАШТЫХЬ ХУЖЬЫМ И ЛЫКИУЭ

Пьесэ

ХЭТХЭР:

- Пётр Езанэ – Урысейм и пащтыхыщ.
Черкасский Александр (и адыгэццэр Долэт-Джэрийщ) –
пщыщ.
Голицын Борис – Черкасскэр зыпшыжарщ.
Марфэ – Голицын ипхыщ, Черкасскэм и щхьэгъусэщ.
Къетыкъуэ Аслъэнбэч
ХьэтГохъушыкъуэ Мысост } пщыхэщ.
Тэтэрхъан Бэчмырзэ
Долгоруков Василий – Преображенскэ полкым щыщ генералщ.
Шыргъэзий – Хивэм и хъанщ.
Ашур-бек } Шыргъэзий и лыклуэхэщ.
Абдула }
Кожин Александр } тенджыз офицерхэщ.
Заманов }
Хъуэжэ - НэпIэс – Черкасскэм и гъуэгугъэлыгагъуэщ.
Сунш
Акмырзэ } пщым и къуэшхэщ.
СашэцIыкIу – Черкасскэм и къуэ нэхъыщIэщ.
Франкенберг – швед гъэрхэм ящыщ майорщ.
Давыдов – офицерщ.
Чириков – Астрэхъан къалэм и губернаторщ.
Салтыков – Къэзан къалэм и губернаторщ.

К о р е и т о в — Черкасскэм хъаным деж игъэкIуа лыкIуэхэм ящыщц.
 Д о с и м - б е й — Бухъэра къраша тхъэгурумагъуэщ.
 Ш у с т р о в — Черкасскэм и картэхэр Урысейм къахъыжыну зи пщэ
 иралъхъахэм ящыщц.

Л I ы к I у э н э х ъ ы ж ь.
 Е т I у а н э л I ы к I у э.
 Е щ а н э л I ы к I у э.
 К ъ а л м ы к ъ щ I а л э.
 П о п.
 П и с ы р.
 I э н э з е х ъ э ц I ы х у б з х э р.
 К ъ э ф а к I у э х э р.
 Б э р э б э н а у э х э р.
 Н а к ъ ы р а п щ э х э р.
 Н э г ъ у э щ I I э п ы д з л ъ э п ы д з х э р.

ЯПЭ ЕДЗЫГЪУЭ

ЯПЭ ТЕПЛЪЭГЪУЭ

Иуэхур щекIуэкIыр Урысейм и пащтыхьыр къыщыхъуа, Ч е р к а с с к э р и щ а п I а Г о -
 лицынхэ я лъапсэрщ. Пэшышхуэр пасэрей унэлащIэкIэ гъэщIэрэщIащ: шэнтжъеишхуэр
 жъантIэм дэтц, абы и сэмэгурабгъумкIэ кIэрыгъэщIапIэ лъагэ зIэ шэнт зыкъом блыным
 дэкIуэу бжэ щIэкIыпIэм нэс щегъэувэкIащ, щхъэгъубжэ бгъуфIэшхуитIым Iупхъуэ хъар
 дахэхэр Iупхъуащ, стIольшхуэм тет шакъалъэм къабзий-къалэмыр къыбгъурытц. СтIол
 кIапэм тхыль зэгуха тельщ, унэ лъэгум мыщадитI, зэбэныну вызэрапщыгта нэхъей, цы-
 зэпэщыльщ.

Пащтыхьыр йощIэри шэнтжъеишхуэм исщ. Г о л и ц ы н ы м Ч е р к а с с к э р
 къыщIешэ, гуапэу IэплIэ ирищэкIауэ.

Г о л и ц ы н ы м (п а щ т ы х ь ы м б г ъ э д ы х ъ у э р э). Илъэс 14 ирикъуащ
 уэ цIэ зыфIэпщIа щIалэр. Губзыгъэщ, гурыхуэщ, хъэл-щэн дахэ хэлъщ,
 лы нэс къищIыкIыну гугъэ уегъэщI.

П ё т р Е з а н э м. Аращ сэ абы сызэрыщыгугъари. (ЩIалэм
 зыхуегъазэри). Сэ сыпащтыхьщ. Мы лъапсэращ сэри сыщIапар...
 Сэращ уэ Александр пфIэзыщар... НэгъуэщI дин къэпщтащ, ауэ
 пщыщIэр къыпхузогъанэ.

Ч е р к а с с к э м (м а щ I э у з е г ъ э ц х ъ р и). Упсэу, зи щIыхьыр ин!

П ё т р Е з а н э м. Дэ уэ куэдкIэ дыщцогугъ...

Ч е р к а с с к э м. Си адэр яукIащ. Абы иль сщIэжын хуейщ...

П ё т р Е з а н э м. Абыи пIалъэ иIэщ — къэсынщ а махуэри...
 (П а щ т ы х ь ы р к ъ о т э д ж р и щ I а л э м г у а п э у I э п I э х у е щ I. И т I а н э
 м ы п I а щ I э у б ж э м к I э е у н э т I р и, и б л ы г у м А л е к с а н д р ц I э т у щ I е и ш.
 Г о л и ц ы н ы р а б ы х э м я к I э л ъ о к I у а т э, а у э я к I э л ъ ы ц I э к I ы р к ъ ы м. А р
 у т ы к у м и з а к ъ у э к ъ и н а у э н и к I у к I - к ъ и к I у к I ы у п э ш ы ш х у э м ц I э т ц).

Г о л и ц ы н ы м (*и щхьэ хужилэжу*). Сэ си унэм кьезгьэблэгъат урым империе лъаплэм и лъыкӀуэр, схузэфӀэкӀыр езгьэблэгъуону, ди хабзэхэми щыгъуазэ щӀыну, ауэ абы фӀэгъэщӀэгъуэну си дневникым кьритхар нэгъуэщӀщ: «Голицыным и щӀалэхэм я нэгум кьищт ахэр зэрыщымыкӀар, зэрымыгъэсэхъуар, ауэ адыгэ щӀалэр нэхъ Іэдэбт, нэхъ угъурлыфэт, уи фӀэщ хьурт абы гушхуэ зэрыкӀуэщӀылыыр, Іэзэу Іэщэ зыгъэбзэфхэм къазэрыхэкӀар, зэи къызэрымылэнджэнур».

Пётр Езанэмрэ Александррэ Іэпллэ зэрашекӀауэ пэщым кыщӀохъэж. Черкасскэм балигъыфэ кыгтеуащ, щӀалэ ІэчлӀэчышхуэ хъуащ. Пащтыхьымрэ абырэ кыщыщӀыхъэжым, унэр зейр адрей бжэмкӀэ щӀокӀ.

ЕТИУАНЭ ТЕПЛЬЭГЪУЭ

Пётр Езанэм. Аращ, уэрэ сэрэ ди гъащӀэм я кьежьаплэр зэщхьщ — мы унагъуэм уэри укыщыыхъуащ, сэри сыщапащ... Сэ щыгъуазэ сызэрыхъуамкӀэ, Мэзкууи уи Іыхьлы щопсэу. Къапщтэмэ, Черкасскэ Аннэ гуащэр. Ауэ уэ уаплыну зи пщэ дэлъар Голицынхэщ. ИкӀи, шэч хэмылыу, узыхуей ухуэзэу уаплащ, уагъэсащ, урагъэджащ. Мы унагъуэм щӀэныгъэ нэс къызэрыббгъэдалъхар, культурэ лъагэ къызэрыпхалъхар си фӀэщ мэхъу, ар икӀи нэрылыагъуэщ... АдэкӀи уи еджэныгъэм, гъэсэнныгъэм кышыпщэн хуейщ... (*Александр утыкум кьрешэри, пащтыхьыр абы и нэгум хуиты иплӀэу мэув*). ЩӀэныгъэ нэхърэ нэхъ лъапӀэ щыӀэкъым... Абы ди цӀыхухэр Іейуэ хуэныкыуэщ... (*Пащтыхьыр, зэрыпсалгъэм хуэдэурэ, жьантӀэмкӀэ дохъэ, шэнтжъеишхуэм йотӀысхьэри, зригъэщӀеиӀауэ, йошӀэ*). Кхъу-хьымрэ тенджыз Іуэхумрэ хуеджэну щӀалэ гуп хамэ кьэрал згъэкӀуэну согъэхъэзырри, абыхэм уащӀыгъуу узгъэкӀуэнщ ухуеймэ.

Черкасскэм. Си адэ-анэм сабгъэдэсыжатэмэ, абыхэм я жыӀэм седӀуэнут. Си адэр силэжкъым, яукӀащ, си анэри спӀэщӀэщ... Зыми срамыгъэхъуапсэу абыхэм саплыну зэрыщытам ещхъу, мы сыкызы-ыхьа унагъуэми сызыхуей сыхуагъэзащ, зы махуэ сигурэ си щхьэрэ зрагъэбгъэжакъым. Кьэрал ІуэхукӀэ гупым сахэбгъэхуэныр си дежкӀэ пщӀэшхуэщ, щӀыхьщ, икӀи насып инщ... Абыхэм сакъыкӀэрымыхуу седжэну укызыогъэгугъэ.

Пётр Езанэм. Узыпла унагъуэм къуатащ гъэсэнныгъэ тэмэм, щӀэныгъэ кууи уагъэгъуэтащ. Голицынхэ кыпхуэарэзыщ. Сэри шэч кыбтесхьэркъым уи псалъэр зэрыбгъэпэжыным.

Черкасскэм. Зи щӀыхьыр лъагэ, сэ уэ узгъэукӀытэнкъым... Узгъэпэжынщ.

Пётр Езанэм. Упсэу. Арац сызэрыпшыгугъри... (Пащтыхьыр кьотэдж, Черкасскэм бгъэдохъэри, и нэгү зэлъыIухам гуапэу иплгэурэ желэ: «Хьет жегъэлэ!» ИужькIэ мыпIащIэу бжэмкIэ еунэтIри цIокIыж. Александри абы кIэлъыцIокI).

ЕЩАНЭ ТЕПЛЪЭГЪУЭ

Пётр Езанэмрэ Черкасскэмрэ кьыщIохъэ... Александр нэхъри лъыфэ кьыгеуащ, тенджыз офицер фащэ екIу щыгъщ. Пащтыхьыр, жьантIэмкIэ дохъэри, шэнтжъеишхуэм йотIысхъэ. Александр жыхафэгум тетц, пащтыхьым кьыжриIэnum поплъэри.

Пётр Езанэм. Сыпхуэрэзыщ. ЕджакIуэ згъэкIуа гупым уакъыхэлыдыкIыу укъэкIуэжащ.

Черкасскэм. Къэралым къулыкъу хуэщIэныр си дежкIэ насыпышхуэщ.

Пётр Езанэм. Урысейм урикъуэ пэжщ. (Псалгэурэ къэрал лъыцхьэр кьотэдж, Александр бгъэдохъэри и блыгум цIеггэуэвэ). Уэ пхуэдэхэрац Урысейм и къэкIуэнур нэхъ дахэ зыщIынур... ЕджакIуэ уздэщыIам цыпщIа кхъухьым ису укъызэрыкIуэжари икъукIэ си гуапэ хъуащ, экзамен кьыщыпIысхыжми ар къыхэзгъэщящ.

Черкасскэм. А кхъухьым сыкъызэрыкIуэжрэ сылбыгъуэ-зэжакъым, Кронштадт кхъухъ тедзапIэм тетц.

Пётр Езанэм. Абы кIэлъыплъыну унафэ сщIащ. Кхъухъ музей езгъэщIыну си мурадщи, абы пызогъаплъэ... ДэлэщIагъэлI куэд, еджагъэшхуэ нэхъыбэж дыхуейщ... Уэри уощIэ, ипщэкIэ щыIэ ди къэрал гъунапкъэхэм къеныкъуэкъу, къещэ, къыхъэну цIэхъуэпсхэр щыIэщ. Абы кьыщымынэу, Тыркумрэ Кърымымрэ Кавказым нэ къращящ. Ар тIэщIагъэкIыну я мурадщ. Абы къыхэкIкIэ, къэрал Iуэхушхуэ уи пщэ дэслъхъэу уезгъэжьэн си гугъэщ. Кавказым ислъэпкъхэр Къэбэрдейм и «жьэм» йоплъри щысщ, сыт жиIэну, сыт хуэдэ унафэ къытхуищIыну пIэрэ жары... А къыдэныкъуэкъухэм япэщIэувэфын шуудзэ лъэщ къигъэувыфыну пIэрэ Къэбэрдейм? А Iуэхур тэмэму зэхэбгъэкIатэмэ, си гуапэ хъунт.

Черкасскэм. Къарурэ зэфIэкIыу силэр есхэлIэну быдэу укъызогъэгугъэ.

Пётр Езанэм. Ар ауэ сытми тынш цIыкIуу зэрызэфIэмы-

кЫнури кЫызгуроІуэ... Мы дызыхыха гЪэм Тыркум Урысейм зауэ кЪрищІылащ. А кЪэралым и жьэуазым щІэт Псыжь мыдрыщІкІэ щыпсэу тэтэрхэр ди бийуэ кЪэмыувыну Іэмал гуэр кЪахуэгупсысын хуейщ. Ахэр Урысейм и закЪуэкЪым зи бийр, КЪэбэрдейми щІэх-щІэхыурэ тоуэ. Ди дзэм кЪэбэрдей шуудзэ зыбжанэ гЪусэ хуэсщІу тэтэрхэм япэзгЪэувын си гугЪэщ... Апхуэдэ шуудзэхэр КЪэбэрдейми Кавказ ИщхЪэрэм и адреЙ щІыпІэхэми кЪыщызэбгЪэпэщыну уи пщэ изольхЪэ...

Черкасскэм. Сэ сыкЪызыхэкІа адыгэ лЪэпкЪым щхЪэхуитыныгЪэм нэхЪрэ нэхЪ игЪэлапІэрэ нэхЪ пщІэ зыхуищІрэ дунейм теткЪым... СыщІыкІуу гЪэр сыщашІам щыгЪуэ хуит сыкЪэзыщІыжахэр адэ-анэм хуэдэу фІыуэ слЪагЪуу щытащ. ЩхЪэхуитыныгЪэр дуней жэнэтщ. Си дежкІэ ар — жьэгу пащхЪэщ... АдэжЪ лЪапсэщ... ЩыщІыІэм деж зызэзгЪэу мафІэщ... Ар анэ бгЪафэщ... Адэ Іэплэщ... ЩхЪэхуитыныгЪэр — псэщ... ГЪащІэ псощ...

Пётр Езанэм. КЪэбэрдейхэри КЪрым-Тырку Іуэхухэм зэреплЪыр зэтехуэркЪым. ИныкЪуэр Тыркум и телхЪэщ, адреЙхэр КЪрымым и лЪэныкЪуэщ. Кавказыр, бжЪэ кЪэпщІам хуэдэу, зэрызохЪэ. Ауэ дэ, Урысейм, ар зыІэщІэдгЪэкІ хЪунукЪым... Аращ икІэщІыпІэкІэ уежЪэн щІыхуейр. ГЪуэгуанэр зэпыпчыху узыхуейр псори кЪыпхуащІэну губернаторхэм кЪалэн ящысщІащ. Кавказым ис лЪэпкЪхэр ди телхЪэ хЪумэ, игЪащІэкІэ ахэр зэрыдгЪэпэжынур, дакЪызырыщыжынур, дазэрыдэІэпыкЪунур хЪэкЪыу япхыгЪэкІ. ГЪуэгу махуэ! Уэрэ дэрэ мызыгЪуэгукІэ дызэхуэмызэжынкІи хЪунщ. Сэ сожЪэ, ИщхЪэрэкІэ тенджыз техЪэпІэ щыдухуэну и ужЪ дитщ.

Черкасскэм. Сэ КЪэбэрдейм сызэримыхЪэжрэ илЪэс тІощІым щІигЪуащ. Си лЪэпкЪэгЪухэр кЪызырысщІэну сщІэркЪым, ауэ, дауэ мыхЪуами, пщэрылЪ кЪысщыпщІар зэрызгЪэзэщІэным и ужЪ ситынщ си псэр пытыху.

Пётр Езанэм. Ар кЪэрал мыхЪэнэшхуэ зиІэ Іуэхущ, ауэ, ТхЪэм жиІэмэ, уэ пхузэфІэкІынущ. Псыжь деж ехЪулэныгЪэ щызыІэрыдмыгЪэхЪэу хЪунукЪым. Ар Урысейм дежкІэ Іуэхушхуэщ, сыту жыпІэмэ Прут деж тыркухэм я бийуэ щедгЪэкІуэкІа зауэм дыкЪыщыхагЪэщІащ... Іюлым и 19-м лЪэныкЪуитІми Іэ зыщІэддза мамырыгЪэ зэгурыІуэныгЪэм ипкЪ иткІэ, Урысейм Уэсмэн империем Іузэв тенджызыр иритыжу, абы и Іуфэм Іут быдапІэхэри Іутхыжын хуейщ. Полтавэ деж шведхэр щызэхэткЪутэу зыІэрыдгЪэхЪа ехЪулэныгЪэр Прут зауэм ихЪыжри, ди пщІэр иригЪэхуэхащ.

Черкасскэм. Сэфыуэ кызыгуроуэ, зи щыыхьыр ин, Кавказ Ищхьэрэмрэ Урысеймрэ дяпэклэ зэхуафэну зэхушытыклар сэ зэфлэзгъэклыну луэхум куэдклэ зэрелытар.

Петр Езанэм. Кавказым ушыклуэжккэ, кьалмыкь хьан Аюк лушлэ, ар езыр адыгэ малъхьэщ — Черкасский Сэнджэлей и кьуэ Муцал и пхьур абы и щхьэгъусэщ. Ар кьэгъэсэбэпи, кьалмыкь хьаныр гьэллуш кьрым хьаным и телъхьэ нэгъуейхэм ятеуэу, ахэр зэхикъутэну...

Пащтыхьым и блыгум шлэта шлалэр кьрегъэклэрэхъуэклар быдэу лэплэ ирешэкл, зэклэлыггэпашлэу и напэми тлэу-щэ ба хуешлри, нэгъуэщл зыри жимылэу бжэмклэ еунэтл, адэкли мыдэкли мыплъэу шлокл. Александр клэлышлэклэну зэрыхэтыр кьышлати, ар шимыгъэклыну бжэр кьыхуешлыж. Черкасскэр и закъуэу кьэнауэ шытш, зышлэгупсысыклауэ, никлукл-кьиклуклыу. Дзыхь имышлэщэу бжэр дамэдазэ ещлри, Марфэ кьыкьуоплъ. Александр зэризакъуэр шилъагъум, нэхь тогушхуэри кьышлэхьэ, жыхафэгум деж кьышызэтоувылэри, тлэклурэ шытш.

Марфэ. Уи махуэ фыгуэ, Александр! *(Александр кьызоплэклар, Марфэ кьышилъагъуклэ, гуфлэу абы бгъэдолгадэ, гуапэу лэплэ ирешэкл)*.

Черкасскэм. Нэхьыфлыжу!

Марфэ. Сыт хуэдэ унафэ пащтыхьым кьыпхуишлар? Дапщэщ ущежьэр, е ущежьэжыр жыслэмэ, нэхь тэмэму плэрэ?

Черкасскэм. Ущежьэжыр жиэмэ, зышлыплэ укьыклауэ абы бгъээжу аращ. Сэ си гьащлэри си дунейри Урысейрщ.

Марфэ. Кавказым шызеклуэр нэхьыжьхэм я унафэращ. Кьыпхуэтшэнщи, унагъуэу удгъэтлысыжынщ, жалэмэ, сыт пшлэнур?

Черкасскэм. Сэ уэ пхузиэ лъагъуныгъэм сыт хуэдэ унафэри кьызэпиудынуш.

Марфэ. Уэр щхьэклэ сэ сымышлэн шылэкьым.

Черкасскэм. Сэри аращ!

Марфэ. Мэзкуурэ Бытырбыхурэ нэхь зыкызыыху дэс цыхубзхэр уи ужь кьыхьащи, уи щхьэр ягъэунэзэнклэ сошынэ. Иджы Кавказ гуэрыр абы кьыхыхьэжмэ...

Черкасскэм. Мы дунейм теткьым сэ уэ узэрысхьуэжын.

Марфэ. Пэжуи? *(И нэхэм шлэплэуэрэ быдэу зрешэкл)*.

Черкасскэм. Пэжу... Пэж дыдэу!

ЕТИУАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ
ЯПЭ ТЕПЛЪЭГЪУЭ

Луэхур щеклуэкӀыр Къэбэрдей щӀыналъэрщ. Кавказ кӀуршыжьхэр уардэу зэхэтщ. Абы и лъапэхэм мэл хьушэхэр, шы гуартэхэр шохьуакӀуэ.

Жыгей къудамэбэ баринэшхуэм и щӀагъым цӀэрэ щхьэрэ иӀэу Къэбэрдейм ис пщы-хэмрэ уэркӀхэмрэ щызэхэсщ. ЦӀыхуитӀ-щы кӀэс зы Іэнэ цӀыкӀу пэрысщ. Іэнэхэм лы гӀур гэжьба, пластэ, кхьуей пльыжь гъэгъуа, махъсымэ фалъэ тетщ. БгъуэщӀэс щӀалэ жанхэм я цей къуашӀэхэр бгырыпххэм дэупщӀауэ кӀалъэтыхьу Іэнэхэр зэрахьэ. ЯгъэхьэщӀэхэм хэт и адыгэ пыӀэр зыщхьэрихауэ и щхьэбалыджэр бэлътокушхуэкӀэ зепелъэщӀыхь, хэти и пыӀэр и лъэгужьэпэм фӀегъэзагъэ. Псоми цей къекӀу ящыгъщ, хьэзырыбгъэщ, абыхэм лъей зэгъэ-пэща фӀэтыжщ. НэхьыжьыӀуэхэм жьакӀэ ятетщ. ПащӀэ фӀэкла зытемытри мащӀэкъым. Нэхь щӀалэлӀуэхэм пащӀи жьакӀи ятеткъым, ауэ джафэ дыдэу зэщӀӀаупсаи пльагӀуркъым. Пщыхуэ Т э т э р х ь а н Б э ч м ы р з э, Х ь э т І о х ь у щ ы к ь у э М ы с о с т, К ь е т ы к ь у э А с л ь э н б э ч с ы м э нэхь жьантӀэмкӀэ дэсщ, мыдэкӀэ нэхь зыхузэфӀэкӀыу уэркӀ пщыкӀубл щысщ. Абыхэм я пащхьэм иту Ч е р к а с с к э р кӀопсалъэ.

Ч е р к а с с к э м. Урысейр лъэщщ. Лъэщым ущӀыгъум нэхьыфӀщ. УкӀыхьумэнущ. Зыми тегушхуэгъуафӀэ укӀищӀынукъым. УзэлъӀу нэхьрэ кӀолъӀу, жи. Сэ Урысейм кӀуэ гъуэгу фӀэкла нэгъуэщӀ гъуэгу фыхуэмейуэ кӀызолъытэ. Пащтыхьышхуэм си пщэ кӀрилъхьащ фи фейдэ нэхь зыхэлъыр кӀывгурызгъӀуэну. Абы Къэбэрдейм ис псоми мышхуэдэу зыкӀыфхуегъазэ: «Ди деж кӀулыкӀу щызыщӀӀэ, фи хэкуэгъу пщы Черкасскэм кӀызжиӀащ фэ Тыркумрэ кӀрым хъанымрэ я жыӀэм фыкӀыщӀӀэкӀыу ди тельхьэ фыхьуну фызэрыхьэзырыр. Къэ-бэрдейр Урысейм и блыгум фыкӀыщӀӀэувэмэ, сытым дежи дыкӀыф-щхьэщыжынущ, хуей хьумэ, ІэщэкӀи фытхьумэнущ. Абы щхьэкӀэ дэ дызыхуейр зы закӀуэщ — Урысейм пэжу фыкӀыткӀуэтыну аращ. ДызэгурыӀуэмэ, дяку дэлъын хуей ныбжьэгъугъэмрэ мамырыгъэмрэ Тыркумрэ кӀрым хъанымрэ кӀызэпауду ддэнукъым. Абыхэм япэу-ву езуэн шуудзэ кӀызэвгъэпэщ. Сэ кӀалмыкӀхэмрэ кӀэзакӀхэм-рэ кӀывдӀӀэпыкӀуну унафэ сщӀынущ. Абыхэм нэмыщӀкӀэ длэжьын хуей адреӀ Іуэхугъуэхэм теухуауэ кӀывӀэпсалъэну пщы Черкасскэр нызогъэкӀуэж. Абы кӀывжиӀэм федалуэ...

Урысейм и пащтыхь Пётр Езанэ».

Пщыхэмрэ уэркӀхэмрэ зыри жамыӀэу я щхьэр кӀыфӀэхуауэ, кӀепээзэхьу, гупсысэу зэхэсщ.

Ч е р к а с с к э м. Зыри жыфӀӀэркъымыи...

К ь е т ы к ь у э м. Тхьэ доӀуэ, шэми десым, шхуми десым. КӀыдгуроӀуэ Урысейр зэрыкӀэралышхуэр, зэрыкӀэрал лъэщыр. Абы и зы дзакӀэ хуэдици дыхьуркъым дэ... Ауэ, уегупсысу щытмэ, Тыркум

и лъэныкъуэ ушлэхъуни, кърым хъаныр къыщлыхэпхыни, Урысейм да-
рэгъу ушлыхуэхъуни щылэщ. Щхъэтечу жыслэнци, сэ Урысейр нэхъ
къызоштэ. Ауэ, кууэ уегупсысмэ, урысхэм я хъэл-щэным нэхърэ
тыркухэмрэ кърым тэтэрхэмрэ я хъэл-щэныр, я дуней тетылэр дэ,
адыгэхэм, нэхъ тпэгъунэгъуш. Хъэл-щэнклэ ушызэгъунэгъум деж
нэхъ узэгуролуэ. Апхуэдэу щытми, сэ Урысейм и лъэныкъуэ дыхъуныр
нэхъ тызогъаклуэ...

Хъэтлохъушыкъуэм. Аслъэнбэч жиам уемыгупсысынклэ
лэмал илэкъым. Ауэ сэ нэгъуэщл зыми гу лъывэзгъэтэну сыхуейт. А
луэхур хъуншлэпсыншлэету мыхъуу, псори, — еплъыклэ, бгъэдыхъэклэ
зэхуэмыдэ зилэхэр, — къыхэшауэ егупсысын, убзыхун хуейш... Сэ
флыуэ сыщыгъуазэщ езы пщы Долэт-Джэрий къызыхэкла Жамбо-
лэтхи Бэчмырзэхэ — Къэбэрдейм флэлыкыныгъэ щызилэ лъэпкъ
зэрылыгъышхуэр — кърым хъаным дежклэ зэрэкъум, екъу къудей
мышъуу абы гухъэну зэрыхэтым. Зэбгъэхъуэжыфыну плэрэ, къуэш, а
фи лъэпкъым я луэху еплъыклэм? Абыхэм хахуэза? Уепсэла?

Черкасскэм. Ауэ жыплэр пэжщ. Бэчмырзэхэ кърым хъаным
и телхъэу куэд шлауэ къызэрэклуклым псори флыуэ дыщыгъуазэщ.
Ауэ уи лъэпкъым и къуэпсхэр зыгъэгъуну хэтым дауэ узэрыгухъэнур?
Кърым хъаным илъэс къэс тезыр къыттрилхъэурэ дегъэпшына...

Тэтэрхъаным. Дэ ди къуэшым жиэр дыдолыгъ. Бэчмырзэхэ
я луэху еплъыклэм зэрызихъэжар вжеслэну сыкъагъэклуаш. Дэ, Бэч-
мырзэхэ, кърым хъаным сыт хуэдэу дыхушчымытами, нобэ щышлэдзауэ
Урысейм ди гупэр худогъэзэж. Уэ зи шлыхъыр лъагэ урыс пащтыхьым
луэху дэпшлэу узэрышчытым щхъэклэ. Ууейр уэ умыгъэкъакъэмэ, хэт
къакъэ къозытынур?

Къетыкъуэм. Сэ куэд шлауэ жызолэ Урысейр ныбжьэгъу
къэтшлэмэ, дызэрыхушлэмыгъуэжынур. Сэ Урысейри фэри фыкъы-
зогъэгугъэ шу щитху хъу шуудзэ зэзгъэпэщу тэтэрхэм сапэувыну.

Хъэтлохъушыкъуэм. Сэри шу щитху фышчыхуейм деж
къэзгъэувыфынуш.

Тэтэрхъаным. Сэри зы шуклэ зыкъыфклэрызгъэхункъым.

Пщыхэмрэ уэркъхэмрэ зырыз-тлуритлурэ лэ ялэт.

Зым. Сэри фи унафэр вдызолыгъ.

Нэгъуэщлым. Сэри.

Адрейгуэрым. Сэри...

Черкасскэм. ДэнэкIэ сымыгъэзами, дэнэ сыщымыIами, сыт щыгъуи сигу ихуакъым си адэжь лъапсэр. Си гум къеуэрт Къэбэрдейм Уэсмэн империери, кърым хъанри, къэжэрхэм я шахри къызэренэщIыр. Сэ сыщIэхуэпсырт фэ, си къуэшхэм, Урысейм и ныбжьэгъугъэр къыхэфхыну... Иджы шуудзэхэр къэвгъэувыну Къэбэрдейр фызэрыхъэзырым и хъыбар гуапэр пащтыхьым лъэзгъэIэсынущ. Зитлэфыхь хъунукъым. Къызэдгъэпэщыну шуудзэшхуэм сэ си Iыхьлыхэри, си благъэхэри, нэхъ си гъунэгъухэри къанэ щымыIэу зэрыхэзгъэхъанум нэмышI, дзэзешэу дгъэув хъунуми сегупсысащ... Аращи, къуэшхэ, Iуэхум девгъэужьэрэки. Зэман лей дымыгъэкIуэду, жытIар зэрыдгъэзэщIэным и ужь дивгъэт...

Макъ. Хъарзынэщ...

НэгъуэщI макъ. ДызэгурьIуащ...

Пщыхэмрэ уэркъхэмрэ къызэщIотаджэ. КъэувыIэурэ зэдоуэршэр. Сэлам зэрахыжурэ зэбгрокIыж.

ЕТИУАНЭ ТЕПЛЪЭГЪУЭ

Iуэхур щекIуэкIыр пщыхэмрэ уэркъхэмрэ шуудзэ къызэрагъэпэщыну унафэ къыщащга тафэшхуэрщ. ЗэлущIэм хэтхэри япэрей зэлущIэм хэта дьдэхэращ. Пщыхэм, цхъэж зэрыхуэфащэкIэ, я тIысыпIэр яIыгъыжщ, уэркъхэри здэщыс хабзэм щысщ...

Черкасскэм (къызэхуэсахэм гуапэу захуегъазэ). Сызэрыфщыгугъам хуэдэу фыкъыщIэкIащ. Тхьэр арэзы къыфхухъу! 1711 гъэр, августым и 11-р, Къэбэрдейми Урысейми я тхыдэм, Тхьэм и шыкуркIэ, махуэ лъапIэу къыхэнауэ къызолъытэ.

Къетыкъуэм. Зи щIыхьыр лъагэ пащтыхьышхуэр къызэрытщыгугъауэ дыкъызэрыхуэщIэкIар абы хуэтхыжын хуейщ, Езым письмо къызэрытхуигъэхьам хуэдэ къабзэу.

ХьэтIохъущыкъуэм. Iэмал имыIэу хуегъэхьыжын хуейщ.

Тэтэрхъаным. Писыр къыздэсшащ сэ... Къыдэфши, моуэ къэвгъэтIысыт ар.

Писырыр къыдащри ягъэтIыс.

Къетыкъуэм. Зи щIыхьыр лъагэ пащтыхьышхуэ, жреIи къыщIредзэ...

Тэтэрхъаным. Тэмэм.

Къетыкъуэм. «Уи тхыгъэр иIыгъыу Черкасскэр къытхыхъэ-

жа нэужь, абы куэдрэ дытепсэлъыхъащ, дызэныкъуэкъуащ. Дауэ мы-хъуами, пщы къытхыхъэжам хузэфлэкIащ адыгэпщхэр дызэгуи-гъэхъэу, и жыIэм дыщIигъэуэвэн. Абы и фIыщIэкIэ, шуудзэшхуэ къызэщIэтIэтэри тэтэрхэм датеуащ, бийм и дзэ мин 15 хъур зэхэзе-хуэн тщIыри, хъэбэсабэр къыхуэдгъэкIуащ. Куэд гъэр къэтщIащ. ДыщыгуфIыкIыу, абыкIэ хъыбар удогъащIэ... ИтIанэ Черкасскэм Кавказым щилэжъа IуэхугъуэфIхэм ящыщI Урысеймрэ Къэбэрдейм-рэ я зэхушытыкIэхэр зэрыригъэфIэкIуар. Абы и чэнджэщкIэ адыгэп-щхэр Уэ, зи щIыхъыр иным, дыпхуэпэжыну псалъэ быдэ удот, икIи укъыдогъэгугъэ ди псалъэм игъащIэкIэ демыпщIыжыну... Пщым и пщэ къиплъхъа къалэнхэр зыхуей хуэзэу игъээзщIауэ нигъээзжыну-щи, абдежым Iуэхугъуэ псоми нэхъ зыубгъуауэ къыщыпхутепсэлъы-хъыжынщI... Апхуэдэу пщым зэхилъхъащ Кавказ Ищхъэрэр зэрыщы-ту Урысейм зэрыгухъэн хуей щIыкIэр щыубзыхуа Iуэхугъуэ щхъэпи. Ари гъэщIэгъуэну къыдолъытэ... ГъээзщIа хъуни дыщогугъ...

Уэ, пащтыхьышхуэм, ци цIэри ци пщIэри къэзылътэ икIи игъащIэкIэ къыпхуэпэжыну псалъэ къозыт адыгэпщхэрщI».

Черкасскэр къотэджри пщыхэм я пащхъэ къоувэ.

100

Черкасскэм. Псоми фIыщIэ фхузоцI. Тхъэр арэзы къыфхухъу. Зи щIыхъыр лъагэ пащтыхьышхуэм ди пщэ къыдилъхъа Iуэхур щIыхъ пылъу зэфIэвгъэкIащ. Сэ сежъэжыну зызогъэхъэзыр. Си гъусэу нежъэу пащтыхьышхуэм зыхуагъээзэну я мурадщI пщыхъу ХьэтIохъущыкъуэ Мы-сост, Тэтэрхъан Бэчмырзэ, Къетыкъуэ Аслъэнбэч сымэ, уэркъ пщыкIубл я гъусэу.

Къетыкъуэм. Тхъэм жиIэмэ, дынежъэнущ.

ХьэтIохъущыкъуэм. Гъуэгу махуэ Тхъэм дытригъэуэв.

Тэтэрхъаным. Тхъэм къыдигъэхъулэ.

Iупхъуэ

ЕЩАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ

Iуэхур щекIуэкIыр Урысейр шведхэм щезауэм щыгъуэ Пётр Езанэм унафэ къыздрищIыкIауэ щыта Либавэ къалэ цIыкIурщ, пащтыхьым и хэщIапIэрщ. Пащтыхьыр жъантIэм дэт шэнтжъеишхуэм исщ. Преображенскэ полкым щыщ генерал Долгоруков Василийрэ Черкасскэмрэ зи щIыхъыр лъагэм хуэплъэу мыдэкIэ щигъэувыкIа тIысыпIэхэм зрагъээзэгъэ. СтIольшхуэм и кIапэмкIэ кхъухъ цIыкIу куэд, я инагъкIи я теплэкIи зэхуэмыдэу, тетщ. Компосышхуэрэ хъурзэрэ абыхэм ябгъукIэ къыщылыщ.

Пётр Езанэм (нэжэгужэу Черкасскэм зыктыхуегъа-зэри). Черкасскэр кызыэрысыжу сыктыгъуэтыну жефлэ яжеслат.

Черкасскэм. А хыбарыр кызыэрыслэрыхъуэ, зы дакыкыи зызмылэжьэу Бытырбыху сыктыклуащ шы лэжьэклэ. Абыи уцызымыгъуэту, Ригэ уцылэу цыжа лэм, сыктыпклэлыклуащ. Митави укытыщыслыхыуащ... Иклэм-иклэжым Либавэ сыктыщып-лэщылыхыащ.

Пётр Езанэм. Сэ сщлэрт уэ уемышу сыктызыэрыплы-хуэнуур. Сыпхуэарэзыщ. Дэнэ нэса Хъэзэрым и картэр?

Черкасскэм. Картэр хъэзырщ. Япэм ящлауэ шыта кар-тэхэм флыуэ сателэзэщылыхыжын хуей хыуащ.

Пётр Езанэм. Ар зыхуей хуэзэу уэ зэрызэфлэбгъэклыным сэ шэч лэпкы кытесхъэртэктым.

Черкасскэм. Сэ Урысей кыэралыгъуэми уэри сыфхуэпэ-жыну псалэ стащ.

Пётр Езанэм. Сэ сожьэ. Европэр кызыэхэсклухыныуц. А картэри здэсхынщ. Франджым тлэклурэ сыщылэнуц. Илэс пщыклуэбл и пэ Делил Гильом ищлащ Хъэзэрым и картэр. Абы и картэмрэ ууеймрэ зэдгъэпцэнщ. Хъэзэрым укыкылажа кыудей-ми, аргуэру абыклэ умыгъэзэжу хынукутым.

Черкасскэм. Зи щылыхыыр лъагэ, уи унафэр згъэзэщлэну сыхъэзырщ.

Пётр Езанэм. Хивэ ныбжьэгъу кыэтщылы хуейщ. Адэклэ Бухъэра хъаныр кыидэтхъэхыну и ужь дихъэнщ. Ауэ, зэклэ, Хивэр япэ идмыгъэщу хынукутым. Уэ Урысейм уриллыклуэщ... Къэгъэ-гугъэ дыкыуэтыну, тхъумэну... Сату етщылылэнуц, дызэныбжьэ-гъунщ... Индием клуэ псы гъуэгур кызыэлутхыныуц. Феплэ гъуэгум. Быдаплэхэр фыхуэ... Сэлэтми инженерми, ухуаклуэми, дохутырма — псори зэхэту цыху минибл хуэдиз уилэнуц. Ахэр зэрысыну кхъухъэм... Хъанхэм яхуэтщлэну тыгъэхэм... Ахъ-шэм... псоми уи нэлэ ятегъэт, фызыхуэзэ цыхухэм гуапэу фаху-щыт... Цыхугъэ зыхэвгъэлэ...

Черкасскэм. Ахэр псори дгъэзэщлэнуц, Тхъэм жи лэмэ... Си лэжьэм щлэщлахэр шыфлэщ. Гъуэгущхуэ кызыэпача пэтми, ихыу-ипкылы нэжэгужэхэщ, уеблэмэ къэбэкхъахэктым иджыри.

Долгоруковым. Жэщипл-махуиплыр зы махуэу флэкл кытыщыхыуактым.

Пётр Еванэ м. Дауэ хьуа-тIэ? Сытхэр щызэфIэбгъэкIыфа Кавказым?

Черкасскэм. Уи унафэр згъээщIащ, зи щIыхьыр лъагэ!

Пётр Еванэ м. Аращ сэ уэ сызэрыпщыгугъари.

Долгоруковы м. Адыгэхэм нэмышI, Кавказым ис адреи лъэпкъхэри Урысейм и лъэныкъуэ къищIащ. Ахэр Урысейм къыгухьа зэрыхьуну щIыкIэм теухуа Iуэхугъуэхэри зэхалъхьащ.

Пётр Еванэ м. Лыгъэ уиIэщ!

Черкасскэм. Си благъэхэмрэ си Iыхьыхэмрэ, уэ, зи щIыхьыр лъагэм, къыбжаIэну зыхуей псори иту тхыгъэ къызагъэхьащи, абы дыкъе-джэ хьуну?

Долгоруковы м. Къэхьыт, сэ сыкъегъаджэт. Мыр абы къыщеджэкIэ укIытэнущ. Зыщытхьужу къыщохьу...

Пётр Еванэ м. Къеджэт! *(Долгоруковым Черкасскэм илыгъ тхыгъэр къыIех).*

Долгоруковы м. «Зи щIыхьыр лъагэм къебгъэхьа хьэфэ тхылъыр Кавказым щыпсэу бгырысхэм къыщытIэрыхьэм, уи дзыхь къыдэбгъэзу зыкъызэрытхуэбгъэзар икъукIэ ди гуапэ хьури, зылI и быну ди къуэш Черкасскэм дыкъуэуващ. Ди къуэшым унафэ къызэрыхуэпщIам тету, дэ дзэ къызэдгъэпэщIащ, кърым хъанми тыркуми я дзэхэм датеуэри, зэхэткъутащ. Къэбэрдей псом я цIэкIэ укъыдогъэгугъэ игъащIэкIэ Урысейм дыкъуэтыну, удгъэпэжыну, икIи, хуей хьумэ, къэгъазэ димыIэу лъы дгъэжэну... Ауэ Кърым хъаным дзэ лъэщ иIэщ, абы дэ дыщыпэмылэщ щыIэщи, Урысей къэралыгъуэм и дэлэпыкъуэгъу дыхуэныкъуэнущ...»

Пётр Еванэ м. Абы щхьэкIэ иремыгузавэхэ!

Черкасскэм. Ахэр жаIам тетынущ, игъащIэкIэ къопщIыжынукъым. Сэ абыкIэ шэсыпIэ сохьэ.

Пётр Еванэ м. Уэ шведхэм дацезауэми лыгъэ къэбгъэлъэгъуащ мызэ-мытIэу. Кавказ гуэрми Iуэхушхуэ щызэфIэбгъэкIащ. А псори зэхызольхьэжри, гвардием и капитан цIэр занщIэу мыбдежым щыпфIызощ. Сэ апхуэдэпщIэ зыхуэсщIыр егъэлеяуэ фIыщIэшхуэ къэзылэжь цIыхухэрщ. Уэ абыхэм япэ уитщ. *(Пащтыхьыр къотэджри жьантIэм къыдокI. Ар щалъагъукIэ, Долгоруковымрэ Черкасскэмрэ къыщолгъэт. Зи щIыхь лъагэм Черкасскэм IэплIэшхуэ ирешэкI).*

Долгоруковы м. НтIэ, нобэ щыщIэдзауэ Черкасский Александр «пащтыхьым и дзыхь зригъэз» цIыху хьуауэ дбжынщ.

Пётр Езанэм. Апхуэдэу ар сә зэрызбжрә куэд щлащ. (Ину дыхъэшхыурэ, пащтыхьыр пщым и дамэм тоулуэ, аргуэру зрешәкри, IәплIә хуещI). Зэрыжыслащи, иджыри уежьән хуейщ. Зыгъэхъэзыр. Хъэзәр тенджызым и КъуэкIыплIә лъэныкъуэм и картә димыIәу хъунукъым. Къэзанрә Астрэхъанрә я губернатор-хәм яжеслащ. Ахәр кыппоплъә. КъыбдәIәпыкъунущ... Хъэзәр тенджызым и щыльэныкъуэм тепщыкIа сурәтыр дунейпсо географие щIэныгъэм и хәлхъэныгъэщ. Абы кыпыщән хуейщ... ИтIанә Урысейм ифI зыхәл Iәджә ищIәу зы тыркумән гуэрым егъэхъыбарри, уә уощIә, Хъуәжә-Нәпләсщ абы зәрәджәр, ари уи экспедицәм хәгъэхъә!

Черкасскэм. Зэрыжыпләщ, зи щыыхьыр лъагә.

Пётр Езанэм. Амударья и Iәшәлшашәм щыпсәу лъәпкъ-хәр, псом хуәмыдәу тыркумәнхәр, Хивә хъаным гугъу ирегъэхъ. Нәхъапәхәм щыгъуә псыр зэрыжәу щыта гъуәгужьымкIә дгъәкIуәжыну и ужь дихъэмә, а тыркумәнхәр кыиддәIәпыкъуну, абы кыщымынәу, ди жыIәм щIәуәну, Хъуәжә-Нәпләс шәсыплә йохъә. Амударья дыщә хәлүйи желә. Зәгуәр Хъэзәр тенджызым хәхуәжу щыта а псышхуәр Хивә щыпсәу узбекхәм IуащIәри, Арал тенджызымкIә дагъәуәхауә щытащ. Хъуәжә-Нәпләс зәриукъуәдиймкIә, къару мащIә фIәкIа иумыхъәлIәу, а псым и жапләу щытар пхуегъәгъуәтыжынущ... Сә куэд щIәуә хъуәпсапләу силәщ ди щыхъәрымрә Индиемрә псы гъуәгукIә зәпысщIәну. Иджыри зә кытызогъәзәжри жызоIә: Хъэзәр тенджызым картә тепщыкIа нәужь, ХивәкIә унәтIи абы и хъаныр ныбжьәгъу къәщI. Бухъәра хъанри кыдәхъәх... Тенджыз Iуәхухәмрә кхъухъ ухуәкIәхәмрә фIыуә хуеджа, абы Iәзәу хәзыщыкIә тенджыз офицер Кожыныр экспедицәм уи дәIәпыкъуәгъуу хәзгъәхъащ. Фызәдәлажъә, Урысейм гугъу зыхуевгъәхъ. Псом япә псыIудзәр къәгъуәти зәгъәлшәгъу. Ар сыт хуәдә? КъащIә. Ин, щыкIу? Тхъәр кыиддәIәпыкъумә, ар Iутхыжынщи, Хъэзәр тенджызым кыщыщIәдзауә Азиә Курытым нәс кIуә гъуәгури хуит къәтщыжынщ. Абы сыт хуәдә хәхъуә кыыхуихъыну Урысейм!

Черкасскэм. Зи щыыхьыр лъагә, дәфтәрым кыщыбгъәлшәгъуә Iуәхугъуә псори згъәзәщIәнщ.

Пётр Езанэм. Хъэзәр тенджызым и картәм нәсу кыщыгъәлшәгъуә иджыри къәс тәмәму зытемытхыхъа абы и Iуфәхәр. Хивә хъаным хухәтха тыгъәхәр етыж. Уи щхъәгъусәмрә уи бын щыкIуәхәмрә уи гъусәу нежьәр пәж?

Ч е р к а с с к э м. Пэжщ, зи щыхьыр лъагэ. Марфэ си гьусэу нежьэмэ, нэхъ къещтэ.

П ё т р Е з а н э м. АбыкИ сыарэзыщ. Хэти флэгъэщлэгъуэн хьунуш уэ уи пщэрыльхэр гъээщла зэрыхьур. Абы щэху щыхэлъыни щылакьым. Тхьэр уи гьусэщ. Сэ уэ сыппэплъэнуш.

Гупхьуэ

ЕПЛИАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ

Гуэхур щеклуэкыр жыг хадэм хэт гъэмахуэ пхъэ унэ щыклурищ. Ч е р к а с с к э м р э Хивэ хъаным и лыклуэ А ш у р - б е к р э Іэнэм бгъэдэщ. Плов яшх, фадэ йофэ.

А ш у р - б е к. Мыбдеж щыплэ дахэщ. ИндыкІэ акъужь мащІэ гуаклуэ къреху.

Ч е р к а с с к э м. Сэ зейкІ си гьусэхэм закьыхэзгъэщыркьым. Яшхыр ядызошх, ящІэр ядызощІэ, щыр си уэншэкуу, уанэр си плэщхьагъыу, уафэр си шхыІэну, сежьэху, садогъуэгурыклуэ. Ауэ Астрэхъан и губернатор Чириковым си унагъуэр мыбы кьызэрыклуэр кьыщищІэм, кьалэм и ипщэ дыхъэпІэмкІэ щыт унэ нэхьыфІ дьдэхэм ящыщ зы тхухихащ. Си гьусэхэм захэслэтыкІыу кьащыхьуну плэрэ, жызоІэри, си дзэр мэш. Ауэ ар апхуэдэу зэрыщытынур плалъэ кІэщІкІэщи, абыкІэ си гур согъэфІ.

А ш у р - б е к. Уэ пхуэдэ щыхушхуэм, кьулыкьу лъагэ зыІэщІэлъым и блыгушлэтхэм тІэкІу закьыхилэтыкІми емькІу пылъкьым.

Ч е р к а с с к э м. Хьэуэ, сэ абыхэм сесакьым.

А ш у р - б е к. Кьулыкьу зылыгъхэмрэ адреЙ щыху кьызэрыгуэкІхэмрэ я псэукІэр ди деж щызэхуэдэкьым. Абы зыкІи емькІу хэлькьым.

Ч е р к а с с к э м. Куэдым елыгтащ щыху зэхушытыкІэхэр... Бытырбыхурэ Къэзанрэ я лъэхуэщхэм Хивэрэ Бухьэрарэ щыщ щыху зыбжанэ зэрыщагъэтІысар сщІэрти, сэ пащтыхьым сельэлуаш ахэр кьиутІыпщыжыну. Ауэ зи щыхьыр лъагэм кьысхуидакьым, ахэр сыт хуэдизкІэ кьытхуэщхьэпэну щымытами...

А ш у р - б е к. Зи щыхьыр лъагэ! (*Фадэ зэрыт кумбыггээр кьилэтурэ.*) Урысеймрэ хивэдэххэмрэ ди зэхушытыкІэр мы жыг хадэм хуэдэу дахэ, бэв Тхьэм ищІ... Сэ Мэчэм хьэжыщІ сыкьыкІыжа кьудейщ. Гьуэгуанэ жыжьэм иужькІэ тІэкІу зызгъэпсэхужын мурад силати, хъаным си лыклуэу Урысейм узогьаклуэ, щыжиІэм, зыри

пээдзыжыфакъым. СхуэгъэщІэхъуакъым. Хъаныр хъанщ. Хъаным си пщэ къыдилъхъащ пащтыхъ хужьым тыгъэхэр естыжыну. Ахэр мащІэкъым — Индием къраша пыл, номин зыбжанэ, былътырыкуфэ, шылэ-данэ щэкІыщхъэ зытІущ, алэрыбгъу зытхух... Апхуэдэу сэ сыщыгъуазэщ Хъэээр тенджызым и картэм ехъэллэ Іуэхухэр зэфІэбгъэкІа нэужь, ди щыхъэрым унэкІуэну къалэн хэха уи пщэ къызэрыралъхъам. Ар щыбгъээзэщІэфыноур, ди деж уныщыкІуэфыноур сытым щыгъуэу пІэрэ?

Ч е р к а с с к э м. Хъэээр тенджызым дэ зэман куэд тедгъэкІуэдащ. Абы теухуауэ си пщэ дэлъар къалэн цІыкІутэкъым... Ауэ иджы ари хъарзынэу йокІуэкІ... Сэри зыгуэркІэ сыноупщІынут...

А ш у р - б е к. Сынодалуэ. ЖыІэ.

Ч е р к а с с к э м. Амударья нэгъуэщІ щІыпІэкІэ жэуэ щыта?

А ш у р - б е к. Щытауэ жаІэ.

Ч е р к а с с к э м. ПсылущІэр Іупхыжмэ, и псыжапІэу щытамкІэ бгъэкІуэжыфыну?

А ш у р - б е к. Ар цІыху цІыкІум хузэфІэкІыноукъым. Абы Тхъэ Іэмыр хэлъын хуейщ.

Ч е р к а с с к э м. ЦІыхухэм ІуащІауэ жаІэ ...

А ш у р - б е к. Пэжщ, пщы, апхуэдэу жызылі щыІэщ, ауэ ар Тхъэ Іэмырщ. Абы теухуауэ къалэн ин уи пщэ къызэрыралъхъар сощІэ. Тхъэм къуигъэхъулэ. Абы куэд текІуэдэнущ. Мылькущ жыхуэсІэр...

Ч е р к а с с к э м. Абы текІуэдэноур дэ зэдэтцІыну сатум къытхуихъыжынущ. Ди пащтыхъышхуэм и мурадщ мыл джанэ зыщыгъ хымкІэ зэпрыкІыу Америкэм кІуэуэ гъуэгу къызэлүйихыну, Японием и хытІыгухэми запищІэну...

А ш у р - б е к. Хэт псылущІэм фыхуэзышэр, пщы?

Ч е р к а с с к э м. Помудхэм ящыщ тыркумэн гъуэгугъэлыагъуэ Хъуэжэ-НэпІэс.

А ш у р - б е к. Помудхэр губзыгъэщ. Псышхуэ здэщыІэм сату, сату здэщыІэм мамырыгъэ щыІэнущ... КъурІэным итщ: «ГъащІэр псым ещхъщ. Псы щыІэмэ, щІыр къэщІэрэщІэжынущ, щІыр къэщІэрэщІэжмэ...» (*ТІэкІу зэрыхригъэдзар къапщІэу*). Сэ си физитхури, си щІалэхэри, си хъыджэбзхэри, — зыри къэмынэу, — си гъусэу сожъэ, сыщежъэкІэ... Уэ уи щхъэгъусэ закъуэмрэ уи сабийхэмрэщ пщІыгъур (*пщым ехъурджауэ хуэдэ*). Дэнэ деж цІыхухэр щызэхуэдэр?.. Зэхуэдэныгъэр ныбжъэгъугъэм ещхъщ... ИтІанэ,

лбагъуныгъэм... Ныбжьэгъугъэр нэхъ лбапIэщ лбагъуныгъэм нэхъ-рэ, сыту жыпIэмэ лбагъуныгъэр пщэдджыжь ныбжьым хуэдэщ, кIуэ пэтми нэхъ цIыкIу хъууэ. Ныбжьэгъугъэр пщыхъэцхъэ ныбжьым ещхъщ, кIуэ пэтми нэхъ ин хъууэрэ псори зэщIиштэу... Сэ уэ тыгъэ пхуэсщIынущ шылэ хужьыбзэм къыхэщIыкIа халат — ди мурадхэр зэрынэхум и щыхъэту...

Ч е р к а с с к э м. Тхьэр арэзы къыпхухъу. Сэ пащтыхьым къыс-хуигъэуващ Азиэ Курытым щыпсэу цIыхухэм фIуэ дахуцтытыну. А унафэм зы мэскъалкIэ себэкъуэнукъым. Сэри мы сыхъэтыр тыгъэ пхузощI, Урысеймрэ хивэдэхэмрэ зы зэманым дытету дыпсэуну ды-зэригуапэм и щыхъэту...

А ш у р - б е к. Тхьэр арэзы къыпхухъу... Сэ иджыри зы Iуэхугъуэм къытезгъээжыну сыхуейт.

Ч е р к а с с к э м. Сыт хуэдэм?

А ш у р - б е к. КъызгурьIуэркъым, пщы, Урысейм фи хабзэмрэ фи зэхэтыкIэмрэ. Пащтыхь хужьым ди къэралым тыгъэ къыхуищIа топхэр Астрэхъан таможнэм ттрихыжащ. Пащтыхьым и псалъэр ара здынэсыр? А упщIэм и жэуапыр сымыгъуэту гугъу сохъ...

Ч е р к а с с к э м. Пащтыхьым и псалъэр зэпызыудыфын къару Урысейм щыIэкъым.

А ш у р - б е к. НтIэ, ар дауэ къызэрыбгурьIуэнур?

Ч е р к а с с к э м. ЗэхэзгъэкIынущ. Ауэ сэ икIэщIыпIэкIэ сожъэ. Фи хъаным сыхуэзэн хуейщ...

А ш у р - б е к. Уи ерыскъыр убагъуэ, сыбгъэтхъащ... Сэ нэхъы-бэу сыкъызытекIухъар топхэрати... (*Къотэдджыж*).

Ч е р к а с с к э м (*къотэджурэ*). Iэнэм узэрыпэрыс зэманыр гъащIэм хыхъэркъым, жалэ. Ццхъэ упIащIэрэ?

А ш у р - б е к. Топхэр уигу игъэль.

Ч е р к а с с к э м. Iэмал имыIэу. СыкъыщыкIуэжкIэ...

А ш у р - б е к. УемыпIэщIэкIыIуэу пIэрэ уэ Хивэм унэкIуэну? Урысейм дыгъэр щымащIэщ, дунейр щыщIыIэщ. Ди дежкIэ хуэдэу, нэм къыIуидзэр пшахъуэ дыгъэрыжъэ, сабалъэ губгъуэшхуэкъым, атIэ уэс хужьым щIигъэна тафэ инщ. Фи цIыхухэр хужьщ, дэ тхуэдэу къамылыфэкъым. Аращ фи къэралышхуэм и Iэтащхъэм «пащтыхь хужькIэ» дыщIеджэр. Уэ абы урилъыкIуэщ...

Ч е р к а с с к э м. Пащтыхьым и унафэм сытету солажъэ... (*Ашур-бек йожъэж. Черкасскэр абы кIэлъыщIокI. Марфэ къыщIохъэ. Iэнэр зэщIикъуэжу, Александри къыщIохъэж*).

М а р ф э. Аргуэру сфлэмыфлу, си жагъуэу узогъажьэ... Щхьэ-гъусэ дызэрызэхуэхурэ зы илъэс закъуэ нэхъ мыхъуми зыщлывлэ уклуэн хуэмейуэ, гъуэгуанэм зыхуумыгъэхъэзыру дызэдэпсэуакъым. Ди гъащлэ псор гъуэгуанэщ. ФЫуэ пльагъум упэплъэну сыту гугъу... Уэ укъэтщ, сэ сыножьэ... Урысейм и гъэунэныр уи закъуэ уи пщэ къинам хуэдэщ, е ар уэ къалэну зыхуэбгъэувыжами ярейщ... Куэд, куэд дыдэ бжеслэнут сэ уэ, ауэ Тхьэм дызэгъусэну тхухиха зэман мащлэр апхуэдэ псалъемакъклэ згъэклуэну сыхуейкъым.

Ч е р к а с с к э м. Къэрал йуэху зи пщэ дэлъыр щхьэхуиткъым...

М а р ф э. Зэ зы щлывлэклэ укъокл. Зэм нэгъуэщл щлывлэклэ уоклуэ. А тлум я кум зэман тлэклу къыдыбогъэклри унэм укъыдолъэ-дэж, зыпщыдымгъэнщлу удожыж. Аращ ди гъащлэр зэрыхур. Хъэуэ, сэ уэ абыклэ узгъэкъуаншэу аракъым, атлэ зэрызыпщыдымгъэнщлыр жыслэу аращ...

Ч е р к а с с к э м. Сэри зыфщызгъэнщлыркъым... Ауэ къэрал йуэхур йуэхушхуэщ — абы зыри пхуэщлэнукъым. Пащтыхъым си пщэ къыщрильхьаклэ, экспедицэр есшэжьэн хуейщ. Зи щлывхьыр лъагэм ильагъуртэкъэ, ар нэгъуэщлым и пщэ дильхьэнутэмэ? Сэ къыщысхуигъэфэщаклэ, къызэрысщыгугъым хуэдэу сыкъыхууцлэклын хуейщ... Уи жагъуэ умыщл... Тхьэм апхуэдэу къытхуиухауэ къы-щлэклынщ. *(Пщыр мэлэбэри гуащэм и блыпктыр шабэу еубыд. Абы пэплъа хуэдэ, гуащэм пщым зыкъыхуешийри гумащлэу зыкърешэкл).*

М а р ф э *(пщым и пщэм иришэкла и лэхэр хуэму кърехъ-хыжурэ).* Мызэклэ куэдрэ укъэтыну плэрэ? Зэ зэфлэклыу унэм укъеклуэлэжащэрэт...

Ч е р к а с с к э м. Тхьэм жиЛэрэ къээзгъээзжмэ, гу зэщытхуэнщ.

М а р ф э. Тхьэм жиЛэмэ...

Ч е р к а с с к э м. ФЫуэ пщлащ цлыклухэри къызэрыздэпшар...

М а р ф э. Къээмышэу хьурэт? Ягу укъэклат. Уэр флэкла йуэху ялэжтэкъым.

Ч е р к а с с к э м. Гъуэгум гугъу фыщехьа?

М а р ф э. Жъапщэт. Кхъухьыр цлыклути, хуэму дыкъэклуащ. Сабийхэр сымаджэ хьумэ, гъуэгуанэр емызэгъмэ, жыслэри сыгузэ-ващ. Ауэ Тхьэм къытхуихъумащ.

Ч е р к а с с к э м. Псым щышынакъэ?

М а р ф э. Щышынащ.

Ч е р к а с с к э м. Астрэхъан и щлывлэ дахэхэр иралъагъу нобэ

абыхэм... Илэ-тлэ, сэри зызгъэгувэнкъым.

М а р ф э. Машлэми, фӀыгуэ плӀагъу шхыныгъуэхэм ящыщ къыпхуздэсшащ.

Ч е р к а с с к э м. Фэ физэрыслӀэгъуар куэд и уасэщ. Махуэм улажьэрэ, пщыхьэщхьэм уи бынунагъуэм уакъыхыхьэжмэ, умылажьэ хуэдэщ.

М а р ф э. Пэж дыдэщ, ауэ дэ апхуэдэу куэдрэ къытхуихуэркъым...

Ч е р к а с с к э м. Хэт ищлэн, къэкӀуэнкӀи хьунщ апхуэдэ зэман.

М а р ф э. Фыхуэхьэзыр-тлэ гъуэгуанэ къыфпэщылъым?

Ч е р к а с с к э м. Дыхуэхьэзырщ. Замановри Франкенберги си гъусэу ножьэ... Капитан Рентель си дэлэпыкъуэгъуш. Кожиным сыхуейтэкъым, ауэ ари гъусэ къысхуащлащ. Си къуэшхэр къылухьэу тлэкӀу дыщысыну дызэгурылуащ. *(Ар жиӀа къудейуэ, Черкасскэм и къуэшхэр къылуохьэ).*

С у н ш. ДыкъызыхэкӀахэм сэлам гуапэ къыуахыжащ.

Ч е р к а с с к э м. Уалейкум сэлам!

А к ъ м ы р з э. Псори зыфӀэлӀыкӀ Урысей къэралыгъуэшхуэм и пащтыхьыр узериупэфӀэгъур нэхьыжхьэм я напщӀэм тельщ.

С у н ш. Уэр мыхъуатэмэ, Урысейр ӀупэфӀэгъу тхуэхъунутэкъым.

Ч е р к а с с к э м. Пэжым фыхуеймэ, дэ Тыркуми дигъэунэну-къым, кърым хъанми дигъэтхъэнукъым, дызигъусэн хуейр Урысейращ. Аращ къытщхьэщыжынуур, дыкъэзыхьумэнур.

С у н ш. А Ӏуэху еплъыкӀэр пхыгъэкӀыным хуэунэтӀауэ Къэбэрдейм къыщымынэу, уэ Кавказ псом лэжыгъэшхуэ щегъэкӀуэкӀлащ. Куэдым я фӀэщ пщӀлащ Урысейм дрителъхьэмэ, зэи дызэрыхушӀемыгъуэжынуур. *(И псалгъэхэр къызэрыщыхъуар къищӀэнэ ар Акъмырзэ хуоплӀэкӀ, зэрыарэзыр къиггӀэлӀагъуэу, модрейм и щхьэр ещӀ).*

Ч е р к а с с к э м. Хъыбар гуапэ къысхуэфхьащ, шынэхьыщӀэхэ! Тхьэр арэзы къыфхухъу... Акъмырзэ, кхьылэ, уэри моуэ къэтӀыс. Дэр-дэрщ. ЕмыкӀу зыми дыкъищӀынукукъым. МыбыкӀэ апхуэдэ хабзэ щылэу ящӀэххэркъым.

А к ъ м ы р з э. Кхьылэ, хабзэр сумыгъэкъутэ. Абыхэм ямыщӀэми, дэ тщӀэркъэ? Сэр щхьэкӀэ фымыгузавэ. Зыми сыкъымылӀагъуми, сэ зыслӀагъужыркъэ? Алыхъу тэхьэлам сыкъылӀагъуркъэ? Хабзэр скъутауэ сыщыс нэхьрэ, ар зыхуей хуээу згъэзащӀэу сыфщхьэщыгтмэ, нэхь къызошӀтэ. Си кӀалэныр сывгъэгъэзащӀи нэхьыфӀщ.

С у н ш. Узахуэщ, шынэхьыщІэ.

Ч е р к а с с к э м. Ди цІыхухэм я псэукІэр сыт хуэдэ? Зэрыщыту кьапщтэмэ, Кавказыр дауэ щыт, дауэ псэурэ?

С у н ш. Пэжыр жыпІэмэ, Кавказым ис лъэпкъхэм я зэІузэ-пэщыныгъэр адыгэхэм ди псэукІэм куэдкІэ елытащ. Андрей лъэпкъхэм я кум зэгурымыІуэныгъэ гуэр кыххуэмэ, адыгэпщхэм зэрагъэкІуж. ІэщкІэ, гъавэкІэ, хъупІэкІэ, вапІэкІэ дипщхэр ди гъу-нэгъухэм щІэх-щІэхьурэ ядолэпыкьу.

Ч е р к а с с к э м. Ар сощІэ. Пащтыхъри абы фІуэ щыгъуазэщ. Ди лъэпкъым Кавказым щіІэ пщІэращ адыгэхэр нэхъ пэгъунэгъу кьыщІыну ар щІыхэтыр. Къэбэрдейр зделэмкІэ адрейхэри екьуну зи щІыхьыр лъагэми кьыщоху.

С у н ш. Ар пэжщ. Аращ зэрыщытри.

Ч е р к а с с к э м. ЩІалэ тІощІ фи гъусэщ... Къэбэрдей щІалэу, кьыхэщыпыкІауэ.

С у н ш. Абыхэм узытешыныхьын яхэткъым.

М а р ф э ерыскъы тезу зытет, шэрхъ зыщІэт Іэнэ цІыкІур хуэму кьыщІешэ. С у н ш кьыщолъэт. А к ъ м ы р з э цІыхубзым пожьэ.

М а р ф э. Фи махуэ фІуэ! Куэдрэ фызыпэзгъэпльащ, емькІу кьысхуэвмыщІ. (*ЩІалитІым сэлам гуапэ ярех*).

Ч е р к а с с к э м. Мыр зэвгъэцІыху. Ди дежкІэ зэрыжаІэщи, ди унэ-гуащэщ. И цІэр Марфэщ. (*И щхьэгъусэр и кьуэшхэм ярегъэцІыху*).

М а р ф э (*шхынхэр Іэнэм кьытригъэувэурэ*). Пщым и хэкум фи гъусэу щІалэ тІощІ кьыкІауэ зэхэсхащ. ЯхуэлэуэтэщІыркъым абыхэм я гъэсэныгъэр.

Ч е р к а с с к э м. Апхуэдэ защІэщ сыкъызыхэкІа лъэпкъыр!

М а р ф э. Фи хабзэри фи псэукІэри дахэщ. Адыгэ лъэпкъыр си псэм хэлъмэ, хэзмышыну фІуэ сигъэлъэгъуащ фи кьуэшым. Мы шхы-ныгъуэхэри абы кьыкІащ, фэ кьыздэфхьащ... Къэзыхъ зышхыж бей мэху, жывоІэ адыгэхэм. Тхьэм нэхьыфІыж, нэхъ беиж фищІ... Мы Іэнэр кьыфхуэзыхьыни згъуэтынут, ауэ си ІэкІэ кьыфхутезгъэувэмэ нэхъ къэсщтащ, фэ фхуэсщІ пщІэм и хьэтыркІэ... Лы гъур гъэжъа... Адыгэ кхъуей... Хьэкъурт... Махъсымэ... Иджы фІэкІа игъащІэм слъэгъуакъым икІи слухуакъым апхуэдэ шхыныгъуэхэр.

С у н ш. Тхьэр арэзы кьыпхуху, нысэ! Кьытхуэпщта шыгъупІастэр Тхьэм игъэбагъуэ. Мыпхуэдэу ІэфІу Тхьэм куэдрэ дызедигъашхэ... Дэри тыгъэ гуэрхэр кьыпхузэдэтхьащ. (*Сунш Акъмырзэ дежкІэ*

йоплгэкI. Акъмырзэ Iэнэ kIапэм телъ зэкIуэцIылгъыр къещтэри, къыхуеший). Мыр адыгэ фаццэц. Адыгэ нысэм адыгэ фаццэ иIэн хуейц, жаIэри нэхъыжьхэм къыхузагъэхьащ. Тхьэм фэилъхьэгъуэ узыншэ пхуицI.

М а р ф э. Къозыгъэхьахэри Тхьэм игъэузыншэ, нэхъыфI дыдэу слъагъу си цыгъынхэм япэ изгъэццу зесхьэнц. Фыпсэу! *(И цIыб къа-хуимыгъазэу, хуэму икIуэтурэ нысэр цIокIыж).*

С у н ш *(зэкъуэишхэр мэтIысыжри, нысэм къахутригъэува ерыскъым хоIэбэ...)* Долэт-Джэрий, дэри дежьэжынц, дыкъызэрысрэ шхэн фIэкI Iуэху дилэкъым. Уэри зыбгъэпсэхун хуейц...

Ч е р к а с с к э м. Зэдэшхэ IэфIц, жиIакъэ адыгэм. Сывгъэтхьащ. Псапэ къэфхьащ. Иджыри фыщыс жысIэмэ, фэрыщIыгъэ хъунц. Дэ дызэрежьэну зыхуэдгъэхьэзырын хуейц. **Цц**Палэхэм сэлам схуефхыж. *(Черкасскэр и къуэишхэм якIэлъокIуатэ. Марфэ Iэнэр Iуехыжри, шэнтхэр дахэ-дахэу ирегъэувэкIыж. Черкасскэр къыщIохьэж).*

Ч е р к а с с к э м. КъэтIыс, тIэкIу дыщыгъэс ди закъуэу. *(И Iэблэр еубыдри Марфэ зрешалэ...)*

М а р ф э. Сэ соцIэ уэ пацтыхьым узэрыхуэпэжри укъызыхэкIа лъэпкъым пэпщIын зэрыщымыIэри. Сэри арац. СыпсэхункIа а тIум сахэдэнукъым. Уэ пфIэлъапIэ псори сэркIи лъапIэц.

Ч е р к а с с к э м. Сэ медальон езгъэщIащ. СыпсэхукIи ар си пщэм исхынукъым. ПщIэрэ абы хэт сымэ я сурэт ислъхьэнуми?..

М а р ф э *(фIэгъэщIэгъуэну).* Хэт сымэ?

Ч е р к а с с к э м. Уэрэ ди цIыкIухэмрэ...

М а р ф э. Сэри уэ зэикI си гум уихунукъым. Куэдрэ сигу къокIыж, нэхъ пасэхэм цыгъуэ, укъызыхэкIа лъэпкъыр Iумпэм ящIу, ныбжьэгъу уащIыну я щхьэ трамылхьэу зэрыщытар. Ар егъэлеяуэ си жагъуэ хьурт, си гум цIыхьэрт.

Ч е р к а с с к э м. Пацтыхьым къегъэза куэдым сэ къысхуамыгъэгъуфыр урысылъ зэрысщIэмытырц. **Цц**Цыхур щIагъэлъапIэр и акъылымрэ и зэфIэкIымырэ щхьэкIэц, армыхъумэ абы щIэт лъыракъым. Хэт сыт хуейми къысхужреIэ, абы щхьэкIэ къээмыгъанэу сэ Урысей къэралыгъуэшхуэм сыхуэлэжьэнуц... Сэ пацтыхьым си пщэ кърилъхьар Тхьэм къалэн къысщищIам хуэдэц. Есшэжьэну экспедицэм Урысейр КъуэкIыпIэм гъунэгъу хуищIынуц. Урысеймрэ Азие Курытым щыIэ къэралыгъуэхэмрэ я кум сатуушхуэ щрагъэкIуэкIыну Iэмал ягъуэтын къудейкъым, атIэ я дзыхь зрагъэзу, зым и щIыбагъкIэ адрейм и IэштIым щимыгъэдалъэу мамыру, зэгурыгуэ-зэдэлъэжу зэдэпсэунуц. Абы уи фIыщIэ хэлъыну сыт и уасэ?!

М а р ф э. Ар псори тхыдэм къыхэнэнуц.

Ч е р к а с с к э м. Пэжщ. Нобэ дызыхэт Іуэхури зэгуэр тхыдэм хыхъэжынууц.

М а р ф э. Тенджызым нэс узгъэІэпхъуэжрэ слъагъуу кхъухъым уизгъэтІысхъатэмэ, сигу нэхъ зэгъэнут!.. Мыбы нэс сыкъыщІэкІуам зыри и мыхъэнэкъым, ар къыспэбубыдмэ...

Ч е р к а с с к э м. Хъунуц. Ауэ сэ нэхъ пасэу сымыкІуэу хъуну-къым. Драгъэжъэну къэкІуэнууц Астрэхъан и губернаторри, нэгъуэщІ Іэтащхъэхэри, динырылажъэхэри...

М а р ф э. Кхъухъ тедзапІэм нэс сынэбгъакІуэ закъуэмэ, содэ. ЦыкІухэри, къызэщыгунщи, ныздэсшэнщ...

Ч е р к а с с к э м. Тхъэм и ІэмыркІэ псори хъарзынэу зэфІэд-гъэкІынщи, нобэ хуэдэу къэдгъээжынщ.

М а р ф э. Тхъэм жиІэ! Тхъэшхуэм фыкъыхъумэ! (*ГумащІэу и нэ-хэм щІэплъээрэ.*) Сыгузэвэнкъым, жызоІэри си гур согъэбыдэ, ауэ, итІани, схузэфІэкІыркъым сымыгузэвэн.

Ч е р к а с с к э м. Іейм уемыгупсыс. Узэджэр къокІуэ, жаІакъэ адыгэм.

Іупхъуэ

ЕТХУАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ

Кхъухъ тедзапІэрщ. М а р ф э и гъын къокІуэ, къыщидын хъэзырщ. Пщыми и нэр гуащэм и нэм хуэмызэмэ нэхъ къещтэ — хуейкъым къызэрыдзыхар иригъэлагъуу. Тури щыму тенджызым хоплэ... М а р ф э и бгъуитІымкІэ С а ш э р э М а р и е р э кыщыгтщ, и хъыджэбз нэхъыщІэ цыкІур и бгъафэм щІекъуэ... Ч е р к а с с к э м цыкІуитІым я щхъэфэм Іэ дельэри гуащэмрэ абы и Іэплэм ис цыкІумрэ гуапэу зарешэкІ.

М а р ф э (*ерагъкІэ зызэтриІыгъэу*). Дунейр къызэІохъэ... Тхъэм фыкъыхъумэ, гъуэгу махуэ!..

Езыгъэжъэну динырылажъэхэр къыІуохъэ.

П о п ы м. Ехъулэныгъэ фиІэу къэвгъээжыну! Псори зэлъэлуу зыми емылъэуж Тхъэм фыкъыхъумэну сольэлу. (*Къытригъээжурэ попыр Тхъэ йолгъэлу, цыхухэми, кхъухъхэм ярым топхэми, бэракъ-хэми псы ятреутхэ*).

К о ж и н ы м (*зихъунуцІэу, темыпыІэу, адэкІэ-мыдэкІэ зІуан-тІэ-зишантІэу, жиІэхэр пщым зэхримыгъэхыну лъэныкъуэкІэ зигъазээрэ*). Сыт мы къомыр зищІысыр? Фы лъэпкъ къашэнукъым мы хуэлухуэщІэ мыфэмыщ къомым... Фыкъаплы фыкъэдалуэ... Феп-лъыт, феплъыт! Пщым и жагъуэ ящІынкІэ мэшына...

З а м а н о в ы м (*жи*лэхэр *пшым* зэхримиггээхыну хэту). Хьэуэ, уцоуэ. Черкасский Александр и адэм пшыгьуэ зэрыратрэ сыт шла! Апхуэдэщ а лъэпкьыр зэрыщыту... Нобэ кьэунэхуа пшы цыклухэм ящыщкьым ахэр. Итланэ, Черкасскэм и адэри пащтыхьым и клуэгъужэгъуу зэрыщытар зыщумыггэгъупщэ... Ахэр лъэпкьыжьщ... Нобэр кьыздэсым Черкасскэм и кьуэшхэм Тэрч и Iэшэляшэхэм щыпсэу адыгэхэм унафэ хуащI...

Ч е р к а с с к э м (*и кьуэмрэ и пхумрэ, гьуэрыгьуэу кьилэтурэ, ба яхуещIыж*). ФыкIэ! Фыкьыспэплэ!

С а ш э ц I ы к I у. Дадэ! Дадэ! (*Кийуэрэ и адэм и кьэптал дыщэидэкIэ гьэщIэрэщIам и кьуащIэм кьекьуурэ*). Сэри сыздэшэ.

Ч е р к а с с к э м. Шуркэ, сэ куэдрэ сыкьэтынукьым.

С а ш э ц I ы к I у. Пылрэ аслээнрэ псэуэ кьысхуэшэ...

Ч е р к а с с к э м. Хъаным и кьаплэныр кьыпхуэсшэнц.

Кхъухьыр ежьэным хуэхъэзырщ. Бэракьыр яIэт.

М а р ф э. Гьуэгу махуэ! Сыхьэтым я нэхьыфIым Тхьэм фыхуишэ... (*УафэмкIэ дэплэейуэрэ*). Мес кьыухэр мэлъатэ... Iэ кьыпхуащI... ГумащIэу урагъажьэ... Ди Тхьэшхуэм фыкIэ дызэхуихьыж!.. Кьыу блэлыэту гу лыштэмэ, умылбагъужыхункIэ якIэлыплэ. Сэри сакIэлыплынууц... АпщIондэхункIэ гурэ псэкIэ дызэгъусэнууц... Тхьэм фыкьыхьумэ... Флягъуркьэ цыклухэ? Папэ иджыри Iэ кьыгхуещI... Кхъухьыр IуокIуэтри IуокIуэт, дэ тIур зэпэлэщIэ дищIу...

Iупхьуэ

ЕХАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ ЯПЭ ТЕПЛЪЭГЪУЭ

Iуэхур щеклуэкIыр Ч е р к а с с к э м и хэщIапIэрщ. Ч е р к а с с к э м р э Ф р а н к е н б е р г р э я закьуэщ. Пшым и дневникым зыгуэрхэр иретхэ. Ф р а н к е н б е р г блыным фIэдза картэшхуэм бггэдэтц зэпиплыхьу. Писырыр кьыщIохьэри, письмо кьыхьахэр зэхидзу щIедзэ.

П и с ы р ы м (*Франкенберг зыхуеггэазэри*). Письмо уиIэщ.

Ч е р к а с с к э м (*письмохэр зыгуэшыным гузавэу еплурэ*). Сэщэ?.. Кьысхуамытхауэ ара? (*Писырым ар цызэхихым, письмор кьызриха хьуржыным йоплэ, абы иджыри зыгуэр кьыщигьуэтыну гугъапIэ щыIэ хуэдэ. Франкенберг пIащIэу письмор зэтричауэ, са-*

тырхэм нэклэ ирожэ).

Ф р а н к е н б е р г. Мыр си цхьэгъусэм къитхыу арацц. Сыт мыбы жи́лэр?!.. Ар дауэ?!.. (Иэнкун хъуауэ пщым дежклэ маплтэ).

Ч е р к а с с к э м. Сыт къэхъуар? Сыт къитхыр? (Письмом хъыбар жагъуэ зэритыр зи псэм къиццла Черкасскэр Франкенберг и Лэр клэзызу къыхуишия письмом йоджэ). «Гузэвэгъуэшхуэцц... Пщым и гум емыжэлэн хуэдэу хуэгъэхъэзыр. Борэным кхъухь цыккур хъэбэсабэу зэхикъутацц... Гуаццэри, хъыджэбз цыккуитри, матрос я гъусахэри, зыри къэмынэу, хэклэдацц... Телъыджэлажьэракъэ, Тхьэм насып къуитынымэ, и куэдцц, пщым и къуэр къелацц. Абы и псэр пыт къудейуэ ныджэм къытридзауэ бдзэжьеяццэхэм къагъуэтыжацц».

Лыхэр зэрыубыдауэ, псалъэншэу магъ.

Ф р а н к е н б е р г. Гуауэшхуэцц... Егъэлеяуэ гуауэшхуэцц...

Ч е р к а с с к э м (и цхьэр флуубыдыклауэ адэклэ зеший, мыдэклэ зыкъешииж...). Ар дауэ?!.. Ар дауэ?!..

Ф р а н к е н б е р г. И къуэшхэм къеджэ! (Писырыр ццлож. И къуэшхэр къос. Ахэри, пщым зрадзауэ, псалъэнишэу магъ).

С у н ш. Тхьэ Лэмыр мыгъуэцц, зыри пхуещлэнукъым...

ЕТИУАНЭ ТЕПЛЪЭГЪУЭ

Луэхур щеклуэкыр Ч е р к а с с к э м и хэццлэлэрцц. Ч е р к а с с к э р, С у н ш, А к ъ м ы р з э, Ф р а н к е н б е р г сымэ щыму зэхэтцц.

Ф р а н к е н б е р г. Тццлэнур тццлэркъым... Гуауэр — гуауэцц, ауэ гъащлэр къэувылэркъым...

Ч е р к а с с к э м (хэплтэурэ). Тхьэм къыдитати, Тхьэм тлхыжацц. (Тэлайклэ щыму щыта нэужь, хуэм дыдэу). Пащтыхьым къулыкъу хуэщлэну псалъэ естаци, ар згъээщлэнцц. Си псэр пытыхуи абы сепцлыжынкъым. Амударья Хъэээр тенджызым хуэтшэжынцц. (Зэшихэр къотэджыж.) Псым и жаплэжьыр едгъэгъуэтыжмэ, къумым исхэм игъащлэклэ флыццлэ къытхуащлыынцц. (Марфэ хидыклауэ щыта бэракъ плъыжьым бгъэдохъэ, — зыхуегъэццхэри, — и кланэм ба хуещл). Уэ усщызыгъэгъушццэн мы дунейм теткъым... Сыт хуэдиз насыпыншагъэ къысхуимыхъами, гъуэгуанэм пытццэн хуейцц... (Черкасскэм бжэмклэ еунэтл. Абы и ужьым иту Франкенберги ццлокл).

Ч е р к а с с к э м и хэццлэлэр еклуу зэльылухашцц... Жъантлэмклэ блыным пащтыхьым и сурэтышхуэ флэлэщ. Абы и лъабжьэм шэнтжъей ццлэтцц, пщым и тлысыплэу.

Стгольшхуэм и клпэм кхъухъ цыкы теттц. Абы и лэфраклэр егъэкъуауэ писырыр бгъэдэсц, А л е к с а н д р кыщцыхъэмэ, кыжрилар итхыну хъэзыру. Ч е р к а с с к э р кыщцлохъэж. Мытгысу, никлукл-кыкыкыгурэ, писырым итхынур жрелэ:

Ч е р к а с с к э м. «Зиусхъэн Апраксыным деж. Зи цыхыыр лъагэ пащтыхыым схуептыжыну сынольэлу... Астрэхъан дыктызэрысу, Уэ, зи цыхыыр лъагэм, уи унафэм ипкъ итклэ гъуэгуанэ кытпэщылым зыхуэдгъэхъэзыру цлэддзащ. Цыхухэм дахэупщыхыми, нэхъ нэлуасэ тхуэхъуахэм дечэнджэщми, экспедицэр щылэжьэну цыплэр дубзыхури луэхум и ужь дихъащ. Астрэхъан щыпсэхуэм Амударья теухуауэ ящлэр зэхуэтхъэсащ. Псым и тхыдэм флы дыдэу щыгъуазэ срихъэллэщ. Зэрыжалэмклэ, псышхуэщ ар. Индием кыщожьэри Бухъэраэр Хивэрэ кызэпеупщл, Арал тенджызым хохуэж. Аралрэ Хъэээр тенджызхэмрэ я зэхуакум махуэ пщыкылулл гъуэгуанэ дэлыщ. Языныкъуэхэм къазэрыфлэщымклэ, а тенджызхэр зэпыщлэщ, ауэ ар зыльэгъуа срихъэллактым... Ноябрьрым и 7-м гъуэгу дытехъащ, кхъухъ щэщл тщыгыуу. Гъусэ тщлэщ Амударья теухуауэ хыбар кыбжезылауэ щыта Хъуэжэ-Нэплэс, Астрэхъан щыщ тэтэр ллакъуэлэшу 14, тэр-мэшхэр я гъусэу....

Ф р а н к е н б е р г тегушхуауэ кыщцлохъэри Ч е р к а с с к э м зыхуегъазэ:

Франкенберг. Пщы Аюк дызэрыщыгугъам хуэдэу кыщцлэлактым. Дызэрельэлуа цыху бжыгъэм и плэклэ цыхуипщл кыгъэкъуауэ аращ. Къалмыкъ хъаныр бажэм хуэдэу бзаджэщ. Хивэдэхэми Урысейми я бинну хуейктым. Зи клэн нэхъ кыкылым зыгуидзэну хъэзырщ.

Ч е р к а с с к э м. Абы дыщыгугъыщэ хъунуктым.

Лэуэлауэ макъ кьолу.

М а к ъ ы м. Сэ пщым сыхуэмызэу хъунуктым. Ар хъаным си пщэ кърильхъащ... (Зыгуэр бжэмклэ къафлыщцлохъэ. Каютэм цлэтхэр абыклэ маплэ). Сэ къалмыкъ хъаным сыкыгъэкъуауэ. Хэт пщыр? Аращ зыжеслэнур.

Ч е р к а с с к э м. Сыт къэхъуар?

К ъ а л м ы к ъ щ л а л э м. Хивэдэхэ дзэ зэрагъэпэщ кыфтеуэну. Фысакъ. Ар вжеслэну Аюк хъаным сыкыгъэкъуауэ. Уи жьэклэ ар пщым желэ жилары си тхэкълумэр быдэу илуэнтлэщ.

Ч е р к а с с к э м. Тхэр арэзы кыпхухъу, дыбэлэрыгынктым. (Къалмыкъ цлалэр цлашыж. Черкасскэм, картэшхуэм бгъэдыхъауэ)

еплгүрэ, зыгуэрхэр етх. Бжэм кытыоулуэри, темыгуишууэу, Кожинымрэ Давыдовымрэ кыщлохэ. Черкасскэм ахэр щилгагьуклэ, кэулуэбжыауэ япожыэ). Мыр сыту псынщлэу фыкьэклуэжа?! Сыт кьэхьуар?

Кожиным. Персхэм хьэргэшырггэ кьалэтауэ дрихьэллэри кхьухьым драгьэкльхакьым, я хьаным дыхуагьэзэн дэнэ кьэна.

Черкасскэм. Фежьэн, фыпэплээн хуеящ... Урысейм фызэрилльклуэр ягурывгьалуэртэкьэ...

Кожиным. Дызэремышлгьа щылэкьым. Зыкли дахэзэгьакьым.

Черкасскэм. Ар сыт телъиджэ! Урысей кьэралышхуэм и лыклуэм афлэкла пщлэ имылэу ара!..

Кожиным. Аращ зэклэ илар...

Черкасскэм. Хьунщ. Фыклуэ...

Давыдовым зыгуэр жилэну хэтащ, ауэ темыгуишууэу щлокльж.

Кожиным (*губжыауэ кыщлохэжри*). Сэри зыми и шы пэщхьын сыкьихуакьым. Сытенджыз офицерщ, абы и пщлэр иумыудых...

Черкасскэм (*абы ней-нейуэ йоплгьри*). Умыофидеру зыми жиЛэркьым. Уи кьалэнхэр бгьээзщлэн хуеящ жытлэу аращ...

Кожиным. Сэри пащтыхьым и унафэклэ сыкьежыащ. (*Бэмлауэ и бгьэм тхылгьымплэ кьыдепхьуэтри, пщым хуеший*). Мэ, кьеджэ мыбы!..

Черкасскэм. Уэ кьеджэ абы.

Кожиным. Сыкьеджэм-сыкьеджэ: «Губернаторхэмрэ кьалэхэм я тетхэмрэ унафэ фхузощл поручик Кожиным зэрызыкьыфхуигьазэу, палгьэ кьыхэвмыгьэкльу кхьухьрэ зыхуеину цлыхухэмклэ ар кьызэвгьэпэщыну...

Урысейм и пащтыхь Пётр Езанэ».

Тхыль кьабзэкьэ мыр? Пащтыхь унафэкьэ? (*Кэлыбыпауэ мэклий*). Хэт пащтыхьщ, хэти нэгьуэщлхэм я гупсысэхэм я пщыллщ... Урысыр, урыс курыхыр, урыс уэркьыр аращ Урысейм кьызэрыщрадзэр. Ар дауэ уи гум зэрытебгьэхуэнур?

Макь (*щлыбымклэ кьилукулы*). Аргуэру дишхэмрэ ди махьшэхэмрэ ирахужыащ. Фынэпхьэр псынщлэу!.. (*Черкасскэри адреЙ абы и гьусахэри зэрыщлох. Кожиныр и закьуэу кьонэ. Ищлэнур имьщлэу йоклулкьоклукл*).

Кожиным (*и щхьэ хужилэжу*). Ахэр езымыгьэдыгьун цлыху пэрыгьэуэв. Уэ псоми ущраунафэщлклэ, махьшэм кьыкьэлгьыбжыхьу губ-

гъуэм уитын хуейуэ аракъым... Кавказ щылъхум Урысейр игъэунэхъуну мурад иццIащ. Ар езыр и диным ещцIыжащ, къызыхэкIахэм яхуэпэжакъым. Хуэпэжыфынукъым зи щIыхьыр лъагэ ди пащтыхьми. Жьым здихьымкIэ ещIэ цIыхум апхуэдэ къалэнышхуэ и пщэ дэплъхьэ хъунтIэ?! Кхъуэм и кIэр пыбупщIу мэзым щIэбугъыпщхьэжри ари зыщ. Ар зи щIыхьыр лъагэм цхьэ кыгурымылуарэ? Мис, сэ псори стхауэ сIыгъщ, пащтыхьым и пащхьэм ислъхьэну...

Черкасскэр, Франкенберг, писырыр кыщцIохьэж.

Черкасскэм. Мис аращ, зиусхьэн Кожин, дэтхэнэ зыми и къалэныр тэмэму игъэзащIэу щытамэ, а мыхъумыщIагъэ къомыр къэхъунутэкъым... Уэ уи пщэ итлъхьа къалэнхэр умыгъэзащIэу щIы зэхэплъхьэри къэбгъээзэжати, а уздэдгъэкIуам аргуэру нэгъуэщI зыгуэртедгъэкIухьыжын хуей хъуащ. Ар иджыпсту къэсыжыну дыпоплъэ, уэри зэхэпхынщ абы жиIэр.

Замановыр бжэм кытыгуэри кыщцIохьэ.

Франкенберг. Замановыр къэсыжащ.

Черкасскэм (*Замановым гуанэу пожъэри, IэплIэ хуещI*).
Гъуэгуанэ жыжьэр дауэ зэпыпчэ?

Замановым. Гугъу сехъами, псори зэхэзгъэкIащ. Зы хьэргъэшыргъи нэгъуэщI зэрыхъзэрии Персым щылакъым. Поручик Кожиным жиIауэ хъуар кыгупсысауэ аращ. Бухъэра бутIыпща лыкIуэм Астрабад и хъаныр кыIущIэу шыи къритыну хъэзырт. Ар Кожиным Давыдовым цибзыщIри, хъаным деж кIуэну ебгъэжъа гупыр зыми бгъэдигъэхьакъым. Хыв Iэдже иригъэукIри и кхъухьым кърыригъэлъхьащ. НэгъуэщI Iэщ Iэджи улэгъэ иццIащ, куэд зэхищIыхьащ. Ахэр езы хъаным и жьэкIэ кыызжиIэжащ. Хъаныр Кожиным кыыхуэрэзыкъым, кыыхузэгуоп. Бзаджэщ, жи, дыджщ, жи. А псори хъаным итхри кышхузигъэхьыжащ. (*Хуеший*).

Черкасскэм. Сэ абы и гум фIы зэрымлъыр сщIэрт. Командирым и унафэр умыгъэзэщIэну къезэгъыркъым. Ар дауэ?! Абы и закъуэкъым. Пащтыхьым и унафэщ дэ псоми дгъэзащIэр. Ар сыт телъыджэ?.. (*Писырым зыхуегъазэри*). Мис езы Кожиным зэхихьу жысIэнущ. (*Кожиныр кыызэщIэнащ, арэзыкъым, зехъунщIэ.*) Сэ си гугъащ уэ сыбгурылуэфыну. АрщхьэкIэ дауэ сымьщIми, сымплъми хъуркъым. Сэ зэи уи Iей зесхуэну сыхэтакъым. Ауэ а зэхэпщIыхьахэр пащтыхьым жезмыIэу хъунукъым (*писырым зы-*

хуегъазери). Поручик Кожиным мыхъумыщлагъэ елэжь. Пащтыхь унафэр игъэзащларкъым. Зы махуэм нэхърэ къыкӀэлъыкӀуэ махуэм нэхъ жыӀэмыдалуэ мэхъу. Си унафэхэр зэблещ, дыкъуакъуэ ещӀ. Сэ унафэ щхьэхуэ, езы пащтыхь дыдэм, зи щӀыхьыр лъагэм, и лэ щӀидзауэ сӀлэн хуейщ, жи. И щхьэр лъагэу еӀэт, щхьэщпэщтэщ, щхьэзыфӀэфӀщ, езэгъыгъуейщ. Индием занщӀау кӀуэну къытпиубыдащ, экспедицэр Хивэм нэмысауэ а лӀуэхум и ужь уихьэ зэрымыхъунур ищӀэ пэтми. Хивэ кӀуэ экспедицэми сыхэтынукъым, жиӀэри къыгъэуващ, сенатым абы хухиха ахьшэ сом миныр фӀэмащӀэ хъури... Абы къыхэкӀыу унафэ сощӀ Кожиныр, гъусэ хуэщӀу, Бытырбыху незгъэшэжыну...

К о ж и н ы м (*гужьсеяуэ*). Абы лӀуэхур нумыгъэс. Ар дзэ хеящӀэм лэщӀахуэнущ.

Ч е р к а с с к э м. ЗэхрегъэкӀ...

К о ж и н ы м. Сэр-сэрусыкӀуэжынщ, сыт сэ сыщӀебгъэшэжынур?

Ч е р к а с с к э м. Си фӀэщ хъуркъым уэ аргуэру зыгуэрхэр зэхыумыщӀыхьыну. КӀуэ, ущхьэхуитщ... (*Кожиным щтэлэ-щтаблэу бжэмкӀэ еунэтӀ*).

К о ж и н ы м. ДяпэкӀэ си лӀуэху къызевмыхуэ. СыкъэвмылӀы-хьуэ. Сэ сывгъуэтынукъым.

Ч е р к а с с к э м. Экспедицэм ухэкӀыжу ара?

К о ж и н ы м. Апхуэдэу фыбж... (*щӀокӀ*).

Ч е р к а с с к э м (*Замановым зыхуегъазери*). Тхьэр арэзы къыпхухъу. Яицкэ къэзакъыу 1500-рэ, гребенскэ къэзакъыу 500, нэгъуей тэтэру 500 махъшэхэм тесу, къэзакъ шууэ 600 диӀэщ. Къэбэрдейми хьарзынэу къыкӀащ.

З а м а н о в ы м. Гъэр тщӀа саксонхэми майор Франкенберг и унафэм щӀлэту экспедицэм хыхьэну жаӀэ. Топибл диӀэщ. Ахэр топышэкӀи цӀыхукӀи къызэгъэпэщащ. Лъэсырыдзэм ящыщу ротитӀ шым тедгъэтӀысхьэнщ.

Ч е р к а с с к э м. Адмиралтейскэ тенджыз къулыкъуэщӀлэхэм я щӀэ дэльхьэн хуейщ Индиемрэ Яркендрэ кӀуэ гъуэгур къахутэну... Астрэхъан щыщ уэркъхэм унафэ хэха яхуэщӀын си гугъэу къэзгъэнати, иджы ахэри мыдрей бжыгъэм хэгъэхьэжын хуейщ... Псори зэхэту цӀыху минищрэ щитхурэ мэхъу... МазищкӀэ дызрикъун гъуэмылэ зэдгъэпэщащ. Уэ, сэ, адыгэхэр, Хъуэжэ-НэпӀэс, Франкенберг сымэ нэхъ иужьыӀуэкӀэ, апрелым и кӀэхэм, дежьэнщ.

З а м а н о в ы м. Къэбэрдейм къыкӀа уи къуэшхэр зауэлӀ ахьыр-зэманщи, ахэр уэ узэрысыну кхъухьым хъумаӀуэу идгъэтӀысхьэнщ.

Черкасскэм. Ар адрейхэм зыгуэру к'ащымыхъуну п'эрэ?

Замановым. Дэ ди Іуэхур нэхъ тэмэму зэрыдэк'Іынуращ нэхъыщхьэр... Кожиныр, тобэ к'ыхыжрэ к'ык'б'уэк'Іыжмэ, зэрыжыт'Іам хуэдэу, хуэдг'эг'унци, аргуэру экспедицэм хэдг'э-хьэжынщ.

Черкасскэм. Бытырбыху тхын хуейщ, армых'бумэ, ар дэ к'эдг'анэу деж'бауэ яжри'лэнущ.

Замановым. Дауэ зэрытг'хынуур?

Черкасскэм. Зэрыщыт дьдэм хуэдэу.

Іунхъуэ

ЕБЛАНЭ ЕДЗЫГ'БУЭ

Іуэхур щек'лук'Іыр Астрэхъан губернаторым и хэщ'Іап'лэрщ. Астрэхъан и губернатор Чириковымрэ Къэзан и губернатор Салтыковымрэ зэбг'эдэсщ. Чириковыр ж'ант'Іэмк'Іэ к'ыдэсщ, ст'ольшхуэм тег'эщ'Іауэ. Салтыков иг'эщ'Іеик'Іауэ шэнтж'ейм исщ, к'лэрыг'эщ'Іап'Іэ л'агэм и щхьэр ег'эк'буауэ. Кожиныр ник'лук'І-к'ык'лук'Іыу жыхафэгум тетщ.

118

Кожиным. Черкасскэр Урысейм епц'Іыжащ. Абы ди дээр к'Іуэдып'Іэм ирешэ. Хивэдэсхэм зауэ ярищ'Іыл'Іэну яжри'лэри дзэшхуэ зэхуриг'эшэсащ. Иджы абы ди дээр яхуешэ...

Чириковым. Пэжу п'эрэ ар?

Кожиным. Пэжщ, абы шэч л'эпк'т' к'ытгумыхьэ.

Салтыковым. Пэжынк'Іи х'унщ...

Чириковым. Черкасскэм унафэ к'ытг'хуищ'Іащ удг'эт'Іысыну.

Кожиным. Дауэ сызэрыбг'эт'Іысынуур? Езырац г'эт'Іысын хуейр!..

Чириковым. Черкасскэм, дауэ щымытми, пащтых'бым и унафэр ег'эзащ'Іэ...

Салтыковым (*Чириковым зыхуег'газэ, Кожиным дежк'Іэ и Іэр ищ'Іурэ*). Мобы Бытырбыху сызэрык'Іуэжын ах'ышэ к'ыызэт, желэри сиг'гэпсэурк'б'ым. Черкасскэм зэхич'Іыхьхэр пащтых'бым л'ыиг'г'Іэсыжу, ар Урысейм зэреш'Іыжар гуриг'г'Іуэну тхьэ е'Іуэ. Пц'Іы супсмэ, мис езыр щытщ...

Чириковым. Сэри мызэ-мыт'Іэу к'ыызжи'Іащ...

Салтыковым. Кхьылэ, ди'Іламэ, зэхэдг'гал'хьы, ди нат'Іэ идг'г'г'эк'І мыр... Адэ, здэк'Іуэжым, псори щызэхаг'г'эк'Іынщ.

Чириковым. Я щхьэ зэрыхьщ...

Кожиным. Абы Урысейм ифI зэрызэримышуэр сэ пасэу кыизгурыуащ. Дээр Исраф иригъэщIынущ, мылькур ирикъухъынущ. Пащтыхъым и зы унафи гъээщIа хъунукъым. И щхъэ Iуэхущ абы зэрихуэр...

Чириковым. Черкасскэм зы желэ, уэ нэгъуэщI жыбоIэ, хэт дызэдэIуэнур?

Кожиным. Ар Кавказщылъхущ, дзыхъ ебгъэз хъунукъым...

Чириковым. Аращ экспедицэм и унафэщIу пащтыхъым игъэ-увар.

Кожиным. Щыуащ. Зэрыщыуар желэн хуейкъэ зи щIыхъыр лъагэм?!

Чириковым. Абы щыхъэт хуейщ.

Кожиным. Сэ псори тхауэ сиIэщ.

Чириковым. Сэ сыхуиткъым Черкасскэм и унафэр сымыгъээщIэну, ар пащтыхъым и лыкIуэщ. Уэ ухэт?

Кожиным. Сэ Урысейр фIыуэ зылъагъу, пащтыхъым игъащIэкIэ хуэпэжыну тхъэлъанэ зыщIа сыщIыху пэжщ, сытенджыз офицерщ, хэкум пащIэ си псэр стыну сыт щыгъуи сыхъэзырщ... Тхыль къабзэ кыизэфт. Зэран фыкысхуэмышу... Фы-ху-щIе-гъуэ-жынщ.

Чириковым. Сышынауэ аракътым. Ауэ а уэ узыхуей тхылым хуэдэ уэстынщ. Сепллынщ уэ щIэну. Дэнэ укIуэн, Урысей пащты-хъышхуэм и жъауэм ущIэкIыу?

Кожиным. ЗыщIыпIи сыкIуэнукъым. Сэ слъэкIынур фэзгъэ-лъагъунщ.

Чириковым. *Депллынкъэ... (СтIолым бгъэдотIысхъэри Кожиныр зыхуей тхылъыр етх. Мыхъурыр кыдэгъэжышхуэм кыдехри, абы трегъэуэж).* Мэ, плъэкI кыгумыгъанэу Урысейм ифI къэалъыхъуэ.

Кожиным. Абы нэхрэнэ хъ насып ин сэ игъащIэм къэслъы-хъуакъым, къэслъыхъуэркъым икIи къэслъыхъуэнукъым. *(Чириковым кыишия тхылъымпIэр кыIэщIепхъуэтри, псынщIэу щIокI).*

Iупхъуэ

ЕзыгъэкIуэкIым. Дунейм и щытыкIэр емызэгъыу щIыхухэр сымаджэ зэтэхуэрт. Хуабэ узым куэд иллыкIырт. ЩIэткIукI-щIэсыкIыурэ Черкасскэм и экспедицэр мащIэ икIи къарууншэ хъурт, хивэдэхэр къатеуэм замыхъумэжыфынум нэсауэ. Япэ махуэм гъуэгу техъахэр Ак-Мурза псым деж нэху кыщекIащ. МахуиблIэ

кIуа нэужь, Эмбэ нэсащ. Абдежым махуиткIэ зыщагъэпсэхури, псым зэпрыкIащ. Богат аузым нэсащ. АдэкIэ Хивэ узышэ гъуэгущуэм кыыпищэрт. Абы тету махуитхукIэ кIуа нэужь, Хъэзэр, Арал тенджызхэр зыгуэш Усть-Урт лъагапIэм дэкIащ. КъыкIэлъыкIуэ махуэм Иркет пэгъунэгъу пшахъуэ Iуащхъэм бгъэдыхъащ. Мыбдежым махуэ зыбжанэкIэ зыщагъэпсэхуш, я фэндхэм псы из ящIри я гъуэгу теувэ-жащ. Арал бгъурытурэ тхъэмахиублкIэ кIуащ. АдэкIэ пшахъуэщIым щIидзэри, гугъу ехъахэщ. Хъэку къэплъам къриху фIэкIа умыщIэу, жьы пщтырыр щIэх-щIэхыурэ къаIурыуэрт, щIыфэмрэ нэкIумрэ илыгъуэу, илыпщIу. Айбугир гуэлым щынэблэгъаращ ахэр псом хуэмыдэу гугъу дыдэ щехъар. МахуитхукIэ псы Iубыгъуэ ямыгъуэту кIуащ. Шы уэдыкъуахэр апхуэдизкIэ лъэрымыхъ хъуати, я лъэр зэбламыхыжыфу пшахъуэ пщтырым хэукIуриерт. Абыхэм ятелъа хъэлъэхэр щIыхухэм зытралъхъэрти, шыхэр къумым къранэрт. Махъшэхэм я лъакъуэхэри ерагъкIэ зэбламыжыф къудейуэ арат, Iуейуэ къэувыIэхэрти, пшахъуэм щIигъэна хъунгъалэ гъуар кърафыщIыкIырт... Жэщхэри зыкIи нэхъ щIыIэтыIэ хъуртэкъым. ЩIыхухэр унафэхэми емыдэлэуэжу, егъэзыпIэ ящIыну щIыпIэр къыхахыу шэтырхэр ягъэувыну яхульэмыкIыжу, хъеуанхэри яхущIэмьтIыкIыжу, пшахъуэ пщтырым хэхуэрти, Iурихырт. Шыргъэзий деж ягъэкIуа гупыр къэкIуэжыртэкъым. Экспедицэр къызэрыщыхъум теухуауэ хъаным зыри жиIэртэкъым. Урысхэм я дзэшхуэ Астрэхъан дэсу, абы мамыр Iуэху лъэпкъ зэримыхуэу Хивэ щагъэхъыбарырт. Хивэдэсхэр тыркумэнхэми яхуэхъушIэрт, Черкасскэр гуапэу ирагъэблэгъащ, жари.

Хъаным и дзэм зауэм зыхуагъэхъэзырырт: шыхэр ягъашхэрт, Iэщэхэм кIэлъыплъырт, хэкум ис тхъэгурымагъуэхэр зэхуашэсурэ Черкасскэм и дзэм текIуа зэрыхъунумкIэ ечэнджэщырт...

ЕЯНЭ ЕДЗЫГЪУЭ

Пщым и хэщIапIэрщ. Ч е р к а с с к э р лъагапIэм тету нэрыплъэкIэ маллэ. Ф р а н к е н б е р г р э З а м а н о в ы м р э стIолышхуэм тель картэм зыгуэрхэр къыщалъыхъуэу, абы зыгуэрхэр тратхэу щхъэщытщ.

Ф р а н к е н б е р г. Къалмыкъ хъаным къытхуигъэкIуауэ щыта гъуэгугъэлагъуэхэр щIэпхъуэжащ. Хивэ хъаным деж дгъэкIуа дилыкIуэхэри къэкIуэжыркъым...

З а м а н о в ы м. Шыхэри махъшэхэри увыIащ, лъэрымыхъ дыдэ хъуащ. Псоми фIыуэ зедмыгъэгъэпсэхумэ, адэкIэ гъуэгуанэм пащэфынукъым.

Ф р а н к е н б е р г. Клуэ пэтми ди кьэралым и гьунапкьэхэм пэлэщлэ дохьу... Хамэщлым нэхъ куууэ дыхохьэ...

Ч е р к а с с к э м. Псыкьуйй щэ ныкьуэ кьевгьэтлн, щыхухэми хье-
уанхэми зевгьэгьэнщл. Мазэрэ ныкьуэрэ хьуащ кьумым дызэритрэ...
дэ мамыр мурад дызэрилэр, хьаным и ныбжьэгьугьэ флэкла кьызэ-
рыдмылхьыуэр абы и деж ди лыкьлуэхэм намыгьэсыфами тщлэр-
кьым... Нэсаи нэмысаи ахэр?!

Хьуэжэ-Нэплэс кьыщлохьэ.

Х т у э ж э - Н э п л э с. Зи щыхьыр льягэ, укьысхуей?

Ч е р к а с с к э м. Дяпэклэ гьуэугьэлыагьуэу дилэнур уэращ. Мы
щлыплэхэр флыуэ щыхурэ?

Х т у э ж э - Н э п л э с. Мы гьуэугум сэ куэдрэ срикьуащ. Куэд
дэмыкьыу Аккул аузым дьнэсынущ. Абы и льящлэм щежэх псыр Амуда-
рья кьыхож. Хивэ и щлы клапэм мыгувэу дьтехьэнущ.

Ч е р к а с с к э м. Хьаным игу кьытхуилхьыр кьэдмыщлауэ адэклэ
дыкьлуэ хьунукьым...

Зыгуэр бжэм кьытоулуэ. Псори абыклэ маплэ.

З а м а н о в ы м. Сэ сыкьуэнщ, зи щыхьыр льягэ! (*Шоклри асыхьэ-
ту кьеггээзэж*). Лыкьлуэ кьыгьэкьуащ Шырггээзий.

Ч е р к а с с к э м. Лыкьлуэхэм я нэхьыжьыр кьевгьэблагьэ.

Л ы к ь л у э н э х т ы ж ь ы м. Урысейр кьэралышхуэщ. Кьэрал
лэьщщ. Уэ, пащтыхь хужьым и лыкьлуэм, щлэ пхудоцл.

Ч е р к а с с к э м (*Лыкьлуэм бггэдохьэри*). Кьеблагьэ!

Л ы к ь л у э н э х т ы ж ь ы м. Флым дыхуеблагьэ.

Ч е р к а с с к э м. Фи хьаныр зэрыщымылэжым щхьэклэ дыфхуогу-
завэ. Тхьэм фщимыгьэгьуощэ. И хьэдрихэ дахэ Тхьэм ищл. Урысейм и
ныбжьэгьушхуэу щытащ ар.

Л ы к ь л у э н э х т ы ж ь ы м (*тхьэусыхафэ кьришу*). Зи щыхьыр
льягэ! Дэ гуауэшхуэ кьытщыщлащ. Ядигер тхьэмыщкьлэр хунэсакьым и
мурад дахэхэр и клэм нигьэсыну.

Ч е р к а с с к э м. Ди пащтыхьышхуэм кьызитауэ хьаным
лэрызгьэхьэжын хуейуэ тхьыль слыгьщ... ар фи лыкьлуэхэм мызэ-мытлэу
яжеслащ. Хьарзынэу дызэгуролуэ, ауэ дызэрызэгурылуар щлэх дьдэ
фокьутэж. Кьызгурылуэркьым.

Л ы к ь л у э н э х т ы ж ь ы м. Зи щыхьыр льягэ! Тхьэм жиелэмэ,
уэ а тхьылыр Шырггээзий хьаным уи лэклэ ептынщ. Ар щыхьышхуэ

кышцыхуниц абы. ХъаныщІэр Алыхъым кытхуихъумэ! Абы и бийхэр Тхъэм куэдрэ игъэщыгъуэ... Фэ фи пащтыхъым и узыншагъэр сыт хуэдэ? (*ЗигъэгумашІэу щІоупщІэ*).

Ч е р к а с с к э м. Хъарзынэщ. Лажъэ имыІэу дыккыбгъэдэкІащ.

Л І ы к І у э н э х ь ы ж ь ы м. Тхъэм абы и жъауэм щІэту Урысейр куэдрэ игъэпсэу икІи иригъэфІакІуэ. Дэ зэрызэхэтхамкІэ, Урысейм Балтикэ тенджызым и Іуфэм кхъухъ тедзапІэщІэхэр щеухуэ.

Ч е р к а с с к э м. Сату Іуэхум зригъэужкыну и мурадщ зи щІыхъыр лъагэм.

Л І ы к І у э н э х ь ы ж ь ы м. Шыргъээий хъаным ар и гуапэ хъунуц, уэ езым уи жъэкІэ жепІэмэ.

Ч е р к а с с к э м. Сэ фи хъаным сыхуэээн си гугъэщ.

Л І ы к І у э н э х ь ы ж ь ы м. Сыт хуэдэ жэуап хъаным хуэтхыжыну?

Ч е р к а с с к э м. Пщыр къеблэгъэнуц, жефІэ... (*Хъаным и ЛыкІуэм зыхуегъазери*). Уи гъусэхэми къеджэ... (*И дэІэпыккыгъуэхэм захуегъазери*). Фепсалъэ... Сэ иджыпсту... (*ЩІокІ*).

Ш ы р г ь э э и й и л ы к І у и т ы м р э К о р е и т о в ы м р э к ы ш ц І о х ь э .

З а м а н о в ы м. СыныводаІуэ...

Е т І у а н э л І ы к І у э м. Дэ хъаным дрилЫкІуэщ. Мис, хъаным хуэвгъэкІуа фи лыкІуэхэм ящыц зыи гъусэ кытхуищІыжащ... Фи ныбжъэгъугъэр хъаным къещтэ... Урысейм и ныбжъэгъугъэм хуэныккыуэщ...

З а м а н о в ы м (*Корейтовым зыхуегъазери*). Уи гъусахэр дэнэ щыІэ?

К о р е и т о в ы м. Ахэр хъаным и деж къэнащ, кыиутІыпщыжын идаккыым...

З а м а н о в ы м. Хъаным лыкІуэ кызыэрытхуищІар хъарзынэщ. Ауэ дэ дыдейхэр щхъэ кымыгъэкІуэжарэ?

Е т І у а н э л І ы к І у э м. Ар хъан унафэщ. Зыри хэтщІыкІырккыым.

З а м а н о в ы м. ЛыкІуэр лыкІуэщ, лыкІуэр яубыдырккыым. Ар лъэныккыуэхэр зэпызыщІэ, я мурадхэр, Іуэху еплъыкІэхэр зэрызэхуаІуатэ Іэмалщ.

Л І ы к І у э н э х ь ы ж ь ы м. Шэч хэльккыым хъанми ар зерищІэм, ауэ абы езым и Іуэху еплъыкІэ иІэжщ.

З а м а н о в ы м. Ар зэрыдгъэщІэгъуар икІи кызыэремызэгъыр хъаным тхужефІэж.

Е щ а н э л Ы к І у э м. Пащтыхь хужьым и мурадхэр хъаным флэфлт кыищлэну.

З а м а н о в ы м. Дэ мамыр Іуэхуиц зетхуэр, ныбжьэгъугъэщ къэтлыхьхуэр. *(Черкасскэр кыищлэхъэж)*.

Л Ы к І у э н э х ь ы ж ь ы м. Зи щлыхьыр ин, Пётр Езанэм Амударья нэгъуэщл щлпылэкІэ игъэжэну хэтыр пэж?

Ч е р к а с с к э м. Аращ и мурадыр. Хивэдэсхэм ар Іуащлауэ щытауэ жаІэ... Сыт хуэдиз къару ирахьэлІа а ухуэныгъэхэр щрагъэкІуэкІым?

Л Ы к І у э н э х ь ы ж ь ы м. Сэ сыкызыыхэкІа лъэпкыым зэчи-ишхуэ бгъэдэлъщ, абы хузэфІэмыкІын щыІэкыым. *(Пщым дежкІэ зегъазэри щхьэщэ ещІ)*. Дэ сыт щыгъуи, уэ, пащтыхь хужьым и лыкІуэ пщы Черкасскэм, пхуэфащэ пщІэ пхуэтщІыну дызэрыхьэ-зырыр бжесІэну хъаным сыкыиуэхуащ.

Ч е р к а с с к э м *(нэрыплъэкІэ плъэуэрэ)*. Мес аргуэру шу пщыкІутху кыитхуокІуэ. ПщІэгъуалэм тесыр Іуащхьэм дэкІащ... Зы лыкІуэм адрејр и ужь иту къэсащ. Къевгъэблагъэ ахэри... *(ХъэщІэхэр кыищІаишэ)*.

А б д у л а. Зи щлыхьыр лъагэ! Сэ Шыргъэзий хъаным сри-министрщ... Къэхъуар зэрыжысІэнур сщІэркыым. Щыуа-гъэщ. Щыуагъэшхуэщ ар. Хъанми абы зы масти хищІыкІыркыым. Фи губжьыр евгъэупІэхьж. Дэ къуаншэм, Іэмал имыІэу, тезыр тетлхьэнищ. *(ЗэкІуэщІыпхауэ зылІ кыищІахьэ)*. КъэфтІатэт! *(КъатІатэри кыизэфІагъэувэ.)* ЕщІапхъэр ефщІэ! *(Лым йоп-хъуэри и тхьэкІумэхэр лъыпсыр кыпыжу яугъуэн, тхьэгъу иралдэ, и пэ гъуанэри апхуэдэу яугъуэнри абыи тхьэгъу иралхьэ, кІапсэ иращІэжри и гъусэхэм яубыдыж. Черкасскэм зыхуегъазэ-ри)*. Иджы, зи щлыхьыр лъагэ, адэкІэ уэ узыхуейр ещІэ.

Ч е р к а с с к э м. Сэ сыллыкІкыым. КъызгурыІуэркыым. Сыт мыр зищІысыр?

А б д у л а. Зи щлыхьыр лъагэ! Дэ гуауэшхуэ кыитщыщІащ... Ядигер тхьэмыщІэр...

Ч е р к а с с к э м. Зи щлыхьыр лъагэ министр! Сэ Пётр Езанэм, ди пащтыхьышхуэм, кыызитауэ хъаным естыжын хуейуэ грамотэ сьыгъщ.

А б д у л а. Къызгуролуэ, зи щлыхьыр лъагэ. Шыргъэзий хъа-ным и гуапэ хъунщ ар уэ езым уи жьэкІэ жепІэрэ уи ІэкІэ ептыжмэ...

Ч е р к а с с к э м. Сэ сыщдогугъ Хивэм мамырыгъэ щыІэну.

А б д у л а. Шордакбыр зыубыдыну хэта Муса ягъэкIуащ Арал адэжкIэ.

Ч е р к а с с к э м. Зи щIыхьыр лъагэ Ашур-бек Хивэм къыгъэ-зэжауэ пIэрэ? Ар сэ Астрэхъан къыщысцIыхуауэ цытащ.

А б д у л а. Иджыри куэд хуейщ ар Хивэ къэсыжыным. Ар Бытырбыху къыщыкIыжым, Астрэхъан деж щаубыдащ.

Ч е р к а с с к э м. Сыт щхъэкIэ?..

А б д у л а. Абы фэ нэхъ фыщыгъуэзэн хуейщ. Ашур-бек пащтыхьым кърита топхэр трахыжащ. Астрэхъан и губернатор Чириковым и унафэкIэ. Ауэ губернаторым апхуэдэ унафэ къыхуэзыщIам дэ дыщыгъуазэкъым, фэ ар нэхъ фщIэнщ.

Ч е р к а с с к э м. Къэмыхъун хуейуэ къэхъуа Iуэхущ. Сэ сыкыщыкIуэжкIэ, абы и унафэ тэмэм къэсхьынщ.

А б д у л а. ХъыбарыфI къэпхьыну Тхъэм къыщIигъэкI. *(Абдуларэ абы щIыгъуахэмрэ щIокIыж).*

Ч е р к а с с к э м *(Корейтовым зыхуегъазери).* Уэ абыхэм я гъусэу бгъэзэжмэ, нэхъыфIщ. Уи гъусахэм яыхьэж. Губзыгъэу, набдзэгубдзаплъэу фыщыг. Уэ иджыпсту абыхэм уакъыхэкIыж хъунукъым. *(Пщым Iэ ещIри Замановыр зыбгъэдешэ. Абы зыгуэрхэр щэхуу жреIэри, Замановыр Корейтовым щIыгъуу щIокI).*

Хъуэжэ - НэпIэс. ЗыгуэркIэ сынолъэIунут, пщы!

Ч е р к а с с к э м. ЖыIэ!

Хъуэжэ - НэпIэс. Сэ си фIэщ хъуркъым Хивэ щыпсэхуэр зэрымьщIэкIэ лыкIуэм и чырэм къатеуауэ...

Ч е р к а с с к э м. Сэ кыызгурыIуакъым министрэм и цIыхум апхуэдэ тезыр ткIий щIытрилъхар.

Хъуэжэ - НэпIэс. Сэри кыызгурыIуакъым. КъуэкIыпIэр Iэ гупэ-Iэ щIыбщ. Зыхуейри ящIэнури къэщIэгъуейщ... Зи щIыхьыр лъагэ! Хивэ сынэсмэ, зыри къысщысхьынукукъым.

Ч е р к а с с к э м. УтхэкIыжыну ара?

Хъуэжэ - НэпIэс. СынолъэIу сыбутIыпщыжыну.

Ч е р к а с с к э м. УзэрыфIэфIщ. Сэ уэ залымыгъэкIэ усIыгъынкъым, узутIыпщыжыну сигу упымыкIми. *(Хъуэжэ-НэпIэс лъэгъуажьэ зрегъауэ).* Тэдж!.. Тэдж, Хъуэжэ-НэпIэс! *(Черкасскэм и пхъуантэшхуэм зэкIуэцIылъ гуэр къыдех. Ар зэкIуэцIехри, дыщэ тумэн зыбжанэ къыхебжыкI).* Мэ, уи хъэлэлщ, чырэми зыщ къушатынущ. *(Ирегъэжэж.)* Безруковымрэ Шустровымрэ фыкъеджэт. *(Ахэр къыщIохъэ. Шустровым и нэпсхэр щIелъэщIыкI,*

зэрыггар налуу.) Илья Данилович, еуэ, зыгъэхъэзыр, Урысейм узгъэкӀуэжыну унафэ сщӀащ. Зи щӀыхъыр лъагэм хуэшэ Хъэээр тенджызым тетщӀыкӀа сурэтхэр. Сэ ахэр здесхъэжъэфынукукъым. Зыгуэр къэхъу хъужыкъуэмэ... Гъусэу сэлэт дапщэ ухуейми къыиздэщтэ. Еуэ, еужьэрэкӀ. (*Черкасскэм аргуэру пхъуантэшхуэм зэкӀуэцӀылъитӀ къыдехри, зыр Безруковым ирет*). Мыр зыми лэрыбгъэхъэ хъунукукъым... Тхъэм гуцӀэгъу къыпхуицӀ!

Безруковым (*и натӀэм къытрикӀута пцӀэнтӀэпсыр ирилъэцӀэкӀыурэ*). Пщы! Шынагъуэ гуэр щыӀэ?

Черкасскэм. ЩыӀэщ.

Безруковым. Сыт хуэдэ?..

Черкасскэм. СщӀэркъым... Си псэр мэгузавэ...

Безруковым. Мы къыизэпта тхылъымпӀэхэр схъумэнщ. СлъэкӀ къээзгъэнэнкъым. (*Безруковым и нэгу зэхэуар тӀэкӀу зэлъылуокӀ. Черкасскэр абы бгъэдохъэри цзэнейрэ ба хуещӀ*).

Черкасскэм. Гъуэгу махуэ! (*ЕтӀуанэ зэкӀуэцӀылъыр Шустровым ирет*). Мыхэри сурэт тетщӀыкӀахэращ. Быдэу гъэпцӀкӀу.

Шустровым. Къызгурылуащ.

Черкасскэм. Дэгъуэщ. (*Жор трецӀэри*). КӀуэ...

Шустровым. Си лъакъуэхэм къесшэкӀынщ. Вакъэхэр арыншами схуэинщ...

Черкасскэм. Тхъэр пщӀыгъуц, ежъэ, кӀуэ...

Замановым (*къыизэцӀэнауэ къыцӀолъадэри*). Бдзэжъеящэ кӀуа ди щӀалэхэм аргуэру къатеуэри гъэр ящӀащ. Ди дзэм къыхэлъадэри куэд Исраф зэтращӀащ.

Черкасскэм. Мыри зэрымьщӀагъэкӀэ къэхъуауэ си фӀэц хъуркъым.

Замановым. Бдзэжъеящэ кӀуа сэлэтхэм ящыщу мащӀэц къалэщӀэкӀыжыфар.

Черкасскэм. Дауэ мыхъуами, дэ абыхэм зауэ етщӀылӀэ хъунукукъым... Иджыри къытрагъэзэжынри хэлъщ. Фымыбэлэрыгъ. Лагерым гухэр къевгъэувэкӀ...

Замановым. Хъаным и дзэр мин 24-рэ мэхъу.

Черкасскэм. Топхэри фочхэри ящхъэпрывгъэукӀ, вгъэшы-нэ, ауэ езыхэм фемыуэ...

Ф р а н к е н б е р г. Шыргээзий лыклуэ кыггэклуащ. И сэлэтхэр кыызэрыгттеуар абы имыщлэу жагэ.

Ч е р к а с с к э м. Фыкбеджэ мыдэ! *(Хивэ кыкIахэм ящыщү щIалитI кыщIаишэ. Унэ лъэгум натIэкIэ йоуэ жыпIэну, абыхэм зыкбэомрэ щхьэщэ ящI, кыызэфIоувэжри, зэкIэлъаггэпIащIлэу жагэ).*

З ы м. Зыми дымыщлэу къэхъуа луэхуш. Топхэр фи гъусэу цалъаггум, зэуаклуэ фыкбэклуа я гуггэри кыфтеуащ. Хъаным абы зыри хищIыкIырккым...

А д р е й м. Хъаныр кыивольэу кыгтхуэвггэггуну. АфIэкIа кыфтедггэуэнккым...

Ч е р к а с с к э м. Ди лыклуэхэр щхьэ къэвмыгтIыпщыжарэ?

Я п э р е й м. Ахэр псэуш, узыншэхэщ. Езы хъаныр фи деж кбэклуэнущи, кыщыкIуэкIэ кыыздашэжынуш...

ЩыбымкIэ аргуэру щызэроггэклий. Замановыр щIож. Асыхьэтуи кьеггээж...

З а м а н о в ы м. Аргуэру кыгттеуахэщ.

Ч е р к а с с к э м. Феуэ!

Е т I у а н э р е й м. Ари зэрымыщIэкIэ къэхъуауэ араш. Хъаныр фи деж кбэклуэнущи, пIальэ кыфIытхыну дыкбаггэклуащ...

Ч е р к а с с к э м. Хъаныр кбэклуэнуэм къреклуэ. Ар кбедггэблэггэну дыхьэзырш.

Я п э р е й м. Хъаным уи псалгэхэр Iэрыдггэхьэжынш.

Ч е р к а с с к э м. Дызэгурылуащ.

Гупхъуэ

ЕБГЪУАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ

Iуэхур щеклуэкIыр хъаным и хэщIапIэрш. Урысхэм я деж кыкIыжа лыклуэхэр, дзыхь ямыщIыщэурэ, хъаным деж щIохьэ.

Ш ы р г ь э з и й. Мис, Черкасскэм деж зггэклуахэр кбэсыжащ. *(Хъаныр йокIукI-кбэокIукI).* Урыс пащтыхьым и лыклуэм и дзэм, абы и бжыггэм теухуауэ сыт кбэфшIэфа?

Л I ы к I у э н э х ь ы ж ь ы м. БжыггэкIэ куэд мэхъу...

Ш ы р г ь э з и й. Куэдыр дапшэ? Мин? Минитху? МинипшI?

Е т I у а н э л I ы к I у э м. Апхуэдэ дыдэу дэ ар кыгтхуэхута ккым, ауэ топ куэд яIэш.

Ш ы р г ь э з и й. Дысаккын хуейш. Шуудзэ минипшI нэхьрэ

нэхъ мащлэ япэдгъэу в хъунукъым.

Л I ы к I у э н э х ь ы ж ь ы м. Апхуэдиз топ къеплъэфажьэу, апхуэдэ дзэ щлэыгъуу мамыр къалэнщ си щэм дэльыр, жыплэу дауэ укъызэрежьэнур?

Ш ы р г ь э з и й. Аракъэ псэхугъуэ къызимыту сызэгупсысыр... Сыт хуэдэ мамырыгъэ пащтыхъ хужьым топкIэ къизэунур?..

Е щ а н э л I ы к I у э м. Псоми я унафэщлэыр муслъымэнщ, Кавказ цлэхущ, чристэн диныр кърагъэщтауэ. И цлэр Долэт-Джэрийщ.

Ш ы р г ь э з и й. Зи диным ещлэыжар сытми ещлэыжынущ, абы зэи укъыгъэпэжынукукъым.

Л I ы к I у э н э х ь ы ж ь ы м. Дыбэлэрыгъ хъунукъым...

Ш ы р г ь э з и й. Дыбэлэрыгъ дэнэ къэна, датеуэнщ, я къарур зыхуэдэр къэтщлэнщи, «къытхуэвгъэгъу, зэрымышщлэкIэ къэхуащ», жытлэнщи дыкъэувыжынщ. Я мурадым хунэдгъэс хъунукъым ахэр. Пащтыхъ хужьым и щхьэр кърегъэщлэж мамырыгъэ мурад жыхуилэмкIэ. *(Лыжь гъур лъагэ, халат кIыхъ щыгъыу къыщлэш. ЖъантIэм дашэри ягъэтIыс)*. Досим-бей, пащтыхъ хужьым и лыкIуэм дызэрытекIуэн Iэмал къытхуэгъуэт...

Д о с и м - б е й *(хэплэу, нэмэз щыгъэ игъажэу зыкъомрэ щыса нэужь)*. Ар лъэщщ.

Ш ы р г ь э з и й *(мышлэщлэурэ нокIукI-къокIукI, и лъакъуэ-хэр жыхафэгум зэрытрикъузэм хуэдэу и псалъэхэри хикъузэу)*. Сощлэ. Гъэщлэгъуэн лъэпкъ къызжепIакъым...

Д о с и м - б е й. Лъэщым пэльэщущу щылэр Iэмалщ. Хылагъэщ. Бзаджагъэщ.

Ш ы р г ь э з и й. Аращ дымыгъуэтыр...

Д о с и м - б е й. Къэлъыхъуэн хуейщ.

Ш ы р г ь э з и й. Лъыхъуэ-тIэ!

Д о с и м - б е й. Бийм и къарур къэгъэтIэсхьэн хуейщ.

Ш ы р г ь э з и й. Дауэ?

Д о с и м - б е й. ЯпэщлэыкIэ псалъэмакъыр кIыхъу ешэжьэн хуейщ.

Ш ы р г ь э з и й. Сыт хуэдэ псалъэмакъ?

Д о с и м - б е й. Пащтыхъ хужьым и лыкIуэм дебгъэкIуэкIынуур.

Ш ы р г ь э з и й. Дапхуэдэу?

Д о с и м - б е й. Дзыхъ зыхуегъэщли, лыкIуэ Iэтащхьэр уи хъым къыгъэхьэ... итIанэ гу лъымытэурэ и къарур зэкъуэч. Аракъэ, утекIуа жыхуалэр!

Шыргъэзий. Иджынэхъ гурылуэгъуэщ... *(Хъаныр жъантIэм*

дохъэжри мэтIыс. И блыгушIэтхэм ар къаувыхъ). IэщэкIэ пащ-
тыхъ хужьым и лыкIуэм утекIуэнукъым... Ар гурыIуэгъуэщ. Я
быдапIэр къэбувыхърэ къыдумыгъэкIыну ухужьэми, топхэр я
куэдщ. ПсыкIи гъуэмылапхъэкIи къызэггэпэщауэ къыщIэкIынущ.
Дауэ датекуа хъуну абыхэм? Дыщымыуэну пIэрэ?

Л I ы к I у э н э х ь ы ж ь ы м. Я быдапIэм мафIэ щIэдвгъадзи, ар
ягъэункIыфIыну и ужь щихъэкIэ, дахэльэдэнщи, Iисрафыр яхэтль-
хъэнщ...

Е т I у а н э л I ы к I у э м. Гъэрхэр дывгъэшэжи, дывгъэгъэ-
бэлэрыгъ, хъэщхъэрыIуэм хуэдэу дыкIий-дыгуоуэ дахэвгъэльади
зэхэдвгъэупщIатэ...

Ш ы р г ь э з и й. Пащтыхъ хужьым и лыкIуэм сэ мамырыгъэкIэ
сызэрыгурымыIуэнур гурыIуэгъуэщ... Сэ сызэтезыIыгъэр зыщ:
зыгуэркIэ урысхэм дыкъыхагъащIэ хъужыкъуэмэ, ди пщIэр елъэ-
хъшэхьынущ. Ди ныкъуэкъуэгъухэм хъаныгъэм хущIэкъуу куэд
яхэтщ... Досим-Бей, уэ Бухъэра укъыщIитшар Iуэхум зыгуэр къы-
хэплъхъэну аращ. АдэкIэ сыт къыщIыбгъун?

Д о с и м - б е й. Щхъэтечу бжесIэнщи, къарукIэ уапэльэщы-
нукъым. IэщэкIи аращ, пыхыжащ. Пащтыхъ хужьым и лыкIуэм
епсэльэн хуейщ... Псом ящхъэращи, ар ди IэмыщIэм зэ къихуэмэ,
абы и дзэри дыдей хъуауэ убж хъунущ...

Ш ы р г ь э з и й. Ара узытемыкIыну?

Д о с и м - б е й. Аращ... Дахэ яжетIэурэ дагурыIуэ хуэдэу
зытщIыныщи, пащтыхъ хужьым и лыкIуэр ди хъым къидгъэхуэнщ,
итIанэ дэ длэжыпхъэр тщIэжынщ... уэ кIуэи IущIэ, къыдэхъэх.

Iунхъуэ

ЕПЩАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ

Черкасскэр, Замановыр, Франкенберг сымэ чэнджащэу зэхэщ.

Черкасскэм. Хъаныр къэкIуэнущ. Сыт жетIэну?

Замановым. КъыщIэкIуэм, жиIэм елытащ...

Франкенберг. ФыкIэ Тхъэм къытхуигъакIуэ.

Черкасскэм. ЗэрызищIымы деплъынщ, жиIэм дедэIуэнщ. (Макъ-
хэр къоIу).

Макъым. Хъаныр къокIуэ...

ХадэхэкI, пхъэщхъэмыщхъэ зэрыз матэшхуэхэр я дамэм тету, малыкуэхэр, гуэгуш

гъвахэр, къаз гэжъбахэр, джэдхэр, ІэфыкІэхэр тепщэчышхуэхэмкІэ къахь я Іэгухэм иту, я щхьэхэм тету... Накъырапщэхэр я гъусэщ... Абыхэм я ужьым иту, зигъэтІатІэу, зигъэпагэу, и щхьэр гъэклауэ щхьэнтэм тесу хьанри къахь. **Ч е р к а с с к э м р э** абы и блыгушІэтхэмрэ зыщІэт пэшым ар къыщІахьэри шэнтжъейм ирагъэтІысхьэ. Хьаныр къызэфІоувэ, и Іэ ижъыр и бгъэ сэмэгумкІэ трелъхьэри щхьэщэ ищІ хуэдэу зегъэщхь. Ар къыщІэзыбахэр шэтырым щІожыж. И гъусэ лыкІуэхэр еувэклауэ хьаным Іуроплэхьэри зэхэтщ. **Ч е р к а с с к э р** абыхэм къапожъэ.

Ч е р к а с с к э м. Фыкъеблагъэ... *(ЯбгъэдокІуатэри сэлам ярех).*
Си гуапэщ дызэрыщІыхумэ...

Ш ы р г ь э з и й. ЗэрымыщІагъэкІэ ди жагъуэ зэрыщІащ. Дэ тщІакъым сату ІуэхукІэ фыкъытхуэкІуауэ. Ди гугъащ... Ди гугъа къу-дейкъым, ди фІэщ дыдэ хьуат зэуакІуэ фыкъытхуэкІуауэ. ЗэуакІуэ къытхуэкІуэм зауэкІэ дыпожъэ, ІуэхукІэ къытхуэкІуэм и Іуэхур дыдоІыгъ, дыдогъэкІ. Алыхьым и нэфІ къыфщыхуэ, фи уз укІуэд!..

Ч е р к а с с к э м. Дэ сату ІуэхукІэ дыкъежъащ. Ауэ быдэ и анэ гъыркъым, жаІэ, щІыпІэ дымыщІыху, къэралыгъуэ, хьаныгъуэ дызыщымыгъуазэ зедгъэщІыхуну дыкъыщжежъэм, дыхутыкъуэ хьумэ, жытІэри дзэр къыздетшэжъащ, армыхъумэ, зауэ Іуэху лъэпкъ ди щІыхьэпІи къыхэхуакъым.

Ш ы р г ь э з и й. ГурыІуэгъуэщ. Мис иджы дызэрыщІыхуащ. Дэри ди гуапэ хьунущ фынытхуеблагъэмэ. Фи нэгү зедгъэужьынщ. Ди ерыскъы фІудгъэхуэнщ.

Ч е р к а с с к э м. Дэри, зэрыжаІэу, шыгъурэ пІастэкІэ фыкъы-догъэблагъэ. Ди Іэнэр, ди гум хуэдэу, зэІухащ...

Ш ы р г ь э з и й. Дэри ІэнэщІу дыкъыфхуэкІуакъым. *(И Іэри ещІри, къахьбахэр къыщІахьэ. Абыхэм я ужьым иту щІыхубз ныкъуэщІанэхэр къыщІолгъадэри, макъамэм зыдащІу кшофэ).*

Ш ы р г ь э з и й *(Іэ ещІри, ахэр щІожыж, макъамэри мэу-жъыхыж).* Дэ хьэщІэм Іуэхугъуэ куэд идощІэкІ и нэгү зедгъэужьын папщІэ... ЕмыкІу дыкъэвмыщІ, апхуэдэ хабзэ фэ фимыІэмэ, апхуэдэ нэгүзыужь фыпэмыплъамэ... ФыкъыздэкІуам и хабзэр фи хабзэщ... Ди насып къыхьэрэ дэри Урысейм дынакІуэмэ, къытхуэфщІ ди унафэщ, дывгъэлъагъу псори ди нэмрэ ди псэмрэ хуэтхьынущ...

Ч е р к а с с к э м. Псори тэмэмщ... Іэнэ фхуагъэуващ, фынеблагъэ.

Ш ы р г ь э з и й. Ерыскъым дэ зейкІ делъэпауэркъым. Ауэ япэщІыкІэ дызэгурыІуэнщ унысхуеблэгъэну. Ар къысхуумыщІэмэ, си жагъуэ дыдэ хьунщ.

Ч е р к а с с к э м. Сэри апхуэдэ мурад сиІэу сыкъежъащ. Сынеблэгъэнщ, Тхьэм жиІэмэ.

Ш ы р г ь э з и й. ДызэгурыІуащ... ЛъэныкъуитІри, лыкІуэ

зэЛэпытхыурэ, дызэкЛэлъыкЛуащ. Ди гукъеуи зэхуэтЛуэтащ, зэрымы-
щЛагъэкЛэ дызэжьэхэуами, дыхущЛегъуэжащ... АдэкЛэ сату
зэдэтщЛынуми нэгъуэщЛ луэху зэдэдлэжьынуми дыхуитщ... (*Шыр-
гъээий и Лэ ижьыр лъагэу еЛэт. Абдежым накъырапщэхэм занщЛэу
къыхадзэри макъамэр яшэщЛ. Абы декЛуу цЛыхубз ныкъуэпцЛанэхэр
къытолъадэ, блапцЛэм хуэдэу залуантЛэ-зашантЛэу Лэнэм цыс-
хэр къафыхыу щЛадзэ. Шыргъээий зыгуэр жиЛэну къыщыхидзэкЛэ,
макъамэр кЛашхъэ ящЛ*).

Шыргъээий. Дэ нэгъузыужьу Лэнэм дыщысыну тфЛэфц.

Черкасскэм. Нэгъузыужьыр Лейкъым, хъан, ауэ дэ къэрал
Луэху ди пщэ дэльщ.

Шыргъээий. Лэнэм узэрыщыс зэманыр гъащЛэм щымыщу
жалэ Кавказым щыпсэхуэм.

Черкасскэм. Сэ сыкъызыыхэкЛэ лъэпкъым Лэнэм пщЛэшхуэ
хуэщЛ. Абы ехъэла хабзэ псори фЛыщ, гъэщЛэгъуэнщ.

Шыргъээий. Уи цЛэ къудейм къеЛуатэ уэ узэрымусльымэныр.
Ар куэд и уасэщ си дежкЛэ. Зы диным уитмэ, нэхъ тыншу узэгуроЛуэ.

Черкасскэм. Муслъымэн къабзэщ сыкъызыыхэклар.

Шыргъээий. Къызыыхэклар зыщЛэжым, и адэ-анэр зыгъэпэ-
жым и насыпщ.

Черкасскэм. Дэ дыкъызытекЛухъар мамыр Луэхущ. Урысейм
ныбжьэгъу укъыхуэхъумэ, ди гуапэ хъунущ. Ар бжесЛэну пащтыхьым
си пщэ кърилъхъащ.

Шыргъээий. Пащтыхь хужьым дэ пщЛэ хэлэтыкЛэ худощЛ.

Черкасскэм. Сэ а пщЛэ зыхуэпщЛ Урысей пащтыхьышхуэм
срилъыкЛуэщ.

Шыргъээий. Хъарзынэщ. Ар къызыыхуэкЛуам пщЛэ хуищЛу
иригъэблэгъэн хуейщ. Пэжщ, япэ фезыгъэблэгъэн хуеяр сэращ. Си
бжьыхъэкЛапэ фыщЛэсщ... ЗэрымыщЛэкЛэ си цЛыхухэр къыфтеуауэ
жалэ. Зыри хэсщЛыкЛакъым. Сэ абыхэм яхуэфашэ тезыр ятеслъхъащ.
ДзэзешитЛым я бзэгур кърезгъэчащ, ещанэм и нэр ирезгъэщЛаш. Абы-
хэм нэмыщЛ, щЛэпхъаджагъэ зылэжьахэм я шу пашэу щытам есщЛэр
фи нэкЛэ фэзгъэлягъуну къыздэсшащ. (*И Лэгур зэтрэгъауэри зи
гугъу ищЛар литЛым къыщЛашэ. Ар хъаным и пащхъэм ирагъэуэвэ-
ри, зиукЛыжу, гъуахъуэу и пэщхъыныр кърач*).

Черкасскэм. Сыт фщЛэр? Сыт фщЛэ хъэдэгъуэдахэр? Къэв-
гъанэ...

Шыргъээий. АбыкЛэ зэфЛэзгъэкЛынукъым ар, пщы, цхъэ-
пылЫи езгъэщЛынущ, пащтыхь хужьым и лыкЛуэм утеуэ зэрымыхъу-

нур псоми ящлэн, адрејхэми абы дерс кыыхахын папщлэ. Ирыращлэ, иральягъу пащтыхъ хужьым и лыклуэм лэщэ кыыхуэпщтэ зэрымышху-нур. *(Зи пэщхтын кэрачар, зиуклыжу, зилэжу зэклуэцлалантлэри, щлашыж).*

Черкасскэм. Укыызэрыклуэнур щызэхэтхым, ди гуапэ хъури, шыгъупластэклэ укъедгъэблэгъэну мурад тццлащ... сэ сыкызыыхэкла муслъымэн лъэпкъми къулыкъу зыхуэсцлэ Урысей къэралыгъуэшхуэми я хабзэхэм тету... *(И лэр ещлри, лэнэхэр зэпалыгъыу кыыщлахыэ, цлыхубз зэклужхэм ахэр яузэду щладзэ... Хъанми и лэр ещлри, накъырапцэхэм кыыхадзэ, хъыджэбз дахэхэр кыыдожри, я ныбафэ пцланэхэр ягъэсысу, залуантлэу кыофэ).*

Шыргъэзи й. Дэри ди хъэщлэхэр гуапэу кыыдогъэблагъэри ди шхыным я нэхъ лэфлыр къахутыдогъэувэ, ди теплэным я нэхъ щабэм хыдогъэгъуалъхыэ, ди хъыджэбзхэм я нэхъ дахэхэр лэпэгъу яхудоццл...

Черкасскэм. Тхьэр арэзы кыпхухъу, хъан... Дэ дыкыщлежыа луэхур дыбгъэгъэзащлэмэ, кыытхуэпщлэну псори кыытхуэпщлащ...

Шыргъэзи й. Укыыщлежыа луэхур кыыщызжеплэни уихуэнц. Сэ сыкыщлэклар пащтыхъ хужьым и лыклуэм пщлэ пхуэсцлыну аращ. Си деж унеблагъэмэ, фыкызыытеклухъар, фи мурадхэр гупсэхуу кыызжеплэнц. Луэху зилэм и деж клуэуэ абы и луэхур кърагъэлуатэу хабзэкъым ди дежклэ, луэхур зыгъээщлэнум деж маклуэри зопсалъэ, зэгуролуэ... Уэри си деж унэклуэнци...

Замановым *(гузэвапэурэ псалъэмакъым кыыхохъэ).* Алек-сандр, псалъэр псалъэщ, ар здэпшэмклэ маклуэ. Зэи зэхуэмыза зэрымыщлыхуитлым, зым жи лэр адрејм и флэщ ищлын папщлэ, Тхьэ ялуэу хабзэщ. Ар кыыщемызэгъыу плэрэ мыбдежым?

Шыргъэзи й. Сыт кыыщлэмызэгъыр?! Къозэгъ! Сэ Къурлэным сытелэбэурэ тхьэ фхуэслуэнц.

Черкасскэм. Сыарэзыщ.

Шыргъэзи й. Сэри сыарэзыщ. *(Хъаным лэ ещлри, Къурлэныр кыыхуахъ. Черкасскэми и бгъэм жорыр кыыдех).*

Черкасскэм. Урыс диным и дамыгъэ лъаплэр слыгъыу тхьэ солуэ зэран зыкли сыфхуэмышхуну... *(Жорым ба хуещл).*

Шыргъэзи й. Сэри мы фыщлагъэ лъаплэм сытелэбэурэ тхьэ солуэ фи зэран лъэпкъ везмышуэну... *(Къурлэныр лутлклэ шлыгъыу ба хуещл).*

Черкасскэм. Дызэгурылуащ...

Шыргъэзи й. Дызэгурылуащ. Унытхуеблэгъэнц, си кбуэш.

Черкасскэм. Си мурадхэм, си кбалэным, пащтыхъым си пщэ

кърилъхъа Іуэхухэм дытепсэлъыхынщ...

Шыргъэзий. Гупсэхуу дытепсэлъыхынщ.

Черкасскэм. Сынолъау Іэнэм унэтІысыну.

Шыргъэзий. Си гуапэу... (Ахэр Іэнэм бгъэдохъэ. Зэпэщысу, зым и нэгум адрейр хуити иплъэу, мэтІыс. ЦІыхубзхэр кѳофэ, хъэщІэхэр йофэ. Черкасскэр мащІэу хоф... Хъаным Іэ ещІри макъамэр зэпоу, кѳафакІуэхэр щІожыж). Атіэ сэ сежъэжынщ. Дызэгурыуащ...

Черкасскэм. Дызэгурыуащ... Тхъэм фІыкІэ дызэІуигъащІэ!

Шыргъэзий. Алыхъым жиІэ. (Хъаныр Іэ кѳищІурэ щІахыж).

Тэлай докІри, зэрыгъэкІий макъ кѳоу. Черкасскэр, Замановыр, Франкенберг сымэ зыщІэс пэшым гужъеуэ зы щІалэ кѳыщІолъадэ.

ЩІалэм. Пщы! Ди лагерыр лъэныкѳуитІкІэ кѳаувыхъ. Шы хъыжъэхэм ирахъэжъауэ зауэлІхэр кѳрахъэкІ. Сэшхуэхэр, бжыкІхэр, шабзэхэр ягъэпсащ.

Макъхэм. Алла! Алла! Джаурхэ! ФыкѳыздикІам фыкІуэж! (КІий макъхэр щІохуабжъэ. Черкасскэр кѳыщІолъэт. Топхэр, фочхэр мауэ...)

Черкасскэм (кѳыщІокІри лъагапІэм тоувэ, и пыІэр щхъэрехри, и Іэр ищІурэ). ЗауэлІхэ! ФыкѳызэтеувыІэ! Топхэр фымыгъауэ! Сэ Урысейм сриІыкІуэщ. Фи хъаным деж сокІуэ пащтыхъым и грамотэ естыну...

Макъхэм. Дыхуейкѳым уи грамоти уи щхъи. УкѳыздикІам кІуэж, джаур! Укѳытемыхъэ ди щІы кІапэм...

Черкасскэм. Гухэр хъурейуэ кѳевгъэувэкІ, лагерым кѳыбгъэдэмыхъэфынІа хуэдэу.

Макъхэм. Урысхэр фыкѳыздикІам фыкІуэж... Алыхъыр ди гъусэщ. Джаурхэм — ажал!

Нып хужъыр лъагэу Іэтауэ яІыгъыу хъаным и лыкІуэхэр кѳыкѳуокІ. Замановыр япожъэри ахэр Черкасскэм деж ешэ.

Зым (щхъэщэ ищІурэ). Кѳытхуэвгъэгъунщ. Хъаныр кѳыволъэу...

Черкасскэм. Си фІэщ хъуркѳым жыфІэр... Дахэ дыдэу псалъэ фот, занщІэуи ар фокѳутэж... Ар схужефІэж фи хъаным.

Адрейм. Ди хъаным абы зыри хищІыкІыркѳым. Ар дзэм хэтхэращ зи зэраныр.

Черкасскэм. Хъаным жиІэмрэ фэ фцІэмрэ зэтехуэркъым.
Япэрейм. Хъэуэ, ар цыуагъэщ. Цыуагъэшхуэщ.
Франкенберг. Мыбыхэми хъанми жаІэм Іуэхур тепщІыхъ
хъунукъым... Псоми зэрыщІэу щІы яупс.
ЕтІуанэрейм. Хъэуэ, щІыккъым, пэжщ...

Зыкъомрэ зэпсэлъа нэужь, лыкІуэхэр щІокІыж.

Франкенберг (*Черкасскэм зыхуигъазэу*). ЗытІэжъэ хъуну-
къым. КІэ етын хуейщ мы Іуэхум.

Черкасскэм. Иджы хъужынукукъым...

Замановым. Сыт щхъэкІэ?

Черкасскэм. Хъаным сыгурыІуащ.

Замановым. СытКІэ?

Черкасскэм. Дызэпсэлъэну. ДызэгурыІуэну... ДыкІуэрэ хъа-
ным деж?

Франкенберг. ДыкІуэ хъунукъым.

Замановым. Сэри Франкенберг жиІэр дызоІыгъ.

Черкасскэм. Хэт ищІэн, Іей и гум имылынкІи хъунщ хъаным. Ды-
хуэзэнщ, депсэлъэнщ. Іэщэ къыщаштэр нэгъуэщІ Іэмал щыщымыІэжым
дежщ... Андрей офицерхэми фыкъеджэ. (*Офицерхэр къыщІохъэ*). Хъа-
ным деж дыкІуэну арэзым фи Іэр фІэт. (*Хэт занщІэу, хэти темы-
гушхуащэурэ Іэ яІэт. ЗымыІэтыххи яхэтищ*). Дэ зэрыжытІам хуэдэу
хъуащ.

Франкенберг. Дэ, Пальчиковымрэ сэрэ, хъаным и ужь иувауэ
ар зыІэщІэмыгъэкІын хуейуэ къыдолъыгъэ. Абы и дзэр икъухъа хъумэ,
узыхуейр ещІэ. Си Іуэхуш абы итІанэ мамырыгъэ къыдимыщІыІэмэ...

Аргуэру хъаным зы лыкІуэ къегъакІуэ. Пэшым къыщІаша нэужь, абы и натІэр щІым
льоІэс жыпІэну щхъэщэ ещІ.

ЛІыкІуэм. ЛыкІуэ нэвгъэкІуами, лыкІуэ къэдгъэкІуами Іуэхур
зэІагъэхъа фІэкІа, зыкІи сэбэп хъуакъым. Абы къыхэкІыу аргуэру фэр-
фэру, зым и нэгум адрейр иплъэу, фызэпсалъэм, фызэгурыІуэм нэхъыфІщ.
Хъаным апхуэдэу нэхъ къещтэ... Ар вжесІэну сыкыгъэкІуащ... фысшэ-
нуи си пщэ кърилъхъащ...

Черкасскэм. Зэ... (*Іэ ещІри, ар щІаиш. Черкасскэр офицерхэм
къаувыхъ*).

Франкенберг. Еплъыт абы кыгупсысам... Дишэну къэкІуащ...
Абы жиІэм Іуэхур тепщІыхъу укІуэ хъурэ?

Черкасскэм. СыкӀуэнуц...

Франкенберг. Абыхэм уи дзыхь ебгъэз хъунукъым.

Черкасскэм (*гумӀцхьымӀу, темыгушхуаццэу*). Сэ кыу слъагъум езыр сигу къэзгъэкӀыну Марфэ кыщӀызэлъэӀуар нобэ си нэгу щӀэкӀащ... Абыхэм я щыхьэрым пэгъунэгъуу псышхуэ йожэх. Абы тенджыз тхьэрыкъуэ тесу солъагъу... (*И цхьэ хуэпсалъэу зыкъом-рэ шыта нэужь, зыкъещӀэжри шэжъыпкыу зэфӀоувэж*). Хъаным тыгъэ кысхуищӀа шым уанэ тефлхьэ. Си гъусэу нежъэнуц Замановыр, Званскэр, Экономовыр, Касаткиныр, тыркумэнхэм я шу пашэр... Паштыхьым и грамотэр хъаным хуэсхьынц... Къэзакъ щибл гъусэ тцӀынц, накъырапщэхэр кыыхэфш, бэракъыр кыыздэфштэ... Мыбдежым къанэхэм Франкенбергрэ Пальчиковымрэ якӀэльпыллынуц... ЗауэӀищэ ди гъусэнуц, хъаным хуэтшэ тыгъэхэр яхъумэну...

Замановым. Арэзы утехъуэн хуеякъым хъаным жиӀам.

Черкасскэм. Абы куэдрэ утепсэлъыхьыжкӀэ мыхьэнэ иӀэкъым. Ӏуэхур зэрыхъунум девгъэгупсыс. НэгъуэщӀӀ хэт сымэ гъусэ тцӀынуц?

Франкенберг. Михаил жиӀам сэ иджыщ сыщегупсысыпар. Хъуну щытмэ, хъаным хьыбарыщӀӀэ хуедвгъэгъэхьыжи, умыкӀуэну кыщӀӀедвгъэгъэдзыж.

Черкасскэм. КъурӀэным телэбэурэ тхьэ зэриӀуар зэхэфхакъэ, фӀы фӀэкӀа и гум Ӏей имыӀуэ жиӀакъэ...

Замановым. Къару зыбгъэдэлъ гуп ди гъусэн хуейщ, къэхъуӀамэ, кыытщхьэщыжын, дыкъахъумэн хуэдэу.

Черкасскэм. Сыт къэбгъэхъунур? ДагурыӀуэнци, дыкъэкӀуэжынц.

Франкенберг. Пэжщ Михаил жиӀэр, убэлэрыгъ хъунукъым.

Черкасскэм. Къэзакъыдзэм ящыщу щибл, абыхэм я унафэщӀу цӀыху цэ ныкъуэ кыыздэтцтэнц.

Замановым. Зы мин иригъэкъу ахэр.

Черкасскэм. Хьэуэ, мы къэдгъанэхэми къару ябгъэдэ-лъын хуейщ... ИтӀанэ, си Ӏыхьыхэм ящыщу си къуэшитӀыр, — Сунш-рэ Акъмырзэрэ, — гъусэ тцӀынц...

Франкенберг. Дыплъэм тлъагъуу хъаным мыбдеж кыигъэтӀысауэ шыта дзэр Ӏуишыжащ. Сыту плэрэ апхуэдэу цӀищӀар?

Черкасскэм. Дэ мамыр Ӏуэху фӀэкӀа зэрыздмышуэр кыызэрищӀарагъэнц... ИужькӀэ мыарэзы кыыхэмькӀыжын папщӀэ, аргуэру зэ Ӏэ фызогъэлэтыж... (*Езым Ӏэ еӀэтри цысхэм яхоплъэ*). Зы, тӀу, шы, плы... хы... ДыкӀуэну къабыл зыщӀӀхэри дымыкӀуэм нэхъ къэзыщтэхэри зэхуэдизщ, ауэ, дауэ мыхъуами, дыкӀуэн хуейщ.

Паштыхыым и унафэр дымыгъэзащІэу дгъэзэж хъунукъым. Индием кІуэ гъуэгур къэдгъуэтын хуейщ!

І э з ы м ы І э т а х э м я щ ы щ з ы м. УкІуэнкІэ Іэмал иІэкъым...

Н э г ь у э щ І ы м. Сэри аращ жысІэр...

Е щ а н э м. Хъаным гъэрыпІэм driшэну хэтщ...

Ч е р к а с с к э м. ХъэщІагъэ къыдихыну хэтмэ фщІэрэ?.. Дэ Индием дынэсыным Іэджи иІэщ. Хивэдэсхэр къыддэмыІэпыкъумэ, ар тхузэфІэкІынукъым...

Ф р а н к е н б е р г. Хъаным жиІэм уедаІуэ хъунукъым... И дээр ехужьауэ, зэхэкъутэн хуейщ...

Ч е р к а с с к э м. Хъэуэ, ар хъунукъым. Мамырыгъэ етщІыІэн хуейщ.

Ф р а н к е н б е р г. Пасэщ.

З а м а н о в ы м. Ерыскъыр къыгІэщІэухащ. Топышэри фочышэри къыдомэщІэкІ. Хъаным мамырыгъэ етщІыІэн хуейщ.

Ч е р к а с с к э м. Пэжщ.

Ф р а н к е н б е р г. ТекІуи, итІанэ ещІыІэ...

Ч е р к а с с к э м. ЯпэщІыкІэ депсэлъэнщ хъаным. Пащтыхыым и тыгъэхэри лъэдгъэІэсыжынщи, дыкъыщІежъар тэмэму гурыдгъэІуэнщ.

Іупхъуэ

ЕПЩЫКІУЗАНЭ ЕДЗЫГЪУЭ

Ш ы р г ь э з и й хъаным и хэщІапІэрщ. Ч е р к а с с к э м р э З а м а н о в ы м р э шэтыр щхъэхуэ щІагъэтІысхъауэ щІэст. Ф р а н к е н б е р г р э П а л ь ч и к о в ы м р э хивэдэсхэм къахуэплъэу иувыкІат. Къэзакъышхэм уанэр трахатэкъым. Топхэр узэдауэ щыгт.

Ч е р к а с с к э м (*Іэгъуэблагъэр къиплтыхьурэ*). Мис, хъарзынэу ди къэзакъхэр ди хъурегъкІэ кърагъэтІысэкІащ. АдэІуэкІэ я унафэщІхэри къыщысщ.

З а м а н о в ы м. ФыкъакІуэ, жиІэри дыкъыгъэкІуауэ, иджы мыхъэзыру желэ... Зы жэщрэ зы махуэкІэ дызыпигъэплъащ хъаным. Ар екІурэ?

Ч е р к а с с к э м. Тхъэм ещІэ, Іэтауэ дигъэхъэщІэну арагъэнщ. Пащтыхъ хужьым и лыкІуэхэм щхъэкІэ, зифыщІыжыну Тхъэ еІуэ. (*Къыу макъ зэхехри, Марфэ и псалгъэхэр игу къокІыж: «Къыу плгагъумэ игу дыкъэгъэкІи, абыхэм якІэлъыплъ умылгъагъужыхункІэ...»*).

М а к ъ. Хъаныр кьоклуэ, хъаныр кьоклуэ...

Хъаныр кьыщлахъэ. Черкасскэмрэ Замановымрэ кьотэдж. Шыргъэзий абыхэм гуапэу сэлэм ярех, итланэ и лэ ижыыр и бгъэ сэмэгумклэ трельхъэри, и щхъэр фэрыщлу кьыфегъэху. Никлукл-кьиклукьыурэ жьантлэмклэ дохъэ.

Шыргъэзий. Гугъу фезгъэхъащ. Губгъэн кьысхуэвмыщл, хъэщлэр хъэзыр щхъэклэ, бысымыр хъэзыркъым, жыхуалэращ... Си чэнджэщэгъу нэхъыжыыр жьы дыдэ хъуами, иджыри акъыл нэхурэ гупсысэ дахэрэ илэщ. Ар тлэклу гукъыдэмыжти, дежьэн хуей хъуащ...

Черкасскэм. Ягъэ клынкъым. Ауэ ди луэхур щлэхьу зэфлэклмэ, нэхъ кьэтщтэнут...

Шыргъэзий. Хъэщлэр Тхъэм и щласэщ. Куэд и уасэщ хъэщлэ кьыпхуэклуэныр. Псом хуэмыдэу уэ пхуэдэ хъэщлэ лъаплэ! Абы уасэ илэххэкъым. Пащтыхъ хужьым уриллыклуэщ... (*И лэр елэтри, накъырапщэхэм кьыхадзэ, кьэфаклуэхэр кьыдож, я шхужьхэр ягъэджэгуу, кьэфэ*).

Черкасскэм. Нэгъузыужьым нэхърэ нэхъапэщ дыкъыщлэклуа луэхур.

Шыргъэзий. Луэхури зэфлэдгъэклынщ... (*Шыхубзхэми, шыхухъухэми, щлалэгъуалэми шхыныгъуэ зэмыллуужьыгъуэхэр зэрылъ тепщэчышхуэхэр я щхъэхэм тету, я лэгухэм иту къахъ. Хъаныр мэтлыс, Черкасскэмрэ Замановымрэ я тлысылэхэр ярегъэлъагъури. Кьэфаклуэхэм хъэщлэхэр къафыхъ. Хъаным и лэр елэтри, макъамэр нэхъ лгахъшэ ящл*).

Черкасскэм. Тхъэр арэзы кьыфхухъу, ди нэгъу зывогъэужь, ауэ... дыкъыщлэклуар...

Шыргъэзий. Хъэщлэм пщлэ хуэпщлмэ, уи щхъэм хуэпщлыжу аращ... (*Замановыр мэтэджри щлокл. Асыхъэтуи Франкенберг щлыгъуу кьыщлохъэж*). Иклэм-иклэжым укъытхуеблэгъащ. Иджы фыдихъэщлэ лъаплэщ. Фхуэдмыщлэн щылэкъым. Фи щыхухэри зы-хуей хуэзэу дгъэхъэщлэнущи, ахэри хуит кьытхуэфщл...

Черкасскэм. Дэ дыхъэщлэн къудей щхъэклэ дыкъэклуакъым. Луэху зэфлэдгъэклын хуейщ. Пащтыхъым тыгъэ кьыпхудигъэхъащ. Ахэр уэтгыжынщ.

Шыргъэзий. Хъарзынэщ, дэгъуэщ. Сэри фэстынущ тыгъэ лъаплэхэр.

Черкасскэм. Дэ япэ уэтгынщ.

Хъаным. Си гуапэу кьыфлысхынщ.

Черкасскэм. ПэжыгэкIэ ныбжьэгъу утцIыну дыкъежыащ.

Шыргъэзый. Фыдинэщ, фыдипсэщ. Пащтыхъ хужьым Езым, дэ зэрызэхэтхымкIэ, и гупсысэр нэхущ, хуитщ, къабзэщ. Аращ нэхъыбэу абы пащтыхъ хужькIэ дыщIеджэри. Къедгъээзэгъыркъым вжетIэн, ауэ уи тепIэн еплъи, уи лъэ укъуэдий, жи. Зи хъэщIэгъуэ тхуэмыгъуэт уи гъусэхэр ди къалэхэм, ди къуажэхэм, хъэблэ-хъэблэкIэрэ ятедбгъэгуашэтэмэ, ди Iуэхур нэхъ тынш хъунут. Яшхыни зыщагъэпсэхуни нэхъ тыншу къахуэдгъуэтыфынута. Зи щIыхьыр лъагэ, уэрэ сэрэ абыкIэ дызэгурыбгъаIуэтэмэ, дэ гугъуехъ лъэпкъ дыхэтынутаэкъым...

Черкасскэм. Дэ бысымым зытедгъэхъэлъэу ди хъэлкъым.

Шыргъэзый. Ауэ щыхъукIэ, дызэгурыIуащ! *(И Iэгухэр зэ-трегъауэ, шэтырым и кIапэхэр яIэт. Накъырапцэм къыхедзэ. Къызэрыфэ мактамэр абы къыхохъэж. Щыхубзхэр аргуэру къы-къуожри утыкум къолъадэ. Къафэр иракъутэкI... Хъаныр, зэрыгу-завэр плъагъуу, шэтырым щIокI, къыщIохъэж).*

Франкенберг *(Шыргъэзий къыхуаша тыгъэхэр зэрыт тхылъымIэр къызэгуехри къоджэ. Хъаныр гъунэгъуу увауэ абы Iуроплъыхъ. ЙодаIуэ).* Ди пащтыхъышхуэм къыбгъэдэкIыу шы гъэш-хауэ ший зыщIэщIа дыщэ фитон, адыгэшу, уанэшу, и Iэпслъэпсхэр дыщэрэ дыжъынкIэ гъэщIэрэщIауэ зы, кIэрахъуитI... Езы Черкасскэм къыбгъэдэкIыу хамэ къэрал щызэIуащIауэ щэкIыщхъэ зыбжанэ, хъэкIэкхъуэкIафэ лъапIэ куэд, фошыгъу кIанэ къэпхэр, гуащэм сау-гъэту тепщэчибгъу зэрыт, шынакъ, бжэмышх сыт жыпIэми нэгъуэщI Iэджи щIыгъуу...

Шыргъэзый *(зигъэщIыху гуапэу).* Сэри пщым зы уанэш изот...

Черкасскэм. Тхъэр арэзы къыпхухъу.

Шыргъэзый. Иджы абы нэс къыкIа, апхуэдиз фIыгъуэ къыт-хуэзыша, ди ныбжьэгъугъэ къэзылъыхъуэ фэ фызыхуей фыхуэдмы-гъэээфым, жыдоIэри догузавэ.

Замановым *(къэщтауэ Черкасскэм и нэгум иплъэурэ).* Хъэ-уэ... зыхуей дыдэ дыхуэмызэми... Дэ апхуэдэу дыкъиинкъым.

Шыргъэзый. Сыт жыпIэр! Апхуэдэ напэ дилэкъым дэ, фэ фызыхуей фыхуэдмыгъээзэну...

Черкасскэм *(Замановым зыхуигъазэу).* ДегъэдаIуэ жаIэnum.

Шыргъэзый. Дэри фи деж, Урысейм, дынакIуэ хъужыкъуэмэ, зывдедгъэкIунуш, псалъэ жьыдмыIэу. ХъэщIэм и унафэ зыщIыр бысы-мыращ.

З а м а н о в ы м (*Черкасскэм жриIэу*). Ди цIыхухэм зы жэщ-зы махуэ мэхъури зызэфIахакъым...

Ш ы р г т ь э з и й. Пщы, щIыт унафэ... Дэ ди пщэ кыльхьэт а Iуэхур... Дэ зэныбжьэгъугъэ къэзылтыхуэ дыкъэралитIщ...

Ч е р к а с с к э м. Хъунц-тIэ, дэ мыбы дыкъыщыкIуакIэ ди дзыхь фыдогъэз.

Ш ы р г т ь э з и й. Сэ зэрысщIэмкIэ, фэ гъуэмылэу мащIэщ къыф-хуэнэжар, си цыхьэрым уи дзэ псом ярикъун щыдгъуэтынукъым.

Ч е р к а с с к э м. Сыт-тIэ тIцIэнур?

Ш ы р г т ь э з и й. Сэ мы Хивэм нэмышI иджыри къалиплI сиIэщ. Уи дзэр абыхэм ятедгуэшэнщ.

Ч е р к а с с к э м. Дэ дызэчэнджэщын хуейщ.

Ш ы р г т ь э з и й. УпщIэ щIэщхьуркъым. Дэри дызэчэнджэщри, абы нэхърэ нэхъ хэкIыпIэфI къытхуэгъуэтакъым. (*Хъаныр шэтырым щIокI, зэрыгузавэр нэрылгъагъуц*).

Ф р а н к е н б е р г. Дзэр дгуэш хъунукъым. Хьэдэгъуэдахэщ абы жиIэр. СынолхэIу... Дыщумыгъауэ... Абыхэм я гум илэ псор пщIэрэ?.. Ерагъыу мыбы дыкъэсауэ аращ...

Ш ы р г т ь э з и й (*шэтырым къыщIыхьэжурэ*). Дгуэшын, дымыгуэшын жыфIэу фыгупсысэ хъунукъым. Фэдгъэшхынрэ фызыщIэдгъэсынрэ диIэкъым...

Ч е р к а с с к э м. Хъунц. Зыфтедгъэхьэлъэнкъым.

Ф р а н к е н б е р г. Ущоуэ, пщы...

Ч е р к а с с к э м. ФыкIуи си унафэр псоми ялэвгъэлэс...

Ф р а н к е н б е р г щIокI.

Ш ы р г т ь э з и й (*Iэ ещIри, макъамэм къыщIедзэ. КъэфакIуэхэр къыдож*). Пащтыхьым и лыкIуэр цхьэ ухэплъэрэ?.. ЗыкIи уигу умыгъэныкъуэ...

Ф р а н к е н б е р г (*къыщIохьэжри, нэщхьейуэ Черкасскэм къыбгъэдохьэ*). Уи унафэр ягъэзащIэ, пщы.

Ч е р к а с с к э м (*хъаным зыхуегъазэри*). Уэ узэрыхуейм хуэдэу тIцIащ...

Хъаным и Iэщэзехьэ щIалэшхуэм зегъэщхьри, шэтырым къыщIохьэ. Ар наклэупакIуэу хъаным бгъэдохьэри йоIуцащэ.

Ч е р к а с с к э м. Цхьэ зэлуцащэу пIэрэ мыхэр?..

Ф р а н к е н б е р г. Си гур тепыІэркыым. Мэгузавэ. Дзыхь лъэпкъ яхуэсщІыркыым сэ мыбыхэм.

Ч е р к а с с к э м. Іей уигу кыуумыгъэкІ...

Ф р а н к е н б е р г. СлъэмыкІыу къокІ...

Хъаныр къотэджри, занщІэу щІокІ. Хъэргъэшыргъэ кызырыхуар къапщІэу, зэрыгъэкІий макъ къоу... Зыгуэрым нактырэ егъаджэ. Адэки нэгъуэщІ нактырапщэ кы-
поджжэ... И хъумакуэхэр и гъусэу хъаныр кыщІохъэж.

Ч е р к а с с к э м. Дызэдэлэжьэну дызэрызэгурыІуэмкІэ тхыль ттхыуэ Іэ щІэддзыжын хуейщ.

Ш ы р г ь э з и й. Фэ нэхъ кызыэрыфщтэм хуэдэу тщІынщ. (*И ІуэгутІыр зэтрэгъауэри, зауэлІхэр кыщІохъэ*).

Ч е р к а с с к э м. ИгъащІэкІэ пащтыхыым уриныбжьэгъуну къапщтэрэ? Урыс сатуущІхэр мы уи щІымкІэ кІуэщІрыбгъэкІыу Ин-
дием сатуущІ бгъэкІуэну уарэзы? Ахэр зыхуей-зыхуэныкыуэхэмкІэ уадэлэпыкыуну? Амударья зэрыжэну псы гъуэгур дебгъэтІыкІыну?

Ш ы р г ь э з и й. ПсомкІи сыарэзыщ... (*Хъаным молэм Іэ хуещІ. Абы КъурІэныр къехъри хъаным кыІэщІелэхъэ. Хъанми абы кыщІхъэщыт зауэлІхэми КъурІэным ба хуащІ.*) ИгъащІэкІэ пащты-
хыым дриныбжьэгъуну, и жыІэщІэу дыщтыгыну тхъэ фхудоІуэ.

Ч е р к а с с к э м (*пщІэхэлъ жорыр и бгъэм кыдехри ба хуещІ, ар и гъусэхэм яхуешийри абыхэми апхуэдэу ящІ*). Дэри фыкІэ дывб-
гъэдэтыну тхъэ фхудоІуэ. (*Пщыр гузавэу, хэгупсысыхъауэ йокІукІ-
къокІукІ*).

Ш ы р г ь э з и й. Кавказым я гъэхъэщІэкІэм кыкІэрымыхуу фыдгъэхъэщІэнщ, фымыпІащІэ... (*И Іэр ещІри, макъамэм кыщІедзэ,
щІыхубз къэфакІуэхэр кыкыуожри утыкум къолъадэ*).

Ч е р к а с с к э м. Дэ ІуэхукІэ дыкъежьащ. Къэрал Іуэху инкІэ. Абы и ужь дибгъэхъэну сынолъэу.

Ш ы р г ь э з и й. (*И Іэр ещІри, макъамэр зэпоу, къэфакІуэхэри утыкум йожыж*). ІуэхукІэ жыпІэмэ, ІуэхукІэ кыщІэддзэнщ, джэгукІэ жыпІэмэ, джэгу зэхэдублэнщ...

Ч е р к а с с к э м. ІуэхукІэ нэхъыфІщ.

Ш ы р г ь э з и й. Фэ Іуэху фызэримыжагъуэр быдапІэхэр зэрывухуэмкІэ къэсщІат... Ауэ дуней пхащІэм щыІэ Урысейм и быдапІэхэр ди бжьыхъэкІапэм щхъэ щІэтын хуей?

Ч е р к а с с к э м. Ахэр уи хъаныгъуэм и хъумакуэ хъуну быдэу укыыдогъэгугъэ.

Ш ы р г ь э з и й. Уэ, пшы, уи кьежьэкIэм сигъэгузавэри, сэри дзэ зэхуэсшэсащ...

Ч е р к а с с к э м. ДызэрызэгурьIуамкIэ тхылъым Iэ щIэдгъэдз.

Ш ы р г ь э з и й. Иджыпсту... (Черкасскэм хуемыплъэкIыу).
Уэ пащтыхь хужьым урилъыкIуэр пэж?

Ч е р к а с с к э м. СрилъыкIуэщ.

Ш ы р г ь э з и й. Сыт-тIэ си щIы кIапэм быдапIэхэр тепщIыхьурэ укыщIрикIуэр?

Ч е р к а с с к э м. Сыт хуэдэ уи щIы кIапэ?

Ш ы р г ь э з и й. Хъэзэр тенджызым и Iуфэр сысейкъэ?..
КIэнауэр-щэ?..

Ч е р к а с с к э м. Уэ укыттеуа нэужь, дэри зыдгъэбыдэн щIэддзащ... Уэракъэ япэ Iэщэ кытхуэзыщтар? Фоч кыттезыубы-
дар?.. Мамыру дызэхуэзэу дызэпсэльэну дыхунэбгъэсакъым...

Ш ы р г ь э з и й. Сыт-тIэ мыпхуэдиз къару зэщIэпкъуэу
укыщIежьар? Ныбжьэгъум топ щIыгъуу ущIыхуэкIуэн щыIэкъым...

Ч е р к а с с к э м. Топхэр кыиздедмышэжьбатэмэ, пащтыхьым и
тыгъэхэр уи деж кытхуэшэсынутаэкъым.

Ш ы р г ь э з и й. АбыкIэ уи щхьэр къэггэпщIэж, пшы...

Ч е р к а с с к э м. Апхуэдэу жумыIэ, хъан!

Ф р а н к е н б е р г (щIалэ пIащэ зыбжанэ и ужьым иту
кыщIохъэжри, Черкасскэм зыхуегъазэ). Ди цIыхухэр гупитхуу
ягуэщри щIыпIэ зырызкIэ зэбграшащ...

Ш ы р г ь э з и й (зигъэдыхьэшх нэпцIу). Уигу зэгъа?

Ф р а н к е н б е р г. Хъэуэ...

Хъаным и Iэр еIэтри, щIалэ Iэчлъэчышхуэхэм Ф р а н к е н б е р г и,
Ч е р к а с с к э р и, З а м а н о в р и яубыд, зэкIуэщIапхэну хуожьэ. ЗоныкIуэкъу. Зэры-
зохъэ. Бысымхэр куэд мэхъу. Ахэр йожэри, хъэщIэхэр Iэпхлъэпх ящI...

Ч е р к а с с к э м. ЕмыкIущ фэ фщIэр! Ара, хъан, уи псалъэмрэ уи
тхьэрыIуэмрэ здынэсыр?!

З а м а н о в ы м. Си псэм ищIат апхуэдэ гуэр кызыэрыхъунур.

Ш ы р г ь э з и й (пхакэм ябгъэдыхьэ-ябгъэдэкIыурэ). Аращ псоми
фэтщIэнур...

Ч е р к а с с к э м. КъурIэным утелэбээрэ Тхьэ пIуакъэ, ба хуэпщIакъэ?!

Ш ы р г ь э з и й. Сэр щхьэкIэ умыгузавэ... ЩIэфш...

З а м а н о в ы м. ЖысIэххээрэ кытщыщIащ... Си псэр гузавэрти,
сщIэрт апхуэдэ гуэр кызыэрыхъунур...

Шлалэшхуэхэр йопхуэри пшыр кыизэфлагъэуэ. Черкасскэм и тхэклүмэм кыу макъ кьоуэ... И щхэгъусэмрэ и сабийхэмрэ и нэгү кыщцлохъж... Шыргъэзий и Іэ-и лъэр ищлү мэклий, утыкум кылгэдауэ... Чэруаным и хьумакуэ Званскэр шлагъцлэлъ флэкла щымыгыуэ зэклүэщлпхауэ кыщцлахъэри, хъаным и пащхэм убгъуауэ иль щэкІ пльыжым традзэ. Сэшхуэхэр кърапхуэтри абы зауэлхэр щхэщцолъадэ, сапэхэмкІэ епыджыну защІ... Черкасскэм и сэшхуэр кыкІларатх. Хъаным и пащхэм иль Званскэм и щхэр пагъэлъэт.

Черкасскэм (хъаным зыхуигъазуэр). Бзаджэнаджэ!

Макъхэр. Черкасскэ! Пшы!.. Уэ пащтыхьым урилкыкыуэщ, уи унафэм дыщІэтщ. Пльагъуркъэ кыыдащІэр?! (Макъ гужъеяхэр кьоу... Черкасскэм а макъхэр кыыздилукыкыкІэ плъэнү зегъазэ, ар кыыхуамы-дэу кърауэнтІэкыж).

Замановым. Зи щыыхьыр лъагэ, пльагъуркъэ мыбыхэм кыыдащІэр?

Черкасскэм (зэщІэкІэзызэу хъаным дежкІэ маплъэ, нэщхэкІэ ишхыным хуэдэу). Сыт хьэкІэкхуэклэгъэ мы щІэр?.. Цыху акылым уиклауэ ара?.. ЗыкъэщІэж... Сэ пащтыхьым срилкыкыуэщ... Іэмал имыІэу ди пащтыхьым къарууцІэ кыигъэкыуэнци, дилъ ищІэжынщ...

Кыыщхэщыт шлалэшхуэр Черкасскэм и нэклүм хоуэ, сэшхуэр кърепхуэтри пшым и къурмакыейм щлэгъуэв... НэгъуэщІ зы кьоуэри, Черкасскэм и пыІэр щхэ-реуд. Асыхэту хъаным и Іэр еІэтри, пшыр къапхуэатэ, шлагъцлэлъ флэклаи кыыщамынэу и щыгъынхэр цауд.

Макъ. Франкенберги Пальчиковри яуклащ...

Хъаным и Іэр ещІ, кІий-гуохэр нэхьыбэ мэху... Черкасскэр лъэгуажьэмьщхьэу ягъэуэ... Кызырэфэ макъамэм кыыщледзэжри, къэфакыуэхэр утыкум кьоуладэ.

Замановым. Си фІэщ хьуркыым слъагъур. ПщыыхьэпІэ?

Шыргъэзий. Мис пащтыхьым кыуигъэхьа грамотэр... Хэт мыбы хуейр?.. (Ауан ищІу, Черкасскэм ирегъэлъагъу). СыкъэвгъэщІэну фыхэтащ. Мыращ фэ фхуэфашцэр! (Грамотэр зэфІетхэри хыфІедзэ. ТопкІэ, толгъэ)... Мамырыгъэ гъуэгуанэ утет-мэ, сыт дзэ зэрыщІынур?..

Черкасскэм (и щхэ хужуІэжу). КъыдэпцІыжащ... ДыкыигъэпцІащ. Хъуакыым ар, пшы!..

Черкасскэр къэфакыуэхэм кыафых. Шыргъэзий абы гъунэгъу зыкыыхуэщІ. Хъаным и Іэщэзехъэ шлалэшхуэр, и джатэр зэрыжаныр зригъэщІэну, сэдзэм Iуролэбэ. Кызырэфэ макъамэр щлохуабжъэ. Къэфакыуэхэр щліхьауэ кьофэ. Пшыр кыафых... Хъаным и Іэр ещІри, Іэщэзехъэм Черкасскэр адрей пхауэ щылыхэм дежкІэ егъазэ. Шыргъэзий и Іэщэзехъэ шлалэшхуэм и сэшхуэр пшым и щхэщыгум деж уащхуэдэмьщхьуэу щолыдри, щхэр полъеикІ. Абы игъэщта хъаныр щытщ, щлэгъуэжами щІэщтэжами

кыпхуэмыщIэну... Щхьэр джэрэу лъэс лъагъуэмкIэ ирожэри къоувыIэж... УIэгъэхэр дэнэки щогыз, щощIу. Абыхэм къахэлукIыу азэн джэ макъыр жыжъэ кыщIоу, зыри къалэм кыщIымыхъуа нэхъей...

- М а к ъ х э р. — Пщыри яукIащ!..
— Псори зэтраукIащ.
— Дызэкъуачри...
— ДыкъагъэпщIащ!
— Тхьэр ягъэпщIащ!..

Гупхъуэ

Е з ы г ъ э к I у э к I ы м. Урысхэр гуп-гупу ягуэшу зэтраукIа нэужь, хъаным и блыгущIэтхэм ящыщ тыркумэн гуэрым Хъуэжэ-НэпIэс гъэр ищIащ. Ауэ зэрытыркумэныр кыщIищIэм, ар езым и шэтырым шигъэпщIуащ. Абы и шэтырыр хъаным ейм пэжыжъэтэкъымы, Черкасскэми абы и гъусахэми лейуэ къатехъауэ хъуар къанэ щымыIэу и нэгущIэкIащ. ИужькIэ, а тыркумэным и фIыщIэкIэ, Хъуэжэ-НэпIэс Хивэ кыкIуэсыкIыжри, зыдэса къуажэм кыгъээзэжащ. Хъуэжэ-НэпIэс Тюб-Къарэгъэн деж щаухуа быдапIэм щэхуу кIуэри, Черкасскэм абы унафэщIу кыдынауэ щыта полковник Анненковым хуиIуэтэжащ илбэгъуа, гущIыхъэ щыхъуа псори. Хъуэжэ-НэпIэс кыиIуэтэжа хыбарыр Урысейм и пащтыхьым лъагъэлэсыжащ.

Хивэ кIуэну ежъа экспедицэм хэтахэмрэ Черкасский Александррэ гуузу зэрыкIуэдам кыыхэкIыу, пащтыхьым унафэ кыдыгъэкIащ Урысейр махуищIэ щыгъуэну.

Пушкиным зэритхыжамкIэ, Петр Езанэр, Iэбэм лъэмыIэсыжу, IуэхугъуитIым хущIегъуэжат: Прут деж кызырэрыщыхагъэщIар Тыркум зэрыхуигъэгъуамрэ Черкасский Александр илб зэрымьщIэжамрэ...

СХУЭМЫЦУАТЭ ГУЭР СОУС...

ХьэІупэ ДжэбрэІил зэрыкомполитор Іэзэм шымыгъуазэ къэгъуэтыгъуейщ. И Іэдакъэ къыщІэкІахэм ящыцу нэхъ цІэрыІуэ хьуащ Тхьэгъэзит Зубер и псалгъэ щІэлъу япэ дыдэу 1962 гъэм иуса «Си гъатхэ» уэрэдыр. Апхуэдэуи, абы макъамэ щІилъхьащ ди усакІуэ пажэхэм – КІыщокъуэ Алим, Бещтокъуэ Хьэбас, ищхьэкІэ зи цІэ къитІуа Тхьэгъэзит Зубер сымэ – я усэ куэдым. 1975 гъэм ХьэІупэм макъамэ щІилъхьауэ шытащ Бещтокъуэ Хьэбас и «Сыт пхуэсщІэнур, сигу?...» усэм, иужькІэ уэрэд цІэрыІуэ хьуам. А уэрэдыр ноби ди уэрэджыІакІуэхэм «зэІэпахьу» ягъэзащІэ, ар лъэпкъ щэнхабзэм къыдогъуэгурыкІуэ.

Уэрэдхэм нэмыщІ, ХьэІупэ-комполиторым дунейм къытригъэхьащ пщІэрэ щІыхьрэ къыхуэзыхьа макъамэ телъыджэ куэд. Ауэ нобэкІэ мащІэщ шыгъуазэр ХьэІупэ ДжэбрэІил усэ зэритхым. Абы и ІэдакъэщІэкІхэр газетхэмрэ журналхэмрэ къызэрытехуар мащІэ дыдэрэщ, тхыль щхьэхуэуи къыдэкІауэ шыткъым. Ауэ и усэ зыбжанэ ихуащ «Люди искусства» серием хэту 1992 гъэм урысыбзэкІэ Налшык къыщыдэкІа «Джабраил Хаупа Ѧ Заур Тутов» тхыль цІыкІум. Ар зэхэзылхьар Хьурей ФатІимэщ.

Дахагъэр, къабзагъэр и пщалгъэу, адыгагъэр и лъабжьэрэ адыгэпсэм къыбгъэдэкІу тхаш ДжэбрэІил и усэхэр. ХьэІупэм и Усыгъэ Дунейр кууш, гъунапкъэншэщ. Ар дыкъэзыухьуреихь дунейм къызэрыщхьэщыкІ щІагъуэ шыІэкъым: абы дыгъи къыщопс, уэшхи къыщощ, уэи къыщох; абы и уафэр зэм пщэ фІыщІэхэм яуфэбгъу, зэми зеукъэбзыжри гугъапІэ нэхухэм гур хуеунэтІ; абы и щІыльгэр зэм щхьуантІагъэм зэщІештэ, зэми бжьыхьэ пщІащэу мэхуэлэж. А псоми усакІуэпсэм къыщагъэуш гурыгъу-гурыщІэ зэмылІэужьыгъуэхэрщ, шэч хэмылгу, къэзыгъэщІри мыпхуэдэ сатырхэр:

*Зыр зым кІэлъыпхьуэу
Къэсхьуэпс мэскъалхэр
ЗэрыхэлыкІыу сохъ си дунейр.
Зэми нэщытхьуэ
ПщІыхь-губгъуэм сиплэм –
Сыкъальхужьыну сфІоуцІыр тІэуней!*

(«Зыр зым кІэлъыпхьуэу...»)

«Псым и жапІэ езым къэгъуэтыж» жаІэ. ДжэбрэІил и гушІэм къыщІэж псынэпсыр тІууэ зэкІэщІожри, зым – макъамэмкІэ, адреім – усыгъэмкІэ еунэтІ, ауэ тІури ГЪУАЗДЖЭКІЭ дызэдэж псышхуэм шызэхольэдэж. Абы и щыхьэтщ ХьэІупэм и усэхэм укыщеджэкІэ зэхэпх уэрэдыр – усэхэр зэрызэмыщхьым хуэдэу, къахэІукІ макъамэхэри зэмылІэужьыгъуэщ. Ахэр гъэпсащ сатыр къэскІэ макъхэр шызэщІэжыуэрэ усэм шыпхрыша гупсысэр яшэщІу. ДжэбрэІил и ІэдакъэщІэкІхэр адреі куэдым къащхьэщокІ АДЫГЭБЗЭ БЗЭРАБЗЭКІЭ зэрытхамкІэ. Къэтхьынщ зы щапхьэ:

*Уи нэ кугъуэм зы гъуэгу кІыхь
Бжьыхьэ хуэкІуэу щІокІыр.
ГукъэкІыжхэм сахочыхь,
Бжыхьу зэпесхуэкІыу.*

(«Уи нэ кугъуэм зы гъуэгу кІыхь...»)

«КІыхь» – «сахочыхь», «щІокІыр» – «зэпесхуэкІыу» псалъэ зэпэджэжхэмкІэ усакІуэм ІэкІуэлъакІуэу кыгъэщІа кІэух рифмэхэм нэмыщІ, мы едзыгъуэм ущрохьэлІэ сатыркІуэцІ рифмэм («кугъуэм» – «гъуэгу»), ІуэрыІуатэ (адыгэ, народнэ) рифмэм («кІыхь» – «бжыхьэ»), («сахочыхь» – «бжыхьу»). Едзыгъуэр зэрыщыту къапщтэмэ, абы и кІыхьагъкІэ щызэподжэж я ІукІэкІэ зэпэгъунэгъу псалъэхэм кытрагъэзэжурэ къыщыкІуэ *гъу, хь, кІ* макъхэр. Абыхэм усэм и ритмикэр яшэщІ, ар къеджэгъуафІэ, гукъинэж ящІ.

Апхуэдэу шэщІауэ, рифмэхэмкІэ къулейрэ укыщеджэкІэ зытепсэлъыхь къэхъугъэм и макъ кыыхэлукІыу гъэпсащ ДжэбрэІил и дэтхэнэ усэри. Псалъэм папщІэ, бжыхьэм щыхуэусэкІэ усэм хэт псалъэхэм *хь* макъыр ебэкІмэ, уэсым теухуа усэм и кІыхьагъкІэ щызэхох *ц* – *с* макъхэм я зэпэджэжыр:

*Шыц уэсыр есу уэм щокІуасэ,
Шыц уэсыр къесу нэху согъэщ.
Таурыхь зэмыщхьу щхьэм кытІасэм,
Нэщыпхьуэ сІыгъыу кысфІагъэщІ.*

(«Шыц уэсыр есу уэм щокІуасэ...»)

Уэсым и шабагъым и щыхьэту усэм куэдрэ къыщытрегъэзэж *щ* макъми. Гу зылъытта Іуэхугъуэхэм кызырагъэнаІуэщи, ДжэбрэІил и усэхэм зы псалъи, зы макъи лейуэ хэткъым, ахэр псори тхыгъэм щызэдолажэ.

Художественнэ Іэмалхэм ящыщу ХьэІупэм и усэхэм нэхьыбэрэ ущрохьэлІэ зэгъэпщэныгъэм. УсакІуэм кыгъэщІын лъокІ адыгэ усыгъэм зэи кыыхэмыхуа зэгъэпщэныгъэ щІэщыгъуэхэр. Апхуэдэщ, псалъэм папщІэ: *зэш-шынэхьыщІэ, шу гъусэ-зэш, зэш-пшэху, зэман-лэныстэ, дуней-шкІахьуэ пщыІэ, щэдж мыІуауэ зэтэль псалъэ, уафэ-чысэ, арджэныжь тхыпхьэ-гъащІэ, пшыхь-гуицэ, гукъеуэ-щІопщ, дауц-цащыху, къаз шыр-вагъуэхэр, хуцхьэгъуэ-гъащІэ, псэ-арджэн, псэ-чысэ, псэ-ужьэ, жэщ-архьуанэ, цхьухьпсыхьыпІэ жэщ, жэщыр-зэш лэгъунэщ, уанэш-пшыналгэ, хьуапсэ-пшэрыхь...*

«Гупсысэ» жыхуиІэ псалъэ закъуэм епхауэ кыгъэщІа зэгъэпщэныгъэхэр-щэ: *хьэ щэхурыпхьуэу гум къыщызыжыхь гупсысэ, псэдэж-гупсысэ, гупсысэ-щыгъэ, гупсысэ-пцэхьу, гупсысэ-шылэхьар, гупсысэ-шхэпс, гупсысэ-уэнищэку, дзыгъуэжь бын гупсысэ...*

ГъэщІэгъуэнщ, кууц икІи щІэщыгъуэщ ХьэІупэм и усэхэм щыпхрыша гупсысэхэри, ахэр кызыериІуатэ щІыкІэхэри. Абы и дэтхэнэ усэ сатырри «поэзие лъагэ» хэлърэ эстетикэр и пщальэу гъэпсащ: «Уэрэд псалъэнишэм игъэхьей / Дунейр хуэмей пшынауэ»; «ТІэкІу пасэІуэу гулъ тІэпІахэр / Бжьэхуцщыщхьэу жьым дахьей»; «КІыфІым ськыыхьэкІым – кІэгъуасэмэт жьээгур, / Шыгъуэгубжэ дазэм бзу гуэр къысхудэпльт...»; «Дыгъужь нэщІауэ, си псэр сиІоуцщыкІ»; «...Ауэ кбосыр щІымахуэр / Чэсей нальэр Іулъэлъу»...

Я купщІэ, къаІуатэ гупсысэ, ящІэль щІагъыбзэ и лъэныкъуэкІэ усакІуэм и усэ сатырхэр афоризмхэм (псалъэжъхэм, псалъэ шэрыуэ-

хэм) щыхуэкІуэри мащІэкъым. Псалгэм папщІэ, гущхьэм зэпхидзу гьэпсащ мышхуэдэ сатырхэр: «*Хьуапсэм зи псэр ириІар / Дунейм хуэ-гумахэщ*»; «*Тыншыгьуэм емысам / И гьащІэр сыру ехь*»; «*Бжъыхьэр Іэпэлъ щхьэкІэ – / И кІэр жьапщэ уджщ*»; «*Зи хулгэ изыр къазыхьуу мэкІий*»; «*Щхьэж, имьщІэжми, едыжыр и фащэр! / Уэрэд хэмытым – дунеижьыр дыджщ*»; «*Къабзэ псори нэ техуапІэщ*»...

ХьэІупэ ДжэбрэІил и усыгьэм къызэщІеубыдэ уафэми, щІылгэми, хьэршми епха Іуэхугьуэхэр. Псом хуэмыдэу усакІуэр егьэпІейтей лъэкъым и блэкІам икІи тогузэвыхь абы и къэкІуэnum:

*Кавказыр узу зыпкърыт къэралым
Хьэлэбэлыкьыу ноби ирехьэкІ.
Пщэдей къэкІуэnum мы уз зэрыцІалэ:
Лъэкъ мащІэ псори зыхьыжын лъыкІпсыкІщ.*
(«Кавказыр узу зыпкърыт къэралым...»)

БлэкІар узу ноби къыдэфыкІми, апхуэдэ мыгьуагьэ дяпэкІэ адыгэм и щхьэ кърымькІуэн папщІэ, усакІуэм ЦыпІынэ Аслъэн и фэеплъу итха усэм и кІэух сатырхэмкІэ Ухыгьэм мышхуэдэу зыхуегьазэ:

*Иджырей нобэм и пщыхьэщхьэм
СыхигьэпІакъуэу схьы дуней,
Дауц-щащыхур къыщхьэщытхьэу,
Къэхьумэ лъэкъыр, гуащІэр зей!*
(«ЛъэІу»)

«Лэужьыр бжыблкІэ мауэ» жеІэ адыгэ псалгэжьым. ХьэІупэ ДжэбрэІил усакІуэпсэ Іуту къызэригьэщІар зыгуэркІэ епхьэллэ хьуну къыщІэкІынщ и анэм и лъэныкьуэкІэ ар къызыхэкІа лІакъуэм – ПащІэ Бэчмырзэ и пхьурьлхуу зэрыщытым. Ауэ и анэшымкІэ къыкІауэ ДжэбрэІил и лбынтхуэхэм щызежэ лъыр нэхь жыжъэжи къыщожьэ, зэ еплъыгьуэкІэ узэригугьэnum нэхьрэ нэхь гуащІэжуи къыщІокІ. Абы и щыхьэтщ усакІуэм и адэшхуэ Бэчмырзэ и анэжыр (Слѣонхэ япхьут) къыщалхуа къуажэм – Аушыджэр (Дыгьужыкьуей) – хуигьэпса усэр. Абы щызэлгьэщІысащ усакІуэм и хэкуми, и Іыхьыхьэми, зыхуэусэ жылэжьми хуиІэ гурыщІэ къабзэр, фІылыагьуныгьэ куур:

*Уи лъапсэ сыкьыхьэху,
Гупсэхуу сохьу жьыджэр.
Уи ньыджэ тафи нэхуц,
Лъапсэжь, Аушыджэр!*
(«Уи лъапсэ сыкьыхьэху...»)

Зыхуэусэ жылэм и цІэр нэхь щІэгьэхуэбжьауэ, хэкьузауэ къыхигьэщу усакІуэм къегьэщІ **дж** макъым и къытезыгьэзэж зэщІэжьыуэр: *жьыджэр – ньыджэ – Аушыджэр*. Абыхэм «*адежьууэ*» адэкІэ усэм къыхохьэ *къыщиджэгуам, пэджэж, Шэрэдж* псалгэхэр. НэгьуэщІу кыпІэмэ, усэм укьыщеджэкІэ, абы и кІыхьагькІэ щызэхох шэрэджыпсым и даущыр. Абы къыдэкІуэуи, Андемыркъан лІыхьужьым и шым – Жэманшэрыкь – и цІэр къыхигьэхьэкІэрэ, ДжэбрэІил и усэм хеухуанэ зытеусыхь жылэжьым и тхьдэри

(усэм къыхэщыж Жэманшэрыкъ шыр зейуэ шыта, зи цІэр тхыдэми ІуэрыІуатэми къыхэна Андемыркъан лІыхъужьым и фэеплэ Іуащхьэр Аушыджэр къуажапщэмкІэ щыІэщ, ар щаукІам абы и «лбыпсыр зыхаша» Хъыу псы цыкІури а жылэм и Іэгъуэблагъэхэм деж Шэрэдж шыхохуэж).

И хэкумрэ лъэпкъымрэ яхуиІэ фІылъагъуныгъэр ХьэІупэм зы сатыркІэ, уеблэмэ зы псалъэкІэ къыщиІуатэ къохъу. Абы и ІэдакъэщІэкІхэм къахэхуэрейщ адыгагъэм, адыгэ хабзэм, адыгэ тхыдэм, адыгэ гъащІэм и нэпкъыжъэ зытеть псалъэхэр: *арджэн, уэркъыжъэ къафэ, фащэ, уагъэ, дэнлъэч, удж, чысэ, шыкІэпшынэ, лэгъунэ, нэгъуэщІхэри.*

ХьэІупэ ДжэбрэІил и усыгъэм увыпІэ щхьэхуэ щеубыд лъагъуныгъэ лирикэм. Абы хэт лІыхъужьым и лъагъуныгъэр жэуапыншэми, и гурыщІэхэр гугъэ нэхукІэ гъэнщІащ:

*Гугъэ пшэхум къытыху уагъэр
Гъатхэм и ІэрыкІт.
Ди лэгъунэ-уафэ щІагъым
НэхулъэфІ дыккъыщикІт.*

(«Дытехьамэ пшапэ лъагъуэ...»)

Дунейм темытыж анэмрэ абы хуэзэш защІэу гъащІэр езыхьэкІ бынымрэ яку дэль псэ зэпыщІэныгъэр куууэ, гум ешыкбылІэу хэхуэнащ ДжэбрэІил и усэ куэдым. «КІэртІоф уэздыгъэр жэщкІэ щІыпызгъанэр, – / Си анэм и фэеплэу арагъэнщ», – щІыжиІэри аращ усакІуэм. А зэпыщІэныгъэр, уеблэмэ езы зэманым нэхъри нэхъ лъэщщ. Сыт хуэдэ щхьэусыгъуэкІэ зэпІэщІэ мыхъуами, анэр сыт щыгъуи быным и псэхъумэщ.

*Къургъакъ защІэ си гъуэгъуанэм
Зэми сриплъэжым:
КъыскІэлъыплъу щытщ си анэр,
Башыр и Іэдэжу.*

(«Махуэ къэс зыгуэр слэщІокІыр...»)

ХьэІупэм и мащІэкъым и сабиигъуэм епха усэхэр. Абыхэм я нэхъыбэр сабий усэм и ухуэкІэм (техникэм) тету, жыджэрагъ хэлърэ гушыІэ щаби щІэлъу гъэпсащ. Псалъэм папщІэ, «Уэшхыр, пакІэ-пакІэу, / Махуих хъуауэ къошх! / ЩІылгъэ лъэдакъачэм / Хуэдэщ щыдыхьэшх» жыхуиІэ едзыгъуэмкІэ къыщІидзэ усэ цыкІум хыболъагъуэ зи гугъу тщІа гушыІэ щабэри, сабий гупсысэкІэм и кІапэлъапэ гуэрхэри. Ахэр щІэгъэбыдэжащ усэм и ритмикэ «псынщІэ» шэщІамкІэ.

ХьэІупэ ДжэбрэІил и усэхэр сэтей къищІыну фІэмыкъабылми, дэ дызэреплъымкІэ, игъуэ хъуащ ахэр утыку къитхьэну, ди усакІуэ нэхъыфІхэм я ІэдакъэщІэкІхэм ябгъурыдгъэувэу щІэныгъэ лэжыгъэхэр тедгъэпсыхьыну.

ХЬЭВЖОКЪУЭ Людмилэ,
филологие щІэныгъэхэм я кандидат

Кавказ зауэр зэриухрэ ильэси 150-рэ щрикьум ирихьэлIэу

Шэрджэс мамлюк султIанхэм Мысырымрэ Сириемрэ цаIыгга зэман лъандэрэ (1382–1517 гъгъ.), Африкэ Ицхьэрэр, КъуэкIыпIэ Гьунэгьур, Азиэ ЦIыкIур адыгэхэм псэупIэ ящIащ. Иужьрей ильэс 650-м абыхэм куэд щагьэхьащ а щIыналъэхэм.

Шэрджэсхэм къахэкIащ пащтыхьхэр, амирхэр (принцхэр), премьер-министрхэр, министрхэр, парламентхэм я унафэщIхэр, маршалхэр, адмиралхэр, генералхэр, дунейсо, тырку, хьэрып литературэхэм я классикхэр, Олимп Джэгуэхэм, дуней псом, Европэм я чемпионхэр, щIэныгьэлI, IэщIагьэлI цIэрыIуэхэр.

Абыхэм я бжыгьэр куэд дыдэ мэхьу. Зыщытсэу къэралхэм псэемыблэжу хуэлэжьащ зи гугьу тцIы адыгэхэр, адэжь хэкум зэрыхуейм хуэдэу хуэщхьэпэну Iэмал ямыIами, Кавказыр зэи зыцагьэгьупицакьым.

Ди журналым щIэх-щIэхьурэ теддзэнущ адыгэ хэхэс цIэрыIуэхэм ятеухуа тхыгьэ кIэщIхэр. Мы къыдэкIыгьуэм итхэр игьэхьэзыращ «Черкесское зарубежье» газетым и редактор нэхьыщхьэ ХьэфIыцIэ Мухьэмэд.

ХАМЭ КЪЭРАЛ ЩЫЦ ШЭРДЖЭС ЦIЭРЫУЭХЭР

Тунуслу (Лъашэ) Хьайрэддин-пэшэ

(1819 – 1890)

Беслгэнейщ. Шэрджэсым къыщальхуащ. И адэр, Лъашэ Хьэсэн, Урыс-Кавказ зауэм хэкIуэдащ. Зеиншэу къыщынэм, Истамбыл дэс и благьэ Къыбырыслы Тахьсин-бей зришэлIэжри ипIыжащ, иригьэджащ. Тунисыр франджы зэрыпхуакуэхэм шахьумэн папщIэ, абы ягьэкуа адыгэ щIалэхэм яхэтащ. Тунисым и губернатор Ахьмэт-пэшэ гу къылгытэри, къуэ ищIащ, Франджым игьэкуэри, офицерхэр щагьэхьэзыр «Сент-Сур» еджапIэр къыригьэухащ. ЩIэх дыдэ дэкIуэтеящ адыгэ щIалэ жаныр: ильэс 36-рэ щыхьуам ар генерал-полковникт. 1857 гьэм – Тунисым и зауэ-хы флотым и Iэтащхьэщ, 1861 гьэм – Тунисым и меджлисым (парламентым) и тхьэмадэщ. Тунисым и лIыкIуэ къулыкьур европей къэралхэм зыбжанэрэ щигьээщIащ.

147

Тунисым хуилэжьамрэ абы и пащхьэм щииэ фIыщIэмрэ папщIэ Лъашэ Хьайрэддин къыфIащ Тунуслу унэцIэр. Тунисыр зи IэмыщIэ ихуа пэшэр къеныкьуэкьу щыхьум, фыгьуэнэдхэмрэ жагьуэгьухэмрэ пэлэщIэ зищIын щхьэклэ, Тунуслу и къулыкьур къыгьанэри Европэм кIуащ. СултIан Абдул-Хьэмид II и лъэIукIэ 1878 гьэм Истамбыл къыгьээжащ. Нэхь иужьыIуэкIэ сенатор хьуащ, премьер-министр къулыкьури зэрихьащ. Къэралым зэхьуэкIыныгьэ щегьэклуэкIын хуейуэ къылгытэри, апхуэдэ реформэм и проектур султIаным и пащхьэ ирельхьэ. Абы зэрыжиIэмкIэ, империер конституцэ хабзэм тегьэувэн хуейт. Апхуэдэ проектур меджлисми султIанми даIыгьакьым. Тунуслу и къулыкьум текIын хуей хьуащ. Лъэныкьуэ зригьээри, дунейм тегьыху, Куручешмэ щыпсэуащ. Щылар Истамбылщ, Iэюб СултIан кхьэм щыщIалъхьащ.

Хъайрэддин-пэщэ щІэныгъэшхуэ зыбгъэдэлъа цІыхуш, хъэрыпыб-зэмрэ франджыбзэмрэ фІы дыдэу ищІэрт. И къуэ нэхъыжыыр, ТІэхьыр, дзэм хэтурэ генерал хъуаш, и къуэ курыгыр Европэм щеджаш, жур-налист ІэщІагъэм ирилэжъаш. НэхъыщІэр, Сэлихъ, султІан Абдул-Хъэмид II и къуэшым ипхъу Мунирэ гуащэм и щхъэгъусэу щыташ.

Явер-пэщэ (Хъэгъур) Умар (1859 – 1933)

Дюзджэ дэс шапсыгъ унагъуэм къыщальхуаш. ДзэлІхэр шагъэхъэ-зыр еджапІэрэ (1880) академиерэ (1884) къиухаш.

Генерал-лейтенант хъуауэ дзэ къулыкъум къыхэкІыжаш. Тевфик-пэщэ и правительствэм дзэ ІуэхухэмкІэ министру хэташ (1919 гъэм, зы мазэкІэ), ауэ Антантэм и дзэхэм Истамбыл щалэжыыр имыдэу, а ІэнатІэм къыпэрыкІыжаш. 1919 гъэм и гъатхэпэ мазэм щыщІэдзауэ султІаным и правительствэм хэташ. 1920 гъэм и бадзэуэгъуэ мазэм Анкара и Суд Нэхъыщхъэм унафэ ищІауэ щыташ ар яукІын хуейуэ. СултІаным щІыгъуу Тыркур ибгынэри, Египетым, Ливаным щыпсэ-уаш, Тыркум кърагъэхъэжакъым.

Бейрут щылІаш.

Хъуршид-пэщэ (Нэгъуджэ) Исмэхьил (1854 – 1934)

148

Шапсыгъым къыщальхуаш. ДзэлІ ІэщІагъэм Ис-тамбыл щыхуеджаш. Генерал-полковникщ. Уэсмэн им-перием артиллериемкІэ и управленэм и Іэтащхъэ, зауэ трибуналым и тхъэмадэ, 17-нэ корпусым и унафэщІ (Балкан зауэхэм я зэманым), хыдзэлІ министр, дзэ къарухэмкІэ министр къулыкъухэр зэрихъаш.

Тырку революцэм и лъэхъэнэм адыгэ дзэшщ цІэрыІуэхэу маршал ФуІэд-пэщэ, маршал Бэр-зэдж ФуІэд-пэщэ, генерал Исуф Изэт-пэщэ, генерал Къарзэдж-пэщэ сымэ ящІыгъуу, Ататюрк иригъэкІуэкІ бэнэныгъэм адыгэхэр хэшэнымкІэ хузэфІэкІ къыгъэнакъым.

Истамбыл щылІаш.

«Хъэят» («ГъащІэ») журналым традзащ абы и тхыгъэхэу «Прави-тельствэм теухуа гукъэкІыжхэр» (1964), «Сэрей гукъэкІыжхэр» (1965).

Азнавур (Анчокъуэ) Ахъмэт (1873 – 1921)

Абзэхэ унагъуэм къыщальхуаш. ДзэлІхэр шагъэ-хъэзыр еджапІэ Истамбыл къыщиухаш. Жандармерием къулыкъуу щыщІаш. Майор хъуауэ абы къыхэкІыжри, Бигэ къалэм дэтІысхъаш.

Япэрей дунейпсо зауэм и зэманым, Шэрджэс хасэм и лъэукІэ, Кавказ фронтым ягъэкІуа дзэм хагъэхъаш, абы лыгъэ щызэрихъаш.

Мудрос щызэрашІыла зэгурыІуэныгъэм и ужькІэ 1919 гъэм мэлъыжыыхъ мазэм Измит санджакъым и

Іэтащхьэ хьуащ, а кьулыкьур зэрихьащ шыщхьэІу мазэ пщІондэ. Азнавур султІаным и тельхьэти, «Зэкьуэтыныгьэрэ зыужьыныгьэрэ» партым дэщІакьым, адыгэ гуп щІыгьуу лъэпкь-щхьэхуитщІыжакІуэ армэм пэуващ. Адхьэм и шуудзэм пэщІэхуэри, 1919 гьэм и щэкІуэгьуэ мазэм кьызэхакьутащ. Аргуэру дзэ кьызэригьэпэщри, зауэурэ, Мрамор тенджызым и Іуфэр яфІиубыдащ, абы щхьэкІэ султІаным пэщэ цІэр кьыфІищащ. 1920 гьэм и мэлыжьыхь мазэм Адхьэм и шуудзэм тырку султІаным и дзэр зэхикьутащ. Азнавур уІэгьэ хьуати, Истамбыл игьээжащ, абы аргуэру дзэ щызэхуишэсри АнкаракІэ иунэтІащ, ауэ хузэфІэкІыжа щыІэкьым.

1921 гьэм и мазаем революционерхэм я судым Азнавур укІын хуейуэ унафэ ищІащ. Арнаутхэр кьещэрти, яІэрыхьэри яукІащ.

Бехич (Беич) Хьэккы

(1886 – 1943)

Убыхщ. Истамбыл кьыщальхуащ. КьулыкьуцІэхэр щагьэхьэзыр еджапІэ нэхьыщхьэр кьиухащ.

«Зэкьуэтыныгьэрэ зыужьыныгьэрэ» партыр кьызэзыгьэпэщахэм ящыщ зыщ. Сивас щекІуэкІа конгрессым и лыкІуэу щытащ. Кемал Мустэфа, Орбай Рауф, Сами-бей Бекир сымэ ящІыгьуу Комитет нэхьыщхьэм хэтащ. Лъэпкь-щхьэхуитщІыжакІуэ бэнэныгьэм кьыхэжаныкІащ. Тырку Республикэм и Лъэпкь Хасэшхуэм (Меджлис) и япэ хэхыгьуэм и депутат, пІальэкІэ щыІа правительствэм финансхэмрэ кьэрал кІуэцІ ІуэхухэмкІэ и министру щытащ (1920). «Дзэ щхьуантІэ» партыр кьызэзыгьэпэщахэм ящыщ зыщ. Тыркум и коммунист партым и генеральнэ секретару, «МахуэщІэ» газетым и редактор нэхьыщхьэу лэжьащ. 1921 гьэм и ужькІэ политикэ Іуэхухэм хэтыжакьым.

Анкара щылІащ.

ЛьщІэрыкьуэ-пэщэ Шэмсэдин

(1855 – 1917)

Бжьэдыгьум кьыщальхуащ. Илгьэсибгьу ныбжьым иту и адэм хэкум иришащ. Галатасарай лицеймрэ кьулыкьуцІэхэр щагьэхьэзыр еджапІэ нэхьыщхьэрэ Истамбыл кьыщиухащ. И анэдэлхубзэм нэмышІ, хьэрыпыбзэ, франджыбзэ, персыбзэ, тыркубзэ ищІэу щытащ. Дипломат ІэщІагьэм ирилэжьащ, Уэсмэн империем и лыкІуэу Бухарест, Тегеран щыІащ, Ван вилайетым (область) и губернатору щытащ, тырку щІалэхэм я революцэм и ужькІэ кьызэрагьэпэща правительствэм министру хэтащ.

Истамбыл щыІэ Шэрджэс хасэм и лэжьыгьэм жыджэру хэтащ, и тхыгьэ куэд Истамбыл кьыщыдэкІ «Гьуазэ» газетым традзащ, адыгэ псоми я зэхуэдэ алыфбей яІэн хуейуэ зыукьуэдийхэм я акьылэгьуащ, «Адыгэ алыфбей» тхылгьыр (1919) кьыдэзыгьэкІахэм яхэтащ.

Истамбыл щылІащ.

Сами-бей (Зэрахъуэ) Бэчыр

(1879 – 1934)

Убыхщ, Мрамор тенджызым и Гуфэм Гус Дюмбе къуажэм къыщальхуащ. ДзэлIхэр шагъэхъэзыр еджапIэри (1900) академиери (1902) къиухащ, апхуэдэ еджапIэхэм щылэжьащ, дзэм къулыкъу щиджащ. Балкан зауэхэм я лъэхъэнэм (1912 – 1913 гъэхэм) 6-нэ корпусым щыщ 16-нэ дивизем и штабым и Iэтащхъэу, 70-нэ полкым и 2-нэ батальоным и командир, зауэ ГуэхухэмкIэ министрэм и адъютанту щытащ. 1914 гъэм – Iэщэ-фащэ къэщэхунымкIэ комиссэм и унафэщIщ, Япэрей дунейпсо зауэр къэхъея нэужь, 52-нэ дивизем и командирщ (Ирак фронтым). Феллахые деж щекIуэкIа зауэм къызэрыхэжаныкIам щхъэкIэ полковник цIэр къыфIащ. Революцэм и лъэхъэнэм алыдж зэрыпхуакIуэхэм КъуэкIыпIэ фронтым щезуащ, дивизэ, корпус IэщIэлы.

Истамбыл щылIащ.

Мэт (Джунэтыкъуэ) Исуф Изэт-пэцэ

(1876 – 1922)

Тыркум щыщ Йозгат къалэм къыщальхуащ. Сабийуэ зейншэ хуащ. ДзэлIхэр шагъэхъэзыр еджапIэ зыбжанэ къиухащ, академиери щеджащ.

Хэхэс адыгэхэр зэкъуэгъэуваным хуэлажьэ Шэрджэс хасэм жыджэру хэтащ. Балканым щекIуэкIа зауэхэм къызэрыхэжаныкIам папщIэ генерал-майор цIэр къыфIащ. Япэрей дунейпсо зауэм и зэманым 10-нэ, 14-нэ, 1-нэ кавказ корпусхэм я Iэтащхъэу щытащ. Уэсмэн правительствэм Кавказ Ищхъэрэ Республикэр къилгыта нэужь (1918 гъэм накъыгъэ мазэм и 11-м), Исуф Изэт-пэцэ и дээр Кавказым къагъэкIуащ, «демократие къэрал щаухуэкIэ дэIэпыкъуэгъу хъун щхъэкIэ». Мудрос щызэгурыгуэжа нэужь (1918 гъэм жэпуэгъуэ мазэм и 30-м), тыркудээр Кавказым икIыжащ.

Тырку революцэм и лъэхъэнэм Исуф Изэт-пэцэ алыдж зэрыпхуакIуэхэми Анчокъуэ Ахъмэт и дзэми КъухъэпIэ фронтым щезуащ. Тырку Республикэм и Лъэпкъ Хасэшхуэм и депутату щытащ.

Анкара щылIащ.

Адыгэ тхыдэм теухуа тхылъ зыбжанэ итхащ: «Кавказым и тхыдэ» (1914), «Хеттхэр» (1915), «Шэрджэсхэр – Пасэрей Алыджым» (1915), «Шэрджэсхэр – Пасэрей Фракием» (1918).

Джелаладдин (Куэцбэ) Дэмд

(1850 – 1903)

Истамбыл къыщальхуащ, Франджым щеджащ. СулытIан Абдул-Хъэмид II и малъхъэу щытащ. Уэсмэн империем и Меджлисым хэтащ (1877), юстицэмкIэ министру щытащ.

1899 гъэм щыщIэдзауэ Европэм щыпсэуащ. Париж, Лондон, Каир къыщыдэкI газетхэм сулытIаным зэрихъэ лейр сэтэй зыщI тхыгъэ куэд трыригъэдзащ. И усэхэр щызэхуэхъеса зы тхылъи («Жэнэтыбжэ», Каир, 1906) къызэринэкIащ.

Брюссель щылIащ. И хъэдэр тырку щIалэхэм я революцэм иужькIэ Истамбыл щыщIалъхъэжащ.

Орбай (КіэнкІэ) Рауф Хъусейн (1881 – 1964)

Убыхщ. Истамбыл кышцалъхуаш. И адэр, Музэферпэщэ Мухъэмэд, Ливием и губернатору шытащ.

Тенджыз-инженер еджапІэ кыиухаш (1899). Ливиемрэ Балканымрэ щекІуэкІа зауэхэм хэтащ. Япэрей дунейпсо зауэм и лъэхъэнэм – Уэсмэн империем и хыдзэм и штабым и Іэтащхъэщ, абы иужькІэ Тыркум и цІэкІэ Брест-Литовск щекІуэкІа зэпсалъэныгъэхэм хэтащ. Кавказ щІыбкІэ шыІэ республикэхэмрэ Кавказ Ищхъэрэм ис лъэпкъхэмрэ я лыщхъэхэм епсэлъа тырку лыкІуэхэм я пашәу шытащ (Трабзон, Батуми. 1918 гъэм).

Ізэт-пэщэ кызэригъэпэщэ правительствэм зауэ ІуэхухэмкІэ министру хэтащ (1918 гъэм жәпуэгъуэ мазэм), ауэ Мудрос шызэращІыла зәгурыІуэныгъэм Іэ тридза нәужь, абы кыыхэкІыжащ.

Кемал Мустәфа (Ататюрк) дэщІу шытащ. Тырку Республикэм и унафәр зыщІа зәхуэхсхэм жыджәру хэтащ (Трабзон, Сивас кьалэхэм). Инджылызхэм Истамбыл яубыда нәужь, тырку революцэм кыыхәжаныкІахэм ящІыгъуу Мальтә хытІыгум шаІыгъащ. Лондон щекІуэкІа конференцым иужькІэ хуит кьэхъужащ (1921 гъэм).

Ататюрк и правительствэм жылагъуэ ІуэхухэмкІэ министру хэтащ. Лъэпкь Хасәшхуэм и тхьмадәу шытащ. 1922 гъэм бадзәуэгъуэ мазэм Тырку Республикэм и премьер-министр хъуаш. Исмет Иненю зәремызэгъым кыыхэкІкІэ, а кьулыкьум кыитекІыжащ зы илгъэс нэхь мылэжъауэ. Ататюрк зыукІыну хэтахэм ящІыгъуауэ пщІы тральхъәри, илгъэсипщІкІэ шысын хуейуэ суд тращІыхъащ (1926 гъэм). Европэм илгъэсигьукІэ шыІауэ, хей хъужащ. Меджлисым хахыжащ кьэралым кыигъэзэжа нәужь (1936). Тырку Республикэм и лыкІуәу Лондон шыщыІам (1942) хузәфІәкІ псори илэжъащ Тырку дунейпсо зауэм хәмыхъән щхъәкІә. Кьэрал лыщхъэхэм ящыІейри, кьулыкьум кыыхәкІыжащ, афІәкІаи кьэрал Іуәху зәрихъәжакьым.

Истамбыл щыләащ.

Жамбулэт (Хьэткьуэ) Исмәхыл (1880 – 1926)

Абэзэхэщ. Истамбыл кышцалъхуаш. ДзәлІхәр шагъэхъэзыр еджапІэ кыиухаш. Салоникхэм кьулыкьу щыщІащ. Оттоман империем гьәлгәлэжыным хуәунәтІа лэжыгъә иригъәкІуәкІащ, хуитыныгъэм и хасә кызэригъэпэщаш, «Зәкьуәтыныгъәрә зыужьыныгъәрә» партым и унафәщІыщым ящыщ зыщ. Кьэралым шынагъуэ кышщымыгъэхъунымкІә ІуәхущІапІә нэхъыщхъэм и унафәщІхэм ящыщ (1914), Истамбыл вилайетым и губернаторщ (1915), Тыркум и кьалашхъэм и унафәщІщ (1916), лыкІуәщ (Швецием, 1917 - 1918 гъэхэм).

Инджылызхэм я дзәм Истамбыл яубыда нәужь, Мальтәм шаІыгъащ. ДзәлІхәр шагъэхъэзыр еджапІәм щылэжъащ (Истамбыл), «Рисале ве аскерие» журналыр кьыдигъәкІыу шытащ, Тырку Республикэм и Лъэпкь Хасәшхуэм и депутатащ. Кемал Мустәфа (Ататюрк) епщІыжауэ, ар иукІыну хэтауэ пщІы тральхъәри, яукІащ.

Шахингирай (Хьэнахъуэ) Мэхьмэт (1873 – 1919)

Бжъэдыгъум къыщальхуащ. ДзэлIхэр шагъэхъэзыр еджапIэрэ зауэ-медицинэ академиерэ Истамбыл къыщиухащ. Медицине щIэныгъэхэм я докторщ. «Зэкъуэтыныгъэрэ зыужьыныгъэрэ» партыр къызэзыгъэ-пэщажэм ящыщ.

Революцэм зэрыхэлэжьыкхым щхьэкIэ къэралым ирагъэкIри, Ливием щыIащ. СултIаным еныкъуэкъу гупым я пашэу щытащ илгъэ-сипщIкIэ.

Тырку щIалэхэм я революцэм и ужькIэ къэрал къулыкъум хыхъащ. 1909 – 1917 гъэхэм вилайет зыбжанэм къаймакъам (Iэтащхьэ), губернатор къулыкъухэр щызэрихъащ, хэхэс адыгэхэм я хасэхэм я лэжьыгъэм жыджэру хэтащ. Ермэлыхэр зэтезукIахэм яхэтауэ щIы тралъхьэри, лъэхъуэщым ирадзащ. Лъэхъуэщым здисым, «Быдагъэ» тхылгыр итхри къыдыгъэкIащ (1919), 1915 гъэм щыIа ермэлы лыгъгажэм и пэжыпIэр абы къыщиIуэтащ.

Лъэхъуэщым къикIуэсыкIыжрэ пэт яукIащ.

«Щхьэ къэхъуа, дауэ екIуэкIа революцэр» (Каир, 1909), «Доктор Решид-бей – «Зэкъуэтыныгъэрэ зыужьыныгъэрэ» партым и къызэгъапэщакIуэхэм ящыщ зым и гукъэкIыжхэр» (Измир, 1992; Истамбыл, 1993) тхылгхэр итхащ.

Шав (Щауэ) Ахьмэд (1890 – 1939)

Къэбэрдей адыгэщ. Адана къыщальхуащ. Хьэлэб (Сирием) лицей къыщиухащ. КъулыкъушIэхэр шагъэхъэзыр еджапIэ нэхъыщхьэм (Истамбыл) щIэныгъэ щызригъэгъуэтащ. Хамэ къэрал IуэхухэмкIэ министерствэм щылэжьащ, Тырку Республикэм и ЛыкIуэу Франджым, Канадэм, Бельгием, нэгъуэщI къэралхэм щыIащ.

«Гъуазэ» газетымрэ «Бзылхугъэ» журналымрэ ядэлэжьащ (1911). Франджы тхылгхэр зэридзэкIуэ щытащ. «ЦIыхум зэрахэтыпхьэмрэ дунейпсо хабзэхэмрэ» тхылгыр къызэринэкIащ (Истамбыл, 1932).

Саудей Хьэрыным щылIащ.

Акбайтуган (Хьундж) Алий Саит (1872 – 1950)

Убыхщ. Маньяс кудейм щыщ Хьэжыуэсмэн (Хьунджхьэблэ) къыщальхуащ. И адэр, Къасболэт, урыс-тырку зауэм (1877 - 1878) хэтащ.

ДзэлIхэр шагъэхъэзыр еджапIэрэ (1896) академиерэ (1898) къиухащ. Балканым щекIуэкIа зауэхэм хэтащ (1912 – 1913 гъэхэм). Япэрей дунейпсо зауэм и лъэхъэнэм инджылызхэм я дзэм езауэрэ Йеменым щызэрихъа лыгъэм папщIэ генерал-лейтенант цIэр къыфIащ. Адыгэ дзэщ цIэрыIуэхэм (Изэт-пэщэ, маршал ФуIэд-пэщэ, маршал Бэрзэдж Зеки-пэщэ, Февзий-пэщэ, Къарзэдж Сэлихь-пэщэ сымэ) ящIыгъуу, шэрджэс зауэлIхэр султIаным и лъэныкъуэ зэрымыхъуным хушIэкъуащ.

Инджылызхэм я дзэм Истамбыл яубыда нэужь (1920 гъэм гъатхэпэм и 14-м), Ататюрк зэрыдэщIам щхьэкIэ хьэлупс ящIри Мальгэ хытIыгум ягъэкIуащ. Абы къыкIыжа нэужь, IэнатIэ зыбжанэ зэрихъащ. Генерал-полковникыу 9-нэ корпусымрэ тыркудзэм и къуэкIыпIэ фронт

тымрэ ІэщІэлъащ (1923 гъэм). Армэм и генерал хъуащ (1927).

1937 гъэм къулыкъум кыыхэкІыжащ. Тырку Республикэм и Лъэпкъ Хасэшхуэм и депутатащ. Адыгэбзи, абхъазыбзи, нэмыцэбзи, инджылызыбзи, франджыбзи, хьэрыпыбзи, тыркубзи ищІэу щытащ. «Честер и проектым теухуауэ гу зылгытапхъэхэмрэ гупсысэхэмрэ» тхылъыр ит-хащ.

Истамбыл щылІащ.

Бажэ Зэчрей (1888 – 1926)

Абэзэхэщ. Истамбыл дэт университетыр къиухащ. Текирды сан-джакымырэ Эдирне вилайетымырэ я Іэтащхъэу щытащ (1914 – 1918). ХьэІупс ящІри, 1919 гъэм кыщыщІэдзауэ 1921 гъэ пщІондэ Мальтэм щалыгъащ.

Адыгэ хабзэм теухуа монографие кызыэринэкІащ (Истамбыл кыщыдэкІ «Ени Кавказ» журналым традзащ). Щхъэхуэу кыдэкІащ «Адыгэхэм я псэукІэмрэ я хабзэхэмрэ» тхылъыр (дунейм кыщыттехьар зытхар лІэуэ ильгэс 43-рэ дэкІа нэужьщ).

Февзи-пэщэ (Быж) Ахъмэт (1871 – 1947)

Убыхщ. Дюзджэ къалэм кыщальхуащ. ДзэлІхэр цагъэхъэзыр еджапІэрэ (1889) академиерэ (1892) къиухащ.

ДзэлІхэр цагъэхъэзыр еджапІэм щылэжьащ (1893), зауэ ІуэхухэмкІэ атташеуэ Тегеран щыІащ (1896), армэм и къэпщытакІуэ гупым и Іэтащхъэу (1900), 4-нэ армэм щыщ шуудзэм и унафэщІу (1908) щытащ. Япэрей дунейпсо зауэм и лъэхъэнэм, генерал хъуауэ 9-нэ корпусыр, зауэ нэужьым – 25-нэ корпусыр ІэщІэлъащ. Дамад Ферид-пэщэ и ещанэ правительствэм хэтащ - дзэ ІуэхухэмкІэ министрэм и чэнджэщэгъуу. 1923 гъэм къулыкъум кыыхэкІыжащ. Адыгэбзэм нэмыцІ, тыркубзи, франджыбзи, нэмыцэбзи, персыбзи ищІэу щытащ. Адыгэ псоми я зэхуэдэ алыфбей яІэн хуейуэ зыукъуэдийхэм я акъылэгъуащ, «Адыгэ алыфбей» тхылъыр (1919) кыдэзыгъэкІахэм ящыщ зыщ.

Истамбыл щылІащ.

Бэркыкыу (Жэрыщты) Исмэхыл (1880 – 1954)

Пинарбаши кудейм щыІэ Яглыпинар (Жэрыщтей) къуажэм кыщальхуащ. И адэр Къэбэрдейм щикІар 1878 гъэрщ – урыс-тырку зауэр увыІа нэужь. ДзэлІхэр цагъэхъэзыру Истамбыл дэт академиер къиухащ. Япэ дунейпсо зауэм и зэманым Ирак, Иран, Кавказ фронтхэм щыІащ. Кавказ Ищхъэрэ Республикэ кызыэгъэлэщыным и тельхъэу щытащ.

Тырку лъэпкъ-щхъэхуитщІыжакІуэ бэнэныгъэм и лъэхъэнэм КъухъэпІэ фронтым и 4-нэ гупым и штабым и Іэтащхъэу щытащ. Тырку Республикэр зэфІаува нэужь – зауэ тхыдэмкІэ комиссэм и пашэщ. Бригадэ генералщ. 1927 гъэм къратащ

Тырку Республикэм и дамыгэ нэхьыщхэр – Щхьэхуитыныгэм и орденыр. Меджлисым и депутат у шытащ (1950 - 1954).

Лондон шылащ. Анкара шыщалахьащ.

И тхылхэр: «Кавказым и тхыдэ» (Истамбыл, 1958), «Хуитыныгэм и гьуэгу» (Истамбыл, 1960).

Фуад (Джарым) Мэхьмэт

(1892 – 1972)

Хьэлэб (Сирием) кыщальхуащ. И адэр, Джарым Решид-бей, прокурору шытащ, убых лъэпкъщ.

Къулыкьущлэхэр шагьэхьэзыр Еджапlэ нэхьыщхэр (1923), Женевэ дэт университетыр (1927) кьиухащ.

Генен, Адапазар кьалэхэм я кьаймакъаму (lэтащхьэу) шытащ (1917 – 1919). Лъэпкъ-щхьэхуитщlыжакlуэ бэнэныгэм и лъэхьэнэм Анкара дэс правительствэм дэщлащ. Тырку Республикэм и Лъэпкъ Хасэшхуэм и япэ хэхьыгьуэм и депутаттащ. Москваи Къээзани консул нэхьыщхьэу дэсащ. Кавказ Ищхьэрэ Республикэр кьызэгьэпэщыным хэллфlыхьащ.

Урыс актрисэ кьиша нэужь, дипломат лэжьыгэм пlалъэкlэ кьыхэкlыжащ (1924). 1936 гэм кьыщыщlэдзауэ 1943 гэ пlондэ консул нэхьыщхьэу шылащ Барселонэ, Копенгаген, Милан, Марсель кьалэхэм. 1948 гэм – кьэрал kлуэcl lуэхухэмкlэ министерствэм и секретарь нэхьыщхьэщ, 1948 – 1952 гэхэм Бразилием lыкlуэ къулыкьу шигьээщлащ.

Истамбыл шылащ.

Чаглаянгил (Хьунэжь) Ихьсан

(1908 – 1993)

Убыхщ. Истамбыл кыщальхуащ. Истамбыл университетым и юридическэ факультетыр кьиухащ.

Тырку Республикэм кьэрал kлуэcl lуэхухэмкlэ и министерствэмрэ кьэралым шынагьуэ кьыщымыгьэхьунымкlэ lуэхущlапlэмрэ шылэжьащ. Губернатор къулыкьу шызэрихьащ Йозгат (1948), Анталъе (1950), Чана-кьалэ (1953), Сивас (1954), Бурсэ (1954 – 1960).

Тырку Республикэ унафэр дзэм lэрыхьа нэужь (1960), кьэрал къулыкьум кьыхэкlыжри политикэ lуэхухэм хыхьащ. 1961 гэм сенатым хахащ (Захуагьэм и партым и цlэкlэ). Лэжьыгьэмкlэ министр, хамэ кьэрал lуэхухэмкlэ министр (1965 – 1971; 1975 – 1977) къулыкьухэр зэрихьащ.

1979 гэм Меджлисым и тхьэмадэ хьуащ. 1980 гэм мэлыжыхь мазэм кьыщыщlэдзауэ фокlадэ пlондэ Тырку Республикэм и Президентым и кьалэнхэр пlалъэкlэ игьээщлащ.

1982 гэм ягьэтlысри, лъэхьуэщым зыбжанэрэ исащ. «Полицэм и тактикэр», «Полицэм и психологгер», «Гукьэкlыжхэр» тхылхэр итхащ.

Къандур Иззэт Хьэсэн

(1910 – 1992)

Къэбэрдей адыгэщ. Амман къыщальхуащ. Дзэ къулыкбум 1932 гъэ лъандэрэ хэтащ. Пащтыхь гуащэ Алия и цIэр зезыхьэ бригадэр, округ IэщIэлыащ. Иордан армэм и штаб нэхьыщхьэм и Iэтащхьэу, къэралым шынагъуэ къыщымыгъэхъунымкIэ дзэ къарухэм я унафэщIу щытащ (1959 – 1970).

Адыгэ ФIыщIэ Хасэм и къызэгъэпэщакIуэхэм ящыщ зыщ, абы и тхьэмадэу щытащ 1968 – 1971 гъэхэм. Ди хэкум зыбжанэрэ къэкIуащ Иорданием ис адыгэхэм я лIыкIуэ гупхэм хэту.

Къэралым и пащхьэм щIэ фIыщIэхэм папщIэ орден лъапIэ куэд къратащ.

Амман щылIащ.

Улуч (Сынджыр) Фуат

(1910 – 1968)

Убыхщ. Маньяс вилайетым щыщ Чавушкой къуажэм къыщальхуащ. Курыт щIэныгъэ Бурсэ къалэм щызригъэгъуэтащ. ДзэлIхэр шагъэхьэзыр еджапIэр Истамбыл къыщиухащ (1931). Полковникщ. Меджлисым и депутаттащ (1960). МэкъумэшыщIэ лъэпкъ партым и Генералнэ секретару щытащ.

И тхыгъэхэр, и усэхэр газет, журнал куэдым традзащ. «Назым Хыкметрэ дзэлI еджапIэм 1938 гъэм къыщыхъуам и пэжыпIэмрэ» монографием (Анкара, 1967), пьесэ зыбжанэм я авторщ.

155

Тутум (Щауэшу) Джахьит

(1929)

Шапсыгъщ. Адапазар вилайетым щыщ Адлие къуажэм къыщальхуащ. Хайдарпаши лицейр (Истамбыл), Анкара дэт университетым политикэ щIэныгъэмрэ юриспруденцэмкIэ и факультетхэр къиухащ.

1954 - 1961 гъэхэм Османэли (Биледжик вилайетым), Гюней (Денизли), Кайнарджа (Сакарья), Келес (Бурсэ), Аляш (Анкара) къалэхэм къаймакъаму щылэжьащ, илъэс тIоущIым щигъукIэ шригъэджащ Тыркумрэ Курыт КъуэкIыпIэмрэ жылагъуэ IуэхухэмкIэ я институтым.

Политологием и докторщ, профессорщ. Къэрал унафэр дзэм Iэрыхьа нэужь, ЧэнджэщакIуэ Советым и лIыкIуэу Сакарья вилайетым ягъэкIуащ (1981). Тырку Республикэм и Меджлисым и депутаттащ.

Къэрал Iуэху зехьэкIэм теухуа тхыгъэ куэд иIэщ, адыгэхэм я хэкур зэрабгына щIыкIэм щыгъуазэ ухуэзыщI документхэр зэхуихьэсри, «Шэрджэс хьэжрэтхэр» тхылгыр къыдигъэкIащ.

Инджедаи (ФIэщмышъу) Джэудэт

(1893 – 1951)

Къэбэрдей адыгэщ. Синоп къыщальхуащ. ДзэлIхэр шагъэхьэзыр еджапIэ къиухащ, тыркудзэм къулыкбум щыщIащ. ЦIыхубэ-республикэ

партым и унафэщIхэм яхэтащ. Лъэпкъ Хасэшхуэм и 5 – 9-нэ хэхыгъуэхэм я депутаттащ. 1946 – 1947 гъэхэм Тырку Республикэм жылагъуэ лэжыгъэхэмкIэ и министрщ.

«КъухъэпIэ фронтыр – Тырку лъэпкъ-щхъэхуитщIыжакIуэ зауэм и зэманым» (Истамбыл, 1926), «Революцэмрэ щхъэхуитыныгъэмрэ» (Зонгулдак, 1936) къэхутэныгъэ лэжыгъэхэм я авторщ.

Мохи-эд-дин (Жэмбей) Зэчрей (1918 – 1989)

Шэрджэс мамлюкхэм я щIэблэ унагъуэм къыщальхуащ. Каир дэт дзэлI еджапIэр 1937 гъэм къиухащ. Лъэсыдзэм къулыкъу щыщIащ. 1952 гъэм екIуэка революцэр цагъэхъэзырым щыгъуэ «Офицер щхъэхуитхэр» организацэм и унафэщIхэм яхэтащ.

Революцэ нэужым къулыкъушхуэ зыбжанэ зэрихъащ – Египет Хъэрып Республикэм и вице-президенту, премьер-министру, къэрал кIуэщIуэхухэмкIэ министру щытащ. Президентым акъылэгъу зэрыдэмышхуэ Iуэху еплъыкIэ иIащ, абы кыхэкIкIэ правительствэм кыыхагъэкIыжауэ щытащ 1968 гъэм. ИужькIэ къэрал къулыкъу зэрихъэжакъым, политикэ Iуэхуи хыхъэжакъым.

Каир щылIащ.

Мохи-эд-дин (Жэмбей) Хъалед (1922)

156

ДзэлI еджапIэрэ Каир университетымрэ къиухащ. «Офицер щхъэхуитхэр» организацэр къыззэыгъэпэщэхэмрэ абы и унафэщIхэмрэ ящыщ зыщ, а организацэращ Египетым я пащтыхьыр 1952 гъэм бадзэуэгъуэ мазэм и 23-м тезыдзар.

«Ал-Ахъбар» газетым и редактор нэхъыщхъэу (1964 – 1968) щытащ, Хъэрып социалист зэгухъэныгъэм и унафэщIхэм яхэтащ, а организацэр Египетыр социализмэм и гъуэгум тешэным хущIэкъуащ.

Къэрал унафэр Садат Анвар Iэрыхъа нэужь (1970), Мохи-эд-дин политикэ Iуэхухэм хыхъэныр къыпаубыд хъуащ, къыкIэлъызепплъэуи щIадзащ. 1975 гъэм Лъэпкъ-прогрессивнэ парт къызэригъэпэщаш, Хъэрып социалист зэгухъэныгъэр лъабжьэ хуэхъуауэ. Хъэрып социалист зэгухъэныгъэр зэбграутIыпщыкIыжа нэужь, ар парт щхъэхуэ хъуащ, 1977 – 1980 гъэхэм Мохи-эд-дин абы и тхъэмадэщ, 1980 гъэм къыщыщIэдзауэ – и Генеральнэ секретарщ; 1978 гъэ лъандэрэ «Ал-Ахъали» газетым и редакцэри IэщIэлъащ, абы тхыгъэ куэд тридзащ КъуэкIыпIэ Гъунэгъум и Iуэхухэр захуагъэм тешIыхъауэ зэфIэхын, къэралым и жылагъуэ-политикэ гъащIэм демократиэм зыщиубгъун зэрыхуейм теухуауэ.

Мамырыгъэм и тельхъэхэм я организацэ Египетым къыщызэригъэпэщаш, 1958 гъэ лъандэрэ Египетым и Мамырыгъэ Советым и Генеральнэ секретарщ. Дунейпсо Мамырыгъэ Советым и вице-президенту щытащ. Мамырыгъэм и Дыщэ медалыр (Жолио Кюри и цIэкIэ щыIэр) къратащ, «Лъэпкъхэм яку дэль мамырыгъэр зэрагъэбыдам папщIэ» Лениным и цIэкIэ ят дунейпсо саугъэтым и лауреатщ.

Джатэ зыгъабзэ нэхърэ пшынэ зыгъэбзэрабзэ

Дахагъэ къэзыгъэщӀу зи гур гъащӀэм хузэлуха цӀыхухэрщ, шэч хэмылӀу, дунейр мыкӀутэжу зэтэзылӀыгъэр. Псэм зы къэрэгъул бжыхьы къыбгъэдэмытрэ абы жьыуейр щызэприхуу упсэуныр гугъуш. Апхуэдэ цӀыхухэм я вагъуэр зы жэщ-махуэм и кӀуэцӀкӀэ я гурыщӀэ пщтырымрэ къыдалъхуа зэчийм и мафӀэмрэ хисхъэжынт, яхэщӀ гуащӀэмрэ ягъэкӀуэщӀ къарумрэ хуэдитӀ-щыкӀэ гъэбэгъуауэ къахэмыхъуэжтэмэ. Абыхэм псэкӀэ къагъэщӀ дахагъэр (пшыналъэ, къафэ, сурэт, усэ...) дунейм къытрагъэхъэхукӀэ, езыхэри щӀэрыщӀэу къальхуж икӀи апхуэдэ цӀыхухэм я цӀэр кӀуэдыж хабзэкъым — я лӀэрыкӀхэмрэ псэрыкӀхэмрэ уахътыншэу щопсэури. Зи гугъу тцӀыхэм ящыщӀу ди лъэпкъ гъуазджэм хэлъхъэныгъэ пыухыкӀа хуэзыщӀа пшынауэ лӀэзэ Къуэдз лӀэубэчыр. Ар 1944 гъэм мэлыжыхьыым и 25-м Бахъсэн куюм хыхъэ Къулыкъужын Ищхъэрэ къуажэм къыщальхуащ. И гъащӀэр гугъуехькӀэ къыщӀидзэн хуей хъуами, абы хузэфӀэкӀащ и мурадхэр зригъэхъулӀэну, нэхъыщхъэращи, къызыхэкӀа лъэпкъым и лӀэщӀагъэмкӀэ хуэщхъэпэну.

«Зэи сщыгъупщэжынкъым, — желӀэ лӀэубэчыр, — ди унэкъуэщым нысэ къашауэ Ездэч Лидэ пшынауэу зэрыщылар... А зэманым пшынауэхэр хуабжыу зэпэубыдат, благъэ-лӀыхьлы, цӀыхугъэ ялэмэ, ирагъэлъӀуурэ къашэу арат. Лидэ и пшынэм фӀэкӀа плъапӀэ си лӀэжтэкъым... СыщӀыкӀу дьдэти (иджыри пшынэ къысхуащэхуатэкъым), пшынэ лӀэпэр щыфӀытескъузэкӀэ, къызышхыдзурэ сыкӀыуи хужырт. ИтӀани пшынэмкӀэ си нэри, сигури, си псэри щылӀэт...»

Абы нэмыщӀкӀи, 1950—1951 гъэхэм (ильэсих-блы сыхъуу) си анэ шыпхъум и къуэм къишауэ пшынауэ Иуан Блицэ нашауэ сощӀэж. Апхуэдэ дьдэу Блици и ужь ситт, пшынэр дэнэкӀэ ихьми сыкӀэлъыкӀуэу. АпхуэдизкӀэ зыщызгъэнщӀыртэкъыми, лъэгуажьэмыщхъэу сыбгъэдэтӀысхъэрти си нэхэр тезмыгъэкӀыу сеплӀу сыщыст. Абы щыгъуэ пшынэхэри зэпэубыдат, дэнэ дежи щэщӀэртэкъым, арат зыми и пшынэ сыщӀримыгъэкӀуалӀэр... Ари пшынэм лъагъуныгъэ куу цӀыхуэсщӀам и зы щхъэусыгъуэу къыщӀэкӀыныщӀ».

Пшыналъэр и лъым хэту дунейм къызырэгъэхьам и зы нэщэнэт лӀэубэчыр и сабиигъуэм, жэщ-махуэ имылӀэу, блын сыхъэт къутар «пшынэ» ищӀларэ, блэкӀми къыблэкӀыжми зэхахыу, «жьэкӀэ пшынэ еуэу», и макъыр утӀыпщӀауэ макъамэ къришу я кхъужьей жыгыжъым и щхъэкӀэ дьдэм зэрытесари.

ЦӀыхур и гуращӀэм хуэнэхъуеиншэмэ, къехъулӀэ хабзэщ. Илъэс 11

ныбжьым иту (езым кыизэригубзыгыжымкIэ, 1955 гъэм и дыгъэгъа-зэ мазэм) и анэ Къуэдз-Зеуцэ Хъаджэт кыыхуицэхуа пшынэ Iэпэ пщыкIутIым иубзыхуат адэкIэ Iэубэчыр кыпэщылъ гъащIэ гъуэгуанэр. «Си ныбжьым емылътытауэ, сьIэмащIэлъэмащIэти, къарукIэ сызыпэлъэ-щын лэжыгыгъэ а зэманым зэрыщымылар, псалъэм папщIэ, трудодень схуатхыу губгъуэм сызэримыгыфынур кылътэри, си анэм пшынэ кысхуицэхуауэ щытащ, «хэт ищIэрэ, IэщIагъэ хуэхъункIэ хъунщ, и щхъэ иригъэпсэужынщ» жиIэри, — игу къегъэкIыж Iэубэчыр. — Пшы-нэм занщIэу сеуакъым, атIэ, адреЙ сабий хъэпшып цIыкIухэми хуэдэу, махуитI-щыкIэ зэпэсплыхъщ, сриджэгури згъэтIылыжащ. ИужькIэ си шыпхъу нэхъыжыым кыицтэу Iэпэ зырызурэ зыгуэрхэр къригъэкIыу щыхуежъэм, пшынэр есфыгулIэжри кыитесхыжат. Ауэ а лъэхъэнэм ди анэр сьмаджэ хъуц, 1956 гъэм и гъэмахуэм дунейм ехыжри, илъэсым щIигъукIэ пшынэ еуэни си Iуэхужакъым...»

Iлъэсым щIигъу дэкIауэ и анэ шыпхъуитхур (псори я къуажэ дэст), и шыпхъур, и къуэшищыр зэхуэсу анэм и гурацэр игъээщIэну чэнджэщ кыицратым, Iэубэчыр пшынэр кыицтэжащ икIи лэщIыгъуэ ныкъуэм щIигъуауэ и IэщIагъэ дахэмкIэ цIыхубэр егъэгушхуэ.

Етхуанэ классым хэсу арат Iэубэчыр, хъэгъуэлIыгъуэхэм ирагъэ-благъэу, цIыхухэм я гуфIэгъуэ дауэдапцэхэр яхудиыху щыщIидзам. Илъэсий къуажэ еджапIэр кыиуха нэужь, нэхъ утыкушхуэ ихъэ, и цIэр нэхъыбэрэ къапсэлъ хъуащ Къуэдзым. 1964 гъэм Бахъсэн куейм и пшынауэхэм я зэпеуэм щыгтекIуэри, япэ нагъыщэ зиIэ диплом къратауэ щытащ. КъыщынэмыщIауи, агитбригадэхэм я зэпеуэу Зеикъуэ къуажэм щекIуэкIам Къуэдзыр зыдэлажъэ агитбригадэм япэ увыпIэр кыищыхъри, Мэзкуу Союзпсо зэпеуэм ягъэкIуэгъащ. Iэубэчыр фIыкIэ игу къокIыж а зэманым дэлэпыкъуэгъу кыыхуэхъуа уэрэдус, усакIуэ Бахъуэ БетIал: «IуэхуфI куэдым сыхуиуцииящ, сыхуиунэтIащ икIи сытригъэгушхуащ а цIыху гъуээджэм».

А лъэхъэнэхэм Къуэдзыр Бахъсэн, Тыжьей, Зеикъуэ къуажэхэм дэт щэнхабзэмкIэ унэхэм щылэжъащ. Пшынэ еуэныр зи хъуэпсапIэ щIалэ цIыкIум щапхъэ зытрихыни и мащIэтэкъым. Апхуэдэт и къуажэгъу пшы-науэ Iэээхэу ПщыхъэщIэ Мухъэжыр, Ездэч Лидэ, Къуощхъэ Быцэ сымэ. Абыхэм нэмыщIкIи, Iэубэчыр хуабжыу дихъэхыу радиокIэ едаIуэрт Къашыргъэ КIурацэ, ТIэш Лакушкэ, БырмамытI Гуащэкъарэ, Тенджыз НэIиб сымэ я пшыналъэхэм.

Iэубэчыр и IэщIагъэм хуеджакъым, атIэ и гурыхуагъэкIэ, лъэпкъ макъамэхэм яхуиIэ лъагъуныгыгъэ куум и фIыгъэкIэ езыр-езыру пшынэ еуэкIэ зригъэщIэжауэ аращ. Нобэ хуэдэу абы игу къокIыж япэ дыдэ зэуа пшыналъэр: Къашыргъэ КIурацэ игъэзащIэ «Согъэджэгу» къафэр радиокIэ къату щызэхихым, пшынэр кыицтэри зэуэ къригъэкIауэ щыгат — шэч хэмылъуи, ар и щыхъэт наIуэт кыыдалъхуауэ хэлъ зэчий абрагъуэм.

«Нотэхэр сцыхуктым, макъамэми сыхуеджактым, ауэ сыт хуэдэ къафэ зэхэхми, занщцэу пшынем къызогъэкI, — жеIэ Iэбубэчыр. — Сабийхэм сащыдэлажьэкIи, я гурыхуагъэрщ нэхъыбэу зытезгъащцэу, нэгъуэщцэу жыпIэмэ, макъамэр зэхезгъэх, пшыне Iэпэхэр езгъэлъагъу къудей мыхъуу, а зэуэ пшыналъэр зэрызыхезгъэщцэу Iэным и ужь ситцэ».

1965 гъэм Къуэдзыр иригъэблэгъащ «Кабардинка» къэрал ансамблым икIи илъэс 22-кIэ — 1987 гъэ щцIондэ — къыгъэфаш а гуп телъыджэр. А пIалъэм къриубыдэу Iэбубэчыр ядэлэжьащ цыху цIэрыIуэ куэдм: пшынауэхэу Дыщцэки ФатIимэт, Уэрэзей Лидэ, накъырапщэ Ашуров Падатур, бэрэбанауэхэу Алохэ ПотIэ, Руслан, Арсен сымэ, нэгъуэщцэу Iэхэми. Ансамблым щыхэта зэманым къэрал 40-м щцIигъум зыкъыщагъэлъэгъуащ: Суданым, Мароккэм, Тунисым, Ливием, Алжирым, Ливаным, Сирием, Австралием, Латин Америкэм, Польшэм, ГДР-м, Иорданием, Бразилием, апхуэдэуи СССР-м и къалэ куэдм.

«Кабардинка» ансамблым зэрыщылажьэм къыдэкIуэу, Къуэдзым нэгъуэщцэу Iуэху щхъэпэхэри эфIигъэкIырт. 1968 гъэм абы и пшыналъэхэр Къэбэрдей-Балъкъэр радиом щригъэтхауэ щытащ. Абы иужькIэ Къуэдз Iэбубэчыр и цIэр хэку псом щызэлъащцэу Iысащ, и пшыналъэхэм къыщцIэлъэIуу радиом тхыгъэ куэд къыIэрыхъэу хуежьащ. Нэхъ иужьыIуэкIэ Iэбубэчыр и пшыналъэхэр тету пластинкитху къыдэкIащ.

Дэтхэнэ пшынауэри и къафэ иIэжыным щцIэхъуэпсу къыщцIэкIынщ. Iэбубэчыри иIэщ езым и пшыналъэ зыбжанэ. Апхуэдэщ цIэрыIуэ хъуахэу «Удж», «Удж-пыху», «Хъыджэбз къафэ», «Пасэрей къафэ» жыхуиIэхэр. Ауэ ар нэхъ къызэращцэу Iыхур «Къуэдзым и къафэмкIэщ». ГъэщцIэгъуэнщ абы къежьапIэ хуэхъуауэ Iэбубэчыр къыIуэтэжыр: «Къуэдзым и къафэр» сигу къэзыгъэкIар «Хъуэжэ и уэрэдырщ». Ар си щхъэм имыкIыу, гукIэ жысIэу къэскIухурэ а къафэр си гум къыхъащ. Ар 1967 гъэращ къыщцыхъуар, иужькIэ нэгъуэщцэу къафэхэри зэхэслъхъэу щцIээдзащ.

Абыхэм нэмыщцIи, Бэрэгъун Владимир щцIыгъуу зэрагъэпэщыжащ «Нарт щцIыналъэу Къэбэрдей» уэрэдым и макъамэр. Мэремыкъуэ Хъусен жиIэ «Пшыне фIыщцIэ» уэрэдым и псалъэхэмрэ макъамэмрэ зытхари Iэбубэчырщ.

Пшынауэ Iээр гулъытэншэ хъуактым. Лъэпкъ щэнхабзэм хуищцIа хэлъхъэныгъэр къалъытэри, 1979 гъэм «Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм щцIыхъ зиIэ и артист» цIэ лъапIэр къыфIащ.

1987—2001 гъэхэм Къуэдзыр дэлэжьащ Куэшей Алик зи унафэщцэу «Нал цIыкIу» сабий ансамблым, 1994 гъэ лъандэрэ абы егъасэ Сабий творчествэмкIэ республикэ унэм и «Макъамэ» сабий пшынауэ ансамблым хэт цIыкIухэр. Iэбубэчыр занщцэу а Iуэхум тегушхуактым, сыту жыпIэмэ, япэрауэ, езыр макъамэм хуеджауэ, абыкIэ иригъэджэфыну щытгэктым, етIуанэрауэ, ансамблитIым ущылэжьэнуи тынштэктым. Апхуэдэу щытми, 2001 гъэм нэсыху а IэнатIитIри зэдихъащ. Пшы-

нэ еуэным дихьэх сабийхэм я бжыгъэм кыыхэхьуэ зэпытти, зы лэжьыгъэр адреим зэран хуэмыхьун папщIэ, «Нал цIыкIур» кыигъэнэн хуей хьуащ.

Иджыблагъэ илъэс 20 ирикъуащ «Макъамэ» пшынауэ ансамблыр. А зэманым кыриубыдэу Къуэдз Iэбубэчыррэ абы и япэ гьукIэгъэсэн Къасым Рустамрэ сабий щэ бжыгъэхэр пшынэ еуэным хуагъэсащ, ансамбли ехьулIэныгъэ куэд зыIэригъэхьащ. 1995 гъэм абы кыфIащащ «КъБР-м и цIыхубэ ансамбль», 2005 гъэм — «ЦIапхъэгъэлягъуэ ансамбль» цIэ лъапIэхэр.

Iэбубэчыр и гъэсэнхэм къахэкIащ Кавказ Ищхъэрэм гъуазджэмкIэ и къэрал институтыр е музыкэмкIэ колледжыр къэзыухьу пшынэ еуэныр IэщIагъэ зыхуэхьуахэри. Апхуэдэщ Гуэнгъэпщ Артур, Даур Тимур сымэ. НэгъуэщI IэщIагъэ зрагъэгъуэтами, Мэшыкъуэхэ Сэлимрэ ФатIимэтрэ пшынэ еуэныр зыхалъхъэ щыIэкътым.

«Макъамэ» ансамблым и ехьулIэныгъэхэм ящыщцI Бейтыгъуэн Iэуес зи унафэщI Дунейсо Артиадэм и лауреат плIэнейрэ зэрыхьуар (щэнейрэ — Кавказ Ищхъэрэм, зэ — Урысей Федерациэм), 2014 гъэм абы иригъэкIуэкIа зэпеуэм «Дыщэ микрофон» кыызэрыщыхьар, ЦIыхь тхыльхэмрэ саугъэт лъапIэхэмрэ кыызэрыхуагъэфэщар.

«Макъамэ» ансамблым нэхъ кыыхэжаныкIауэ Къуэдз Iэбубэчыррэ Къасым Рустамрэ зэрыгушхуэхэщ Бэгъуэт Анзор, Къэзанш Хъусен, Сэбан Сослъэн, ШыкIэбахьуэ Ислъам, Болий Амир, Дыгулыбгъу Руслан, Алэкъейхэ Заремэрэ Заретэрэ, Зэхьуэхьу Иринэ, Хъаний Аскэр, Бадзэхэ Идаррэ Даринэрэ, Ламплэжь Iэхьед, Къуэдз Аслъэн, Дрогуэ Рустам сымэ, нэгъуэщIхэри.

Илъэс 50-м щIигъуауэ пшынэр зыIэщIэлъ Къуэдз Iэбубэчыр гуфIэгъуэ дауэдапщэ куэдым хэпльащ. Нэхъ гукъынэж щыхьуамкIэ сыщепщIым, зэхэсхар сызыпэмыпльа жэуапщ. Хамэ къэралхэм, къалэшхуэхэм гъэщIэгъуэну щилъэгъуа е щызэхиха гуэр кысхуиIуэтэн сфIэщIами, «пшынэ еуэн цIэздза къудейуэ шы IэжьэкIэ Сэрмакъ сызэрашар, шыр цIэлъэту, пшынэр зы лъэныкъуэмкIэ, сэ нэгъуэщI лъэныкъуэмкIэ, Iэжьэм ис адреи цIыхухэр ещанэ лъэныкъуэмкIэ дылъейуэ дыкызэрихуар куэдрэ сигу къокIыж», — жиIащ Iэбубэчыр.

И гуащIэм и пщIэр лъагэрэ и зэфIэкIыр кызыыхэкIа лъэпкъым хуэщхьэпэмэ, цIыхур насыпыфIэу къэпльытэ хьунуцI. НасыпыфIэщ Къуэдз Iэбубэчыри — и анэ Къуэдз-ЗеуцIэ Хъаджэт фэепль хуищIа и творчеством кууцI, гъунапкъэншэщ.

Пшынауэ Iэзэм и ныбжьыр мы махуэхэм илъэс 70 ирокъу. Пшыналъэр зымыгъэбгъунлъэу, лъэпкъ цIыхьыр зыIэту къэгъуэгурыкIуэ Къуэдз Iэбубэчыр и гуащIэр мыкIуэщIу иджыри илъэс куэдкIэ лъэпкъым хуэлэжьэну ди гуапэщ.

Псалгэм и купщлэр

Жыджэрыбжэ. Щыхьэхум епха хабзэщ. Мэз е мэкъушэж щыхьэху щащлэм деж псом япэ и Туэхур зэфлиггэкIуу кьэсыжа гушхьэлыггым фадэбжэ иратырт. Абы жыджэрыбжэекIэ еджэу щытащ. Хабзэр кIуэдыжащ.

Уэкъулэ. Цыхур кыулейсыз дыдэ хьуамэ, шхырэ фадэрэ зэриггэпэщырти, и ныбжэгу, и цыхуггэ зыдэс кьуажэ кIуэрт «уэкъулакIуэ сыккэкIуаш», жиIэрти. Ар здэкIуам ефэ-ешхэ кызылIуихырти, и кьуажэггухэр кьриггэблаггэрт. Абыхэм ящыщ дэтхэнэми лъэIуакIуэ кIуам хузэфIэкI тыггэ кыхуищырт. Хабзэр кIуэдыжащ.

МеркIафэ. УэкъулакIуэ нэггэуэщI кьуажэ кIуа цыхум кызыэриггэпэщ ефэ-ешхэм меркIафэкIэ еджэрт. Апхуэдэу шIеджэри абы зы меркIэ из нэхэрэ нэхь мащIэ кьрат зэрымыхабзэр арауэ кыщIэкIынут. Хабзэр кIуэдыжащ.

Мэрем мэкъуауэ. Ипэ зэманым щыIа хабзэщ. Кьуажэм кыулейсызу, цыхухгэу лэжыакIуэ зэрымыс унаггэуэ, зи мэкъур пызымыгупщIыжыфу дэхэм цыхухэр зэхыхьэурэ я мэкъур хунаупщIу щытащ. Ар мэрем махуэм ираггэхьэлIэрти, абы щхьэкIэ мэрем мэкъуауэ фIащэщ. Хабзэр здэщыIар Кьармэхьэблэщ, иджы кIуэдыжащ.

Хэащэ. Нысэ кьэзыша унаггэуэм пхьэггэсын кьариггэшэн папщIэ кызыэриггэпэщу щыта щыхьэхум хэхашэкIэ йоджэ. Хабзэр кIуэдыжащ.

Щыхьэху. Ижьлэндэрэ адыггэхэм яхэлъ хабзэщ. Зы цыху гуэрым е унаггэуэм и закъуэ кьарукIэ Туэху кыпэщылыггэр хузэфIэмыггэкIынымэ, и кьуажэггухэм, Iыхьлы, благгэхэм яжриIэрти щыхьэху ищIырт. Зэдэлэпыккэуэрэ Туэхур зэфIаггэкIырт. Щыхьэхур нэхь кыщаггэсэбэпу щытар щымы щытелэжыыхьхэм, унэ, псэуалгэ щащIхэм, цы щыггэуэхэм, дамыггэ тедзэхэм дежт. Щыхьэхум хохьэ сыт хуэдэ зэдэлэпыккэуныггэри. Хабзэр иджыри щыIэщ.

Щыхьэху шхын. Щыхьэху зиIэ унаггэуэм и щыхьэхухэм яриггэшхыну и ггунэггухэм, благгэхэм, ныбжэггухэм кыхуахь ерысккым щыхьэху шхынкIэ еджэрт.

Кьульккэшхьэн – пщыхэмрэ уэрккхэмрэ я хьэзабыр, тепщэныггэр ямыдэу я щхьэхуитыныггэм щIэбэну пщылIыпIэм яфIыIукиж цыхухэм кьульккэшхьэнкIэ еджэу щытащ.

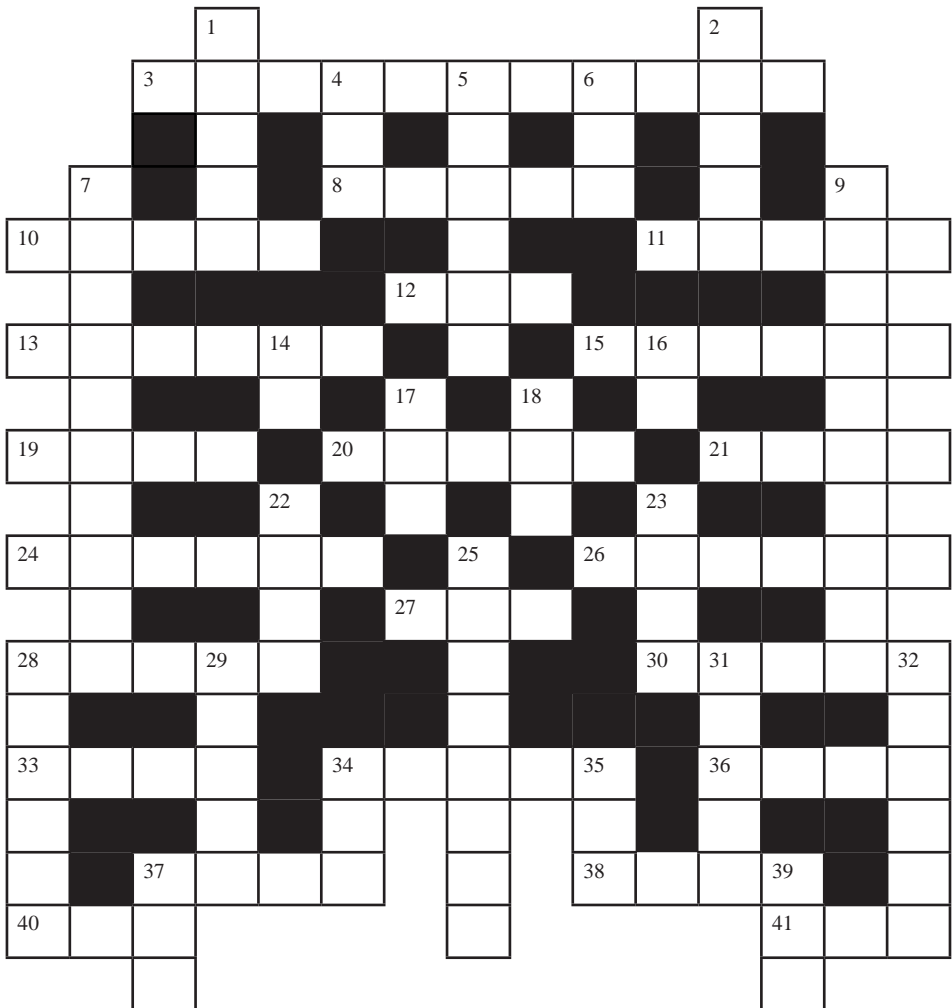
Шупежэ – нэггэуэщI лъэпккым кыхэкIа хьэщIэ лъапIэ кьуажэпщым кыщыхуэкIуэм деж абы хьыбар кьраггэщIэрт. Кьуажэпщым езым и дэрэжэггухэм ящыщу лIы зыгIу хьэщIэхэм яприггэжэрт. Ахэр кьуажэ кыдыхьэпIэм деж хьэщIэхэм щалущIэрти кьуажэпщым деж кьашэрт. Аращ шупежэекIэ зэджэу щытар.

ХьыбареггэщIэ – хьэщIэ еггэблэггэкIэщ. Пщыр хьэщIэу езым хуэдэпщым деж щыкIуэкIэ зы щIалэ япэ ириггэщырти, зыхуэкIуэ пщым деж хьыбареггэщIэ иггакIуэрт. А зыхуэкIуэ пщыми шу зыгIу шупежэекIэ еджэу кьаприггэжэрти, хьэщIэхэр ираггэблаггэрт.

Унаггэуэ тегуашэ – хьэщIэ еггэблэггэкIэм щыщ хабзэщ. Кьуажэдэс гуэрым хьэщIэ куэд кыхуэкIуарэ щиггэхьэщIэнрэ здиггэггэуэлIынрэ кьемэщIэкIмэ, нэхь хьэщIэ лъапIэхэр езым и деж кыггэанэрт, адрейхэр и ггунэггухэм деж ишэрти щиггэхьэщIэрт. Апхуэдэуи зыгуэрым хьэщIэ куэдыIуэ кыхуэкIуамэ, и ггунэггухэр кIуэрти хьэщIэхэр зэбгашырт.

ДУМЭН Хьэсэн зэритхыжамкIэ

ПСАЛЪЭЗЭБЛЭДЭ

ЕкIуэкIуу: **3.** ЦыпIэ куэдым кыщыкI, хущхуэгъуэу кыгъэ-сэбэп кыэкIыгъэ. **8.** Къуаргъым нэ хуащIати ... жиIэрт (псалъэжъ). **10.** Дунейм и лъэныкъуиплIым яз. **11.** Гъуаплъэм кыыхэщIыкIа псылъэ. **12.** Уеплъмэ, ..., уеджэмэ, дэгу (кыуажэхъ). **13.** МахуэцIэ. **15.** Цыху гупым и пашэ. **19.** Мэзым щыпсэу хыэкIэкхуэкIэ пIащэ. **20.** Куэд зи фэ дэзыгъэхуэф, зышэчыф. **21.** Плъыфэ. **24.** МафIэдэ Сэрэбий и «Гъыбзэ хуэфашэт» романым хэт джэгукIуэ. **26.** Хъэ кыалъхуагъащIэ. **27.** ГъуцIхэкI. **28.** Адыгэ алфавит зэхэзылъхъа щIэныгъэлI. **30.** Хамэ щIыпIэ. **33.** Лыр зыхэвыхъа псы. **34.** Уэшх, уэс зыщIэт жыапщэ ин. **36.** Цыху бзаджэ, мыхъумыщIэ (зэхыэкIауэ). **37.** Ди кыэралым щып-

сэу лъэпкъ. **38.** Унэлащлэ лэужьыгъуэ. **40.** Кхъащхэм трагъэувэ фэеплъ. **41.** Литературэм и жанр.

Къехыу: **1.** Фамплэ пльыжьым щлхьумэ хъурей цлкълхэр къызыпыклэ къэклыгъэ. Яшх, хуцхъуэгъуэуи къагъэсэбэп. **2.** Губгъуэхэм, мэкъуплэхэм узыщрихьэллэ къуалэбзу мыин. **4.** Уз зэрыщлалэ. **5.** Мэжэщлалэ, ныбэ нэщл. **6.** Гъэсыныпхъэу паупщла жыг. **7.** Пасэрей адыгэ къуажэщлэ. **9.** Ди щхьэр зи жагъуэр ... иухуэ (псалъэжъ). **14.** Щхьэмыж зилэ гъавэ лэужьыгъуэ. **16.** ... фыгъуэ зытрамыгъапльэм хуэдэщ. **17.** Гъавэ щалуэ щлпылэ. **18.** Ху къызыщлалукл гъатхасэ къэклыгъэ. **22.** Тутын зраклутэу зэрэфэ лэмэпсымэ. **23.** Уафэм къех псылагъэ. **25.** Нарт лыхъужь. **28.** Налкъутым ефлэкл мывэ лъаплэ. **29.** Адыгэхэр Египетым зэреджэу шытар. **31.** Алэрыбгъум ещхьу, къамыл щабэ зэлуца. **32.** Клэртлофым ещхьу лъабжъэ зыщл къэклыгъэ. **34.** Макъ гъум дыдэ зилэ уэрэджылаклэу. **35.** Гуфлэгъуэ зилэм хьэщлэм щхьэклэ иукл лэщ. **37.** Цлхьум щхьэклэ яухуэ псэуалъэ. **39.** Ухуэныгъэм къыщагъэсэбэп мывэ лэужьыгъуэ.

Зэхэзылхъвар **НАФИЭДЗ** Мухъэмэдщ

Япэ къыдэклыгъуэм тета псалъэээблэдзым и жэуапхэр

Еклуэклыу: **2.** Аклэ. **5.** Цлху. **8.** Таж. **9.** Пщамплэктым. **10.** Сонэ. **11.** Анэ. **12.** Хъудыр. **13.** Гъут. **16.** Гъэ. **17.** Лыгъэ. **18.** Балкъ. **23.** Тлхъужь. **24.** Нэхърэ. **25.** Уэркъ. **26.** Къуаргъ. **28.** Пхъэпс. **30.** Хьэкъун. **32.** Шхий. **33.** Убых. **35.** Шы. **37.** Ер. **38.** Къунан. **40.** Цлыв. **41.** Жейм. **42.** Адакъэщлэрэ. **43.** Къуий. **44.** Бзу. **45.** Хуэш.

Къехыу: **1.** Министр. **3.** Клапынэ. **4.** Къашыргъэ. **6.** Къуцхьэ. **7.** Сыгхьу. **14.** Бгъэн. **15.** Балуэ. **17.** Лыжь. **19.** Къру. **20.** Ятлэкъуэ. **21.** Ахърэт. **22.** Пкъынэ. **27.** Гъэш. **28.** Пщлий. **29.** Собэ. **30.** Хьэх. **31.** Шыкъумцлий. **34.** Бемырзэ. **36.** Ныбэрэ. **39.** Надэ. **41.** Журт.

ІУАЦХЪЭМАХУЭ
(Эльбрус)

Литературно-художественный
и общественно-политический журнал

На кабардинском языке

Учредители: Министерство по средствам массовой информации, общественным и религиозным организациям Кабардино-Балкарской Республики (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5), общественная организация «Союз писателей КБР» (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5, офис 501).

Главный редактор **А. Х. Мукожев**

Редакционная коллегия:

Руслан Ацканов, Хангери Баков, Хабас Бештоков,
Адам Гутов, Хамид Кажаров, Хамид Кармоков, Хачим Кауфов,
Афлик Оразаев, Хамиша Тимижев, Людмила Хавжокова,
Муаед Хаупшев (ответственный секретарь)

Корректор – **Марина Жекамухова**
Компьютерный набор и верстка – **Зарета Князева**

Свидетельство о регистрации
Управление Роскомнадзора по КБР
ПИ № ТУ07-00087 от 31.10.2013г.
Подписной индекс: 73296

Подписано к печати 15.04.14. Формат 70x108^{1/16}.
Бумага офсетная №1. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,0.
Уч-изд. л. 12,0. Тираж 3000 экз. Заказ № 72
Цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5

Отпечатано ООО «Тетраграф»
360051, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника **Юрия Алиева**

Отпечатано в полном соответствии с качеством предоставленных диапозитивов

АВТОРХЭМ ПАПШЦЭ

Журналым кыйтехуа тхыгъэхэм я пэжагъ-мыпэжагъымкІэ жэуап зыхьыр езы авторхэрщ.

Авторымрэ редакцэмрэ я Іуэху еплъыкІэхэр Іэмал имыІэу зэтехуэн хуейуэ щыткъым.

Редакцэм кыІэрыхъэ тхыгъэхэр компьютеркІэ тедзауэ, флеш-кэм е дискым тету щытын хуейщ.

Журналым кыйтехуа тхыгъэ нэгъуэщІыпІэ щытрадзэмэ, «Іуащхэмахуэм» кызырэраыхыжар къагъэлъэгъуэн хуейщ.

Редакцэм и къалэнкъым Іэрытххэм рецензэ яритыну.

Тхыгъэхэр мы адресымкІэ къевгъэхъ хъунуш: 360000, Налшык къалэ, Лениным и цІэкІэ шыІэ уэрам, 5, епщыкІузанэ къат, «Іуащхэмахуэ» журналым и редакцэ.

Телефонхэр: 40-04-51 (редактор нэхъыщхъэ); 47-35-32 (жэуапыхъ секретарь); 42-42-14 (прозэ, поэзиэ, публицистикэ); 47-32-94 (бухгалтерие). e-mail: oshxamaxo73@mail.ru

ЖУРНАЛЫР ЗЫІЭРЫХЪЭХЭМ ПАПШЦЭ

Журналыр зэрытедзам сэкъат гуэр иІэу кыыщІэкІмэ, абы теухуауэ фыщыщІэупщІэ хъунуш: Лениным и цІэкІэ шыІэ уэрам, 33, ООО «Тетраграф».